

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ**

Ива Д. Голијан

**МЕЂУНАРОДНОПРАВНА ЗАШТИТА
СТАРИХ И ТРАДИЦИОНАЛНИХ
ЗАНАТА КАО
НЕМАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ
ЕВРОПЕ**

докторска дисертација

БЕОГРАД, 2020.

**University of Belgrade
Faculty of Law**

Iva D. Golijan

**INTERNATIONAL LEGAL SAFEGUARDING
OF OLD AND TRADITIONAL CRAFTS AS AN
INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF
EUROPE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

проф. др Бранко Ракић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду.

Чланови комисије:

- 1. проф. др Бранко Ракић**, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду,
- 2. проф. др Бојан Миљисављевић**, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду,
- 3. проф. др Благоје Пауновић**, редовни професор Економско факултета Универзитета у Београду.

Датум одбране:

У Београду, дана _____ године

*Овај рад посвећујем
својим родитељима
који су ми дали
све што су имали
и свом брату Вуку*

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Наслов докторске дисертације:

„Међународноправна заштита старих и традиционалних заната као нематеријалне културне баштине Европе“

Резиме:

Основна интенција овог рада је да укаже на могућност стварања међународноправне регулативе о заштити и неговању старих и традиционалних заната, као нематеријалне културне баштине Европе. Иако је реч о превасходно правном проблему, приступ теми овог рада подразумевао је интердисциплинарно истраживање.

Најпре, у раду је тематизовано порекло старих и традиционалних заната (који представљају протоиндустријску производњу), а њихово уобличење посматрано у склопу поступног „сврставања“ народа у нације.

Ситуирање регула о заштити старих и традиционалних заната у међународноправне установе, такође, подразумевало је објашњење разлога због кога су ови занати посматрани превасходно као еминентно европска појава. Исто тако, било је потребно указати на изворе европског концепта међународног права (европске правне вредности и традицију), које представљају *ослонац* на коме су грађене правне установе Европске уније – што је подразумевало екскурсе у филозофију права.

Једно од питања које је морало да буде размотрено, да би поменути циљ истраживања могао да буде досегнут, тицало се односа старих и традиционалних заната, насталих у социјалним и економским склоповима савременог неолибералног капитализма, односно могућности да се стари и традиционални занати адекватно уклопе у миље слободног тржишта, које надраста оквире националних држава.

У уверењу да се стари и традиционални занати могу уклопити у контекст актуелне економије (која битно утиче на међународноправну регулативу), истраживање је, сходно својој основној интенцији, пошло од предлога једног документа, који су израдили још 2006. године професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, односно *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, адресирајући је на Савет Европе.

Анализирајући регуле поменутог текста, а имајући у виду социјални и економски миље савременог света, у овом истраживању је закључено, најпре, да наведени *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* представља добру полазну основу за један међународни документ, који би регулисао ову област.

Такође, закључили смо да је потребно, најпре, донети *конвенцију*, и то управо у Савету Европе, како би заштита (неговање) старих и традиционалних заната били установљени као *европска вредност*. Међутим, спровођење мера и акција заштите, односно неговања старих и традиционалних заната није могуће остварити другачије него у форми обавезујућих правних норми међународне организације (према приципу супсумпције), а то подразумева институционални оквир Европске уније. То значи да *конвенција* треба да прерасте у *уредбу*, која би одредила јединствен приступ заштити и неговању старих и традиционалних заната на нивоу Европске уније.

Доказујући основну хипотезу, да се *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* може уклопити у контекст европских и међународних уговора о култури и културном наслеђу, овај рад је показао не само да стари и традиционални занати представљају иманентну европску вредност, него и да је њихово неговање компатибилно са оним интенцијама међународног права, које треба да омогуће пуну реализацију концепта либералног тржишта.

Кључне речи: стари занати, традиционални занати, домаћа радиност, култура, културна баштина, нематеријална културна баштина, предузетништво.

Научна област: Право

Ужа научна област: Међународно право

УДК број: 341.22:008

INFORMATION ON DOCTORAL DISSERTATION

Title of Doctoral Dissertation:

„International Legal Safeguarding of Old and Traditional Crafts as an Intangible Cultural Heritage of Europe“

Abstract:

The main purpose of this dissertation is to point out the possibility of creating international legal regulations on the safeguarding and nurturing of old and traditional crafts as an intangible cultural heritage of Europe. Although it is a matter of a primarily legal problem, the approach to the topic of this dissertation involved interdisciplinary research.

First of all, the dissertation deals with the origin of old and traditional crafts (which represent protoindustrial production), and their formation is analysed as part of the gradual "alignment" of *ethnicities* into *nations*.

Situating regulations on the safeguarding of old and traditional crafts in international legal institutions also meant explaining the reasons why these crafts were viewed as an eminently European phenomenon. Likewise, it was necessary to point out the sources of the European concept of international law (European legal values and tradition), which are the *basis* on which the legal institutions of the European Union were being built - which entailed excursions into the philosophy of law.

One of the questions that had to be considered, in order for the mentioned goal of the research to be achieved, pertained to the relationship of old and traditional crafts, established in the social and economic setting of contemporary neoliberal capitalism, that is, the possibility of old and traditional crafts to adequately fit into the free market milieu, which outgrows the boundaries of national states.

In the belief that old and traditional crafts can fit into the context of the current economy (which significantly influences international legal regulations), the research, according to its primary intention, began from the proposal of a document written in 2006. by professors and students of the Faculty of Law at the University of Belgrade – that is, from the *Proposal of the European Convention on Old and Traditional Crafts*, addressing it to Council of Europe.

Analyzing the regulations given in the above-mentioned document, and taking into account the social and economic milieu of the contemporary world, this study concluded, firstly, that the aforementioned *Proposal of the European Convention on the Safeguarding of Old and Traditional Crafts* represents a good starting point for an international document that would regulate the mentioned field.

Also, we concluded that it is necessary firstly to adopt a *Convention*, especially in the Council of Europe, in order to establish safeguarding (nurturing) old and traditional crafts as a *European value*. However, it is not possible to implement measures and actions for the *safeguarding*, that is, the nurturing of old and traditional crafts, differently than in the form of binding legal norms of the international organization (according to the principle of subsumption), which implies the institutional framework of the European Union. This means that the *Convention* should become the *Regulation*, which should determine a unique approach to *safeguarding* and nurturing old and traditional crafts on the level of the whole European Union.

Demonstrating the basic hypothesis that the *Proposal of the European Convention on the Safeguarding of Old and Traditional Crafts* can be incorporated into the context of European and international agreements on culture and cultural heritage, this dissertation has shown not only that old and traditional crafts represent an immanent European value, but also that their fostering is compatible with those intentions of international law, which should enable the full realization of the liberal market concept.

Keywords: Old Crafts, Traditional Crafts, Handicrafts, Culture, Cultural Heritage, Intangible Cultural Heritage, Entrepreneurship.

Scientific area: Law

Scientific subarea: International Law

UDC number: 341.22:008

С а д р ж а ј

МЕЂУНАРОДНОПРАВНА ЗАШТИТА СТАРИХ И ТРАДИЦИОНАЛНИХ ЗАНАТА КАО НЕМАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ЕВРОПЕ

Садржај	9
ПРЕДГОВОР	15
УВОД	17
1. Формулација проблема истраживања	17
2. Предмет истраживања	22
3. Циљеви истраживања	23
4. Хипотезе	23
5. Методе истраживања	24
6. Садржај истраживања	24
I ПОГЛАВЉЕ	
ОСНОВНИ ПОЈМОВИ ИСТРАЖИВАЊА : КУЛТУРА, ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ, ЕВРОПА, МЕЂУНАРОДНО ПРАВО, СТАРИ И ТРАДИЦИОНАЛНИ ЗАНАТИ	29
1. Култура и културни идентитет	30
1.1. Појам културе	30
1.2. Културе унутар културног обрасца	33
1.3. Култура као духовни посед групе	40
1.4. Стари и традиционални занати и нематеријална култура	45
2. Појам историјског контекста	47
2.1. Премодерни епохални склоп	47
2.2. Модерни епохални склоп.....	48
3. Појам протоиндустријске производње	50
3.1. Протоиндустријска производња и рационализација.....	52
3.2. Развој градова и зачеци занатске производње.....	56

4. Појмови капитализма и формалног права.....	60
4.1. Претпоставке развоја права у капитализму.....	60
4.2. Правни поредак првих нововековних европских држава и концепт људских права	69
4.3. Рађање заната – пример Србије	71
5. Појмови Европе и европског идентитета	75
5.1. Идеја Европе	75
5.2. Идеја вечног мира	77
5.3. Авети парцијалних интереса	80
5.4. Идеја политичке силе	82
5.5. Идеје функционализма и федерализма	84
5.6. Идеја економске уније	85
5.7. Идеја европског права	85
5.8. Перагон : Историја Европске уније	92
6. Појам савременог капитализма	95
6.1. Глобализација и проблем регулације	96
6.2. Стабилна нестабилност глобалног тржишта	98
6.3. Стари и традиционални занати на размеђу државног и неолибералног капитализма	100

II ПОГЛАВЉЕ

КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ И КУЛТУРНА БАШТИНА У ЗАКОНОДАВСТВУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ	103
1. Европски романтизам и појам културне баштине	103
1.1. Извори и идејне основе европских правних регула о људским правима	103
1.2. Европска унија и идеја међународног права	105
1.3. Индивидуална и колективна права у документима Европске уније	107
2. Европске конвенције о културној баштини	109
2.1. Европска културна конвенција (Париз, 1954)	109
2.2. Конвенција о заштити европског архитектонског наслеђа (Гранада, 1985).....	112
2.3. Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005)	114

3. Конвенције Уједињених нација о културном наслеђу	123
3.1. Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003)	123
3.2. Универзална декларација о културној разноликости (Париз, 2001)	126
3.3. Конвенција о заштити и промовисању разноликости културних израза (Париз, 2005)	127
4. Концепт мултикултуралности	129

III ПОГЛАВЉЕ

ЗАНАТИ У ЗАКОНОДАВСТВИМА ЗЕМАЉА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ ...	135
---	------------

1. Проблем одређења заната	135
1.1. Занати у праву Белгије	138
1.2. Занати у праву Данске	140
1.3. Занати у праву Немачке	141
1.4. Занати у праву Финске	144
1.5. Занати у праву Француске	145
1.6. Занати у праву Грчке	146
1.7. Занати у праву Велике Британије	146
1.8. Занати у праву Ирске	147
1.9. Занати у праву Италије	148
1.10. Занати у праву Луксембурга	151
1.11. Занати у праву Холандије	152
1.12. Занати у праву Аустрије	153
1.13. Занати у праву Португалије	156
1.14. Занати у праву Шведске	158
1.15. Занати у праву Шпаније	158
1.16. Занати у праву Естоније	159
1.17. Занати у праву Летоније	160
1.18. Занати у праву Литваније	160
1.19. Занати у праву Малте	161
1.20. Занати у праву Пољске	162
1.21. Занати у праву Словачке	162
1.22. Занати у праву Словеније	163
1.23. Занати у праву Чешке	165
1.24. Занати у праву Бугарске	166
1.25. Занати у праву Румуније	166
1.26. Занати у праву Мађарске	167
1.27. Занати у праву Кипра	167
1.28. Занати у праву Хрватске	167

2. Стари и традиционални занати и економија неолиберализма	172
2.1.Разликовање старих и модерних заната	172
2.2.Стари и традиционални занати као туристички потенцијал ..	173
2.3. Стари и традиционални занати као привредни потенцијал ..	175

IV ПОГЛАВЉЕ

ЗАНАТИ И ТРАНЗИЦИОНИ ЗАКОНИ У СРБИЈИ	177
1. Законски оквир заната у историји Србије.....	177
1.1. Уредба о еснафима кнеза Александра Карађорђевића.....	181
1.2. Правни статус занатске делатности у Краљевини Југославији	183
1.3. Правни статус занатске делатности у социјалистичкој Југославији	187
2. Правни статус заната у време друштвене транзиције у Србији	194
2.1. Закон о приватним предузетницима.....	200
2.2. Закон о привредним друштвима.....	201
2.3. Мањкавости важећих законских решења.....	203
3. Неговање старих и традиционалних заната у Србији и политика дерегулације	206

V ПОГЛАВЉЕ

СТАРИ И ТРАДИЦИОНАЛНИ ЗАНАТИ ИЗМЕЂУ ДВЕ АКСИОЛОГИЈЕ	209
1. Националне културне вредности	209
1.1. Национална култура и колективна права	212
1.2. Народна култура и индивидуална права	216
1.3. Занати као израз националне грађанске културе	219
2. Глобалне културне вредности	224
2.1. Глобална култура и демократија	224
2.2. Глобална култура и толеранција	230
3. Стари и традиционални занати и процес глобализације	231
3.1.Међународне конвенције и споразуми - између националног и глобалног.....	231
3.2.Значај доношења европског споразума о старим и традиционалним занатима.....	234

VI ПОГЛАВЉЕ

КА ЕВРОПСКОЈ КОНВЕНЦИЈИ О ЗАШТИТИ СТАРИХ И ТРАДИЦИОНАЛНИХ ЗАНАТА.....	236
--	-----

1. Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната.....	238
1.1. Преамбула	241
1.2. Циљеви Конвенције.....	243
1.3. Дефинисање појмова.....	244
1.4. Обавезе држава потписница.....	248
1.5. Национални комитети.....	249
1.6. Европски комитет.....	250
1.7. Сарадња	252
1.8. Инвентари старих и традиционалних заната	255
1.9. Стратегије заштите	260
1.10. Годишњи програми	261
1.11. Извештавање	262
1.12. Упутства	263
1.13. Мере и акције	264
1.14. Финансирање	275
1.15. Означивање и сертификација	280
1.16. Европска престоница и Европски дан старих и традиционалних заната	281
1.17. Потписивање Конвенције и њено ступање на снагу	283
1.18. Однос према другим прописима	285
2. Идеја за побољшање текста Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната	286
2.1. Перагон 1: логичка анализа правног текста.....	287
2.2. Конкретизација дефиниције старих и традиционалних заната	288
2.3. Дефинисање појмова: <i>неговање, очување и заштита</i>	292
2.4. Дефинисање појмова: <i>нација и народ</i>	296
3. Ситуирање у токове светског капитала	297
3.1. Улога државе у глобалној економији.....	298
3.2. Искуства успешне регулације: Аустрија, Немачка и Хрватска	300
3.3. Конкретизација начела стратегије у Предлогу Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната	309
3.4. Проблем супсумације	311
3.5. Перагон 2: Савет Европе и европске интеграције	314
3.6. Оправданост супсумације	317

4. Синоптичко обједињење садржаја	320
ЗАКЉУЧАК	323
ЛИТЕРАТУРА	348
Научне монографије, студије и чланци	348
Документи	366
Универзални оквир	366
Европски оквир	367
Национални прописи	368
БИОГРАФИЈА АУТОРА	370
Изјава о ауторству	372
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	373
Изјава о коришћењу	374

ПРЕДГОВОР

Истраживање које је довело до овог рада започето је пре више година. Непосредан повод за истраживање представљао је *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, из 2006. године, коју су написали професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду. Са овим документом сусрела сам се још као студент, а то ме је, између осталог, навело на размишљање о положају старих и традиционалних заната у домаћем и међународном праву.

Користећи велику породичну архиву о старим и традиционалним занатима и правној регулативи из ове области у домаћем законодавству, истраживање је настављено упознавањем са правном регулативом у другим европским земљама, а најпосле суочавањем са европским конвенцијама које нуде правни оквир за формирање међународноправних институција, које би имале за циљ да успоставе заштиту и неговање старих и традиционалних заната.

Будући да се ради о теми која није била предмет студиозних истраживања, ни код нас ни у свету, истраживање је, осим правног, морало да садржи и другачије аспекте – које је тек требало правно артикулисати.

Осим теоретског рада, међутим, истраживање је подразумевало и боравак на терену, односно непосредно упознавање са проблемима заштите и неговања старих и традиционалних заната, не само у Србији, већ и у другим бившим југословенским републикама.

На основу ових, непосредних сазнања, увидела сам да већини старих и традиционалних заната, који су опстали, прети потпуно одумирање, уколико не буду осмишљени и спроведени системски регулаторни механизми, којима би ови занати били заштићени, а млади људи подстакнути да се њима баве.

Са друге стране, изучавање теоретске литературе упутило ме је да решења за проблем заштите и неговања старих и традиционалних заната потражим у области међународног права, уверена да ће у будућности јачати

правни субјективитет супранационалних организација, паралелно са даљом десуверенизацијом, коју намећу глобални друштвено-економски процеси.

Овај рад садржи знатан број екскурса, који следе методологију интердисциплинарних истраживања. Текст који следи, из тог је разлога у извесном смислу захтеван. Надам се да ће ови излети у подручја филозофије права и посебних друштвених наука допринети постављеним нучним и друштвеним циљевима истраживања.

У Београду,
01.10.2020.

Ива Д. Голијан

УВОД

1. Формулација проблема истраживања

Упркос томе што питање о неговању старих и традиционалних заната звучи као једно *процедурално* питање, његово проблематизовање неминовно нас упућује на подручје *теорије*. Када је у питању правна наука, теорија треба да укаже на темеље правних норми, историјске и политичке околности које доводе до одређених правно обликованих споразума, декларација или конвенција. Самим тим, теоријско истраживање у правној науци, претпоставља изврстан интердисциплинарни приступ.¹

Истраживање, које ће овде бити спроведено, тематски је ситуирано у оно подручје правне науке које се назива – *међународним правом*.² Међутим, ово истраживање не остаје само у границама права, већ претпоставља и одређене социолошке, културолошке и политиколошке екскурсе и дискурсе, неопходне да би се могао разумети смисао очувања старих заната у време глобализације културе, односно успостављања универзалних планетарних културних вредности.

У том смислу, могу се поставити питања: да ли неговање старих заната, које подразумева и својеврстан однос према традицији, претпоставља отпор према поменутом процесу глобализације културе, и да ли је инсистирање на традиционалној националној култури (којој припадају стари и традиционални занати) – комплементарно друштвеним интенцијама које подразумевају прихватање аксиологије неолиберализма (слободног протока капитала, људи, роба и услуга).

¹ Aleksandar Kožev, *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd, 1984, str. 4.

² Појам „међународно право“ већ етимолошки показује да се овде не ради о „међудржавном праву“; не само да осим држава постоје и други међународни субјекти, него се у међународном јавном праву граде принципи који треба да буду обавезујући за државе потписнице (Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 26). Другим речима, концепт међународног права, у одређеном смислу, већ претпоставља надилажење државних оквира. Повратак *народима*, у том смислу, указује на одређени корпус права који пренебрегава *оквире националних држава*.

Одговор на поменута питања, у контексту проблематизовања теме о заштити старих и традиционалних заната као културне баштине Европе у склопу међународног права, захтева да се најпре одреде темељни појмови – *културе, европске културе, нематеријалног културног наслеђа, старих и традиционалних заната.*

Истраживање које је довело до настанка овог рада потиче из уверења да је управо у контексту међународног јавног права потребно доношење одговарајућег документа, у форми конвенције, која би регулисала проблем заштите старих и традиционалних заната. Само на овај начин, у процесу међународне сарадње, могло би се постићи очување овог вида нематеријалне културне баштине, а многи стари и традиционални занати били би заштићени од нестајања. Текст предлога једне такве конвенције формулисали су још 2006. године, професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, узимајући у обзир претходно донете европске и друге међународне конвенције које се односе на нематеријалну културу. Њихова иницијатива, која је наишла на широку подршку правника, али и представника земаља Европске уније представља и својеврсни одговор на питање да ли је у глобализованом свету капитала могуће институционално, а то значи – *регулаторно* (нормативно) неговати старе и традиционалне занате, што овај рад настоји да додатно теоријски фундира. Утолико су резултати текста *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професора и студената Правног факултета БУ, заправо, извор за хипотетичку основу истраживања које је овде спроведено.

Теоријски приступ, захтевао је најпре истраживање историјског контекста у коме се занати појављују, у време укоренивања идеје људских права (одакле се изводе такозвана колективна права, па тако и право на неговање културне баштине), а затим и суочавање са правном регулативом Европске уније, која дефинише појмове културних вредности, културне баштине, и најпосле – *нематеријалне културне баштине*. Из тог је разлога, као што је већ напоменуто, истраживање захтевало дијалог правне науке са другим друштвеним и хуманистичким наукама.

Стари и традиционални занати, баш као и целокупно културно наслеђе, аксиолошки припадају другачијим склоповима, и у том се смислу мора имати у виду разлика у односу на вредносне системе савременог света. Ова се противречност наслеђује из брижљиво састављеног текста *Оквирне конвенције Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво*.³ Регуле које предвиђају да „право на културно наслеђе подлеже само оним ограничењима која су нужна у демократском друштву ради заштите јавног интереса“, односно потреба за његовом „промишљеном употребом“, показују да се ово наслеђе мора сместити у строго омеђена подручја, која неће утицати на вредносни систем савременог друштва. Уосталом, сам концепт мултикултуралности противречи како традиционалним, тако и модерним, преглобалистичким културним интенцијама: религијска или конфесионална непомирљивост представљају најочигледнији пример због чега се културно наслеђе мора разумевати само у контексту међукултурног дијалога са једне, односно као ресурс одрживог развоја, са друге стране. А то значи да се културно наслеђе ипак мора ставити у службу аксиологије либерализма, то јест да му се мора пронаћи модел тржишног пласмана.

У времену поновног инсистирања на либералном моделу капитализма, изнова се актуализују теме *народних* култура које су конституисањем *националних* држава на изванредан начин *асимиловане* у грађанску културу. Са друге стране, овај плурализам култура могућ је само под парадигмом планетарне либералне културе, јер би у супротном сукоб међу културним моделима, односно политичким интенцијама која из њих произлазе постао неминован. Тако су народне културне традиције, ма колико биле разнолике, заправо подређене идеји слободног тржишта.

Илустрације ради, послужићемо се једним истинитим примером: у складу са регулама мултикултурализма, пре неколико година, на Петроварадинској тврђави, одржан је скуп, на коме је један француски синеаста говорио о коришћењу тема традиционалне културе у осмишљавању филмских сценарија, који ће произвести кинематографске хитове. На предлог

³ *Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво*, Фаро, 27. октобра 2005.

организатора скупа, у салу је, ненајављено, упао глумац обучен у костим српског хајдука, који је, витлајући јагањом, извео део монолога из драме *Станоје Главаш Љубивоја Миљковића*. Успаниченост поменутог синеасте и његове пратње указала је не само на страх од српског инсистирања на херојској традицији, него и на бојазан од сваког поштовања традиционалне културе изван строго одређеног опсега – у систему вредности либерално-капиталистичког друштва.

У том смислу, проблем на коме почива истраживање које је довело до овог рада – јесте могућност ситуирања старих и традиционалних заната у поменуте оквире који културну баштину одређују њеним временом, и историјским контекстом у коме је настала – подређујући је тако савременој аксиологији глобалног друштва.

Стари и традиционални занати, у контексту прихватања поменутих вредности, могу бити само антикварне појаве, а њихово очување – или једна етнолошка делатност која може бити туристички атрактивна, али чије познавање ипак остаје искључиво у домену једног уско-научног интересовања, или потенцијално привредно искористива делатност, која такође мотивише проучавање и преношење стручног знања.

Овакав принцип *одрживости* неговања старих и традиционалних заната увек је у опасности да без јасне и ваљане правне регулативе временом склизне у крајње секуларизовано знање, које, доследно начинима савремене комуникације, мора остати само благо дозирано, јер свака садржајност представља оптерећујући садржај за конзумента.

Исто тако, проблем је и да ли се вредносни системи културног наслеђа, па тако и старих и традиционалних заната, губе у контексту мултикултурализма, и либерално-капиталистичких вредности, односно није ли захтев за њиховим очувањем, у ствари, симптом ове „секуларизације“?

Поменута секуларизација очитује се и приликом сасвим профаног увида да у земљама Европске уније нема јасног и „стандардизованог“ појма *заната*, односно да се овај термин користи да би се њиме означиле и оне делатности које по својој природи нису занатске. Такође, у појединим земљама Европске уније, изостаје јасно разграничење старих заната и савремених делатности које

се овим термином означавају. Утолико пре, потребни су међународноправни документи којима би се превладала ова рапсодија.

Стари, традиционални занати, који представљају вид културног и етничког наслеђа – упркос принципу мултикултурализма, не само у нашој земљи, гасе се и нестају. Тако је, према подацима Министарства привреде, на подручју Републике Србије евидентирано свега 0,32 посто сертификованих занатлија из области старих и традиционалних заната, у односу на укупан број регистрованих предузетника⁴. Међутим, према процени истог министарства, преко 200 занатлија од наведеног броја сертификованих више нису активни, тако да је поменути проценат још нижи и маргиналнији. Остаје, међутим, питање да ли је њихово брзо урушавање и изумирање последица, пре свега, изостанка адекватне правне регулативе, и повољнијег привредног миљеа, као и непостојања једног матично надлежног органа за ову област, или до тога долази из разлога што савремена култура подразумева другачије императиве од оних вредности које заговарају стари занати.

Проблем истраживања се може разумети у смислу питања – да ли се традиционални занати могу у социолошком, правном и економском смислу уклопити не само у економске токове, него и у вредносни систем савремене *производње живота*.

Са друге старане, описани проблемски хоризонт може се посматрати у контексту сучељавања *регулације* и *дерегулације*, настојања европских држава да смање делокруг свога деловања, односно да се повуку из подручја регулације не само тржишних механизма, него и облика финансирања културе, спорта, здравствене заштите и образовања. Европске међународне конвенције, о којима ће овде бити речи, чини се да указују на потребу постојања регулаторних мера, иако се оне, као што смо видели, могу разумети двоструко: у смислу потребе за очувањем националних идентитета земаља чланица Уније (у ширем смислу, Европских земаља уопште), или у контексту настојања да се антагонистички карактер културно-етничких интереса, укључујући и мале етничке групе,

⁴ У Регистру привредних субјеката који води Агенција за привредне регистре Србије, уписано је око 220.000 предузетника, док је Министарство привреде, закључно са 5. фебруаром 2019. године, издало 716 сертификата старих и традиционалних заната.

„десакрализује“, односно омеђи и подреди општим дерегулаторним вредностима савременог капитализма.

2. Предмет истраживања

У уверењу да су међународне правне конвенције Европске уније рефлексија односа традиционалних националних вредности и глобалних вредности савременог либералног капитализма – предмет овог истраживања биће управо актуелне европске правне регуле о култури и културној баштини: *Европска културна конвенција* (Париз, 1954), *Конвенција о заштити европског архитектонског наслеђа* (Гранада, 1985), *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* (Валета, 1992), *Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво* (Фаро, 2005), *Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа* (Париз, 2003), *Европска конвенција о кинематографској продукцији* (Стразбур, 1992), *Европска конвенција о пределу* (Фиренца, 2000), као и друге конвенције и међународни уговори.

Разумљиво, овде се може поставити питање – из ког разлога се као предмет истраживања узимају готово искључиво међународне конвенције које је донела Европска унија?

У покушају скицирања кратког и језгровитог одговора на ово питање, које ће у раду такође бити подробније елаборирано, треба рећи да је Европска унија сојеврсни прото-модел за хипотетичку планетарну унију. Такође, у Европи су створене теоретске основе и правне претпоставке како за појаву заната, тако и за уређивање односа према културној баштини (па тако и нематеријалној културној баштини која обухвата и старе и традиционалне занате).

У том смислу, предмет овог рада је и истраживање могућности очувања народних и националних културних идентитета, на бази неговања старих и традиционалних заната – и у доба глобализације, односно установљења планетарних културних вредности.

3. Циљеви истраживања

Научни циљ истраживања је указивање на потребу успостављања европске правне регулативе, која би фокусирала проблем старих и традиционалних заната, као и дескрипција постојећег одсуства адекватних прописа који би регулисали област старих и традиционалних заната; рад треба да укаже на могућности правних решења која би регулисала поменућу област, а да не противрече општеприхваћеним глобалним интенцијама (прихватању вредносног система глобалног либералног капитализма).

Друштвени циљ истраживања је допринос стварању научних претпоставки за законску регулацију области старих и традиционалних заната, у контексту пре свега европских уговора и конвенција о култури, културним вредностима и културној баштини.

Такође, друштвени циљ истраживања је и скретање пажње не само научне јавности на потребу уређења поменуте области, већ и на културни значај заштите и неговања старих заната.

4. Хипотезе

Основна, полазна хипотеза нашег истраживања, је да се *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* може уклопити у контекст европских и међународних уговора о култури и културном наслеђу.

Такође, наша је претпоставка (прва помоћна хипотеза) да се таква међународна конвенција о заштити старих и традиционалних заната, једнако као и други међународни уговори и конвенције који регулишу подручје културе и културних вредности, могу довести у склад са вредносним системом либералног капитализма – јер је регулатива у поменућим областима у складу са основним мултикултуралистичким регулама, које претпоставља глобални капитализам.

Очување културног наслеђа, са друге стране односа према аксиологији либералног капитализма (друга помоћна хипотеза), представља основу на којој се може градити културни национални идентитет, односно један паралелан

систем вредности, који ће опстајати упоредо са вредностима глобалног капитализма (да је то могуће, уосталом, показује случај Јапана, где се негују традиционалне вредности у контексту савременог пословног амбијента).

Наша трећа помоћна хипотеза тврди да Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната, који су сачинили професори и студенти Правног факултета, Универзитета у Београду, уз извесну дораду, може постати основни документ за регулисање ове области у Европској унији.

5. Методе истраживања

У раду је коришћена *теоретска метода*, којом су одређени основни појмови истраживања, и представљени главни радови који третирају однос аксиолошких модела традиције и модернизације.

Методом дескрипције, надаље, описано је присуство поменутих аксиолошких модела у позитивном законодавству земаља Европске уније, као и у домаћем законодавству Србије, а *методом бинарног упоређивања* показане су различите интенције ових аксиолошких модела у законима поменутих земаља.

Каузалном методом, као и *методом контрафактуалности*, истражено је како би конвенције, међународни споразуми и национални закони о заштити и очувању старих и традиционалних заната утицали на однос аксиологије културне баштине и савремених либералних вредности.

У раду је коришћена и *дедуктивна метода*, којом су закључци теоретских радова пренети на подручје доказивања основне и помоћних хипотеза овог рада, као и *метода синтезе*, уз помоћ које је мултидисциплинарно истраживање на крају сједињено у тезу која треба да докаже постављене хипотезе.

6. Садржај истраживања

После уводног, у *првом поглављу* најпре су објашњени појмови *културе* и *културне баштине*; култура је елаборирана као еминентно људска ствар, која човека одваја од каузалитета природе. У том смислу, свака је култура утемељена у неком језику, који представља најзначајнији вид културне

баштине. У овом делу рада, такође, објашњени су и други појмови значајни за ово истраживање: појам протоиндустријске производње, појам Европе, као и појам савременог капитализма. На темеље идеје о људским правима, укорењене у делима либералних мислилаца, у развојном луку од Џона Лока до Имануела Канта и Г.В.Ф. Хегела, елаборирана је разлика између културе савременог капитализма и аксиологије која почива на традиционалним културним вредностима. У овом поглављу, такође, посебно је указано на специфичност старих и традиционалних заната, који су углавном утемељени у историјским контекстима зачетка Модерне – мада има и премодерних заната, који су се одржали у руралним подручјима.

У другом поглављу анализирана су правна решења о заштити и очувању материјалне и нематеријалне културне баштине у законодавствима земаља Европске уније. Ово поглавље садржи и сегмент који указује на коренове идеје Европе, и повезивање идеје Европе са идејом људских права. Самим тим биће показано зашто се баш у контексту европске историје родила идеја о односу према културној баштини, као својеврсној ауторефлексији, на којој почива дух Модерне. У овом поглављу, такође, анализирани су међународне конвенције и споразуми о очувању и заштити нематеријалне културе, а на крају и смисао *идеје мултикултурализма*, и њене имплементације у Европској унији.

Треће поглавље посвећено је одређењу појмова „заната“ и „старих и традиционалних заната“ у законима земаља Европске уније, као и у домаћем законодавству Србије. У овом поглављу описан је положај старих и традиционалних заната у економском миљеу поменутих земаља, као и у транзиционом моделу економије у Србији, а представљен је и модел очувања старих и традиционалних заната у Србији, у поређењу са законским решењима у неким државама Европске уније.

Четврто поглавље тематизује правни статус заната у законодавству Србије, од Уредбе о еснафима, кнеза Александра Карађорђевића, преко закона који су регулисали ову област у Краљевини СХС, Краљевини Југославији и социјалистичкој Југославији (ФНРЈ, СФРЈ), све до правних регула о занатима у *транзиционом* законодавству Србије.

У петом поглављу је најпре фокусиран проблем односа традиционалних и савремених аксиолошких вредности у законима наведених земаља, међународним конвенцијама и споразумима (посебно оним у Европској унији). У истом поглављу указано је на законске претпоставке неговања старих и традиционалних заната у законодавству Србије, као и на недостатке домаћих правних регула: законска решења се односе и на „приватне радње“, али и даље не постоји никаква прецизна законска регулатива када је реч о неговању или афирмацији старих заната. Оно што *Закон о привредним друштвима* доноси у члановима од 83. до 92. не уважава специфичности занатске делатности, као ни предузетништва у целини, с обзиром да занатлије, као предузетници, немају статус *правног лица*, него *физичког лица*. Такође, не постоји ни посебан институционални – матично надлежни орган државне управе који би био задужен за поменуту област, иако је више пута било речи о потреби оснивања посебног органа државне управе, у форми *републичког секретаријата или владине канцеларије*, који би били надлежни за јединствену област предузетништва али и за заштиту старих и традиционалних заната Србије.

Такође, у овом поглављу је изложено у чему би један међународни споразум, базиран на *Предлогу Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду, допринео очувању и неговању нематеријалне културе, и очувању националних културних потенцијала – у контексту доминантних неолибералних вредности, које намеће капиталистичка производња живота.

Шесто поглавље је у целини посвећено анализи *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду, односно предлозима за побољшање овог текста у циљу ситуирања заштите и очувања старих и традиционалних заната у вредносни систем савремене капиталистичке производње живота.

На основу резултата истраживања, у *закључном* делу рада изведено је доказивање основне хипотеза, према којој се *Предлог Европске конвенције о*

заштити старих и традиционалних заната може уклопити у контекст европских и међународних уговора о култури и културном наслеђу.

Под *литературом* су наведени сви извори који су коришћени приликом писања докторске дисертације.

Биографија аутора је написана у складу са правилима Универзитета у Београду о форми докторске дисертације. У складу са наведеним правилима додате су и *Изјава о ауторству*, *Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада*, као и *Изјава о коришћењу*.

* * *

Аутор рада полази од уверења да је продуктиван однос према културној баштини непосредан резултат европског духа – баш као што су идеје толеранције, слободе и једнакости, па и самог међународног права, утемељене у европској правној и политичкој филозофији. У том смислу, суштина *заната* у њиховом историјском појављивању, као и смисао њиховог очувања, у доба *постиндустријског*⁵ глобалног капитализма, могуће је разумети само у контексту идеје Европе – која представља *прото модел* за глобалну државу „вечног мира“. У том смислу, ово истраживање је обухватило теоретски веома широку проблематику, која треба да покаже основе за одређене правне регуле, откривајући њихове теоретске и политичке интенције.

Исто тако, аутор је уверен да култура бивших југословенских народа представља саставни део европске културе, односно да су савремене културне вредности Европе, а пре свега идеја слободе као самопродукције и једнакости, извојеване и на бази аутентичног доприноса културне традиције југословенских народа.

⁵ Индустријски капитал утемељен је у „фордистичком“ моделу производње, где је фокус на комплетирању производње, односно заокруживању производног процеса у оквиру једне компаније. „Постиндустријски“ капитализам подразумева разуђеност производње, тако да се делови неког производа праве у мноштву мањих фабрика, које су конкурентне на глобалном, светском тржишту. Овај „постфордовски“ модел захтева што ефикаснију производњу, и зато су на делу различити начини смањења трошкова производње, и оснивање фабрика у земљама трећег и четвртог света, које располажу јефтиним радном снагом – видети у R. Posner, *A Failure of Capitalism*, Harvard, 2009, str. 73.

Из тог разлога, као што су у првом делу рада проучавани темељи европских правних регула у подручју културе, тако су, у другом делу, показане и претпоставке за продуктиван однос према нематеријалној културној баштини у Уставу Републике Србије, и другим крвним законима, који омогућују политичку имплементацију идеје неговања старих и традиционалних заната.

На крају, не треба изоставити да аутор овог текста сматра да сам процес европских интеграција, који представља политичку основу за право Европске уније, има не само своје економске (сходно логици капитала постиндустријског капитализма), него и хуманистичке претпоставке, које опстају у правним актима Уније, упоредо са интенцијама о слободном протоку капитала, роба, радне снаге и услуга.

Поменута уверења, која најдиректније утемељују полазне хипотезе, у овој дисертацији су образложена у функцији адекватне елаборације основног истраживачког питања. А богат истраживачки и педагошки опус професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду, пружао је јасан путоказ за широко и постојано фундаирање теоретске основе истраживања

Обим ове дисертације, према томе, последица је настојања да се теоретски захвате извори, у духу оне познате латинске сентенце: *vere scire est per causas scire*.⁶

⁶ „Сазнати истину, значи сазнати узроке“.

I ПОГЛАВЉЕ

ОСНОВНИ ПОЈМОВИ ИСТРАЖИВАЊА: КУЛТУРА, ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ, ЕВРОПА, МЕЂУНАРОДНО ПРАВО, СТАРИ И ТРАДИЦИОНАЛНИ ЗАНАТИ

Уколико имамо у виду да су стари и традиционални занати тема ове дисертације, може изгледати у најмању руку претенциозно наше настојање да ову специјалну област ситуирамо у релативно широк комплекс интердисциплинарног истраживања.

Са друге стране, треба имати у виду да су стари и традиционални занати заправо једна нововековна појава, односно да о њима има смисла говорити само у контексту модерне слике света – различите у односу на античку, и потоњу средњовековну парадигму.

Стари занати настају у оквирима националних држава, као вид унификације традиционалних култура. За разлику од предграђанских облика, култура већ у раном капитализму добија националне обресе. Разнолике локалне традиције се на изванредан начин обједињују, постајући делови културе на којој се утемељује национални идентитет. Реформа правописа коју је извршио Вук Стефановић Караџић је пример овог нововековног настојања да се успостави јединствен језик, као израз националног идентитета.

Уколико тврдимо да су стари и традиционални занати настали у доба успостављања нововековне, модерне слике света, шта је онда у њима још „старо“ и „традиционално“? Одговор на ово питање захтева да разумемо развој саме капиталистичке производње, који условљава, поред осталог, и другачије разумевање *старог* и *новог*, односно *традиционалног* и *савременог*.

У том смислу, и настојање да стари и традиционални занати буду очувани, не треба разумети изван ове нововековне парадигме, која не подразумева никакав испостављени основ, него непрестано гради сопствени идентитет, „задржавајући негацијом“ раније етапе свога развоја. Према томе,

стари и традиционални занати у модерном свету могу да опстану само сагласно променама у капиталистичком концепту културе, односно у складу са културом новог капитализма.

У овом делу рада, најпре ћемо објаснити основне појмове – културе, културног идентитета, материјалне и нематеријалне културе, Европе, историјског контекста, протоиндустријске производње, идеје формалног права, а затим ћемо покушати да старе и традиционалне занате сагледамо у контексту савремене капиталистичке производње живота.

Изложени задатак подразумева интердисциплинарни приступ, па ће излагање које следи садржавати значајне екскурсе, не само у филозофију права, него и у области социологије културе и политичке филозофије.

Ови, на моменте опсежни екскурси, могу на први поглед изгледати претенциозно. Међутим, даљи ток рада оправдаће овакав уводни приступ, јер је само на тај начин могуће адекватно сагледати друштвену позадину међународних прописа који одређују ову област, и са овим прописима усклађених националних законодавстава.

1. Култура и културни идентитет

1.1. Појам културе

Одређење појма културе од посебне је важности за наше истраживање, јер је одређење старих и традиционалних заната, које називамо обликом нематеријалне културе, упућено на појам културе као на *genus proximum*, виши родни појам.

Са друге стране, појмовно одређење појма културе представља, већ само по себи, тежак задатак, не само из разлога што се овом појму може прићи из различитих праваца: филозофског, социолошког, политиколошког, етнологског, правног; Разумевање појма *култура* подразумева, у ствари, одређени интерпретациони систем, односно својеврстан *културни миље*, у коме се ова интерпретација обавља.

Овде није потребно да се упуштамо у расправе о појму културе. Међутим, одређењу поменутог појма ипак морамо да посветимо пажњу, како бисмо доспели до разумевања појмова *културни идентитет* и *нематеријална култура*, који ће бити од посебног значаја за наше даље истраживање.

У својим *Огледима из културне антропологије* Едвард Сапир говори о три система значења појма *култура*. Прво значење почива углавном на једном етнолошком разумевању – према коме сваки друштвени контекст подразумева одређени културни миље. У том смислу, култура је својствена и „дивљацима“, односно најпримитивнијим облицима друштвене организације:

Метод лова јужноафричких Бушмана, веровање северноамеричког индијанца у „духовну враџбину“, тип трагичке драме Атињанина из доба Перикла и електро-мотор савременог индустријског света, једнако су, без икакве разлике, елементи културе, будући да је сваки тај елемент изданак колективног духовног прегнућа човека, и будући да сваки задржава за себе једно дато време, не као непосредна и аутоматска исходница често нескладних својстава, већ посредством мање-више свесно подражајних процеса, сажетих термином „традиција“ и „друштвено наслеђе“.⁷

Битно својство културе, према овом одређењу, је њена социјална димензија. Облик друштвеног живота у најширем смислу те речи, обичаји, вредносни систем, политичко устројство, све то у одређеном смислу речи потпада под појам – *културе*.

Из овог Сапировог сажимања смисла приступа појму културе исходи да су поједини облици продукције материјалних добара одређени не само неким корпусом знања, него и видом друштвене организације. Другим речима, на који начин ће у неко време бити осмишљен облик производње одеће или обредних реликвија, претпоставља *структуру* света, специфично разумевање постојања. Послужићемо се једним етно-археолошким примером:

Такозвана *Винчанска култура* позног неолита, чији се артефакти могу пронаћи у Панонској низији и централној Србији, у више археолошких слојева (*стратума*) представљала је сасвим аутентичан облик културе, што се понајпре читава у такозваним антропоморфним и зооморфним *фигуринама* из овог

⁷ Edvard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 87.

раздобља. Ове фигурине представљају *реликвије*, али њихов облик и начин представљања указују на промене друштвеног контекста и другачију организацију живота, која од матријархата прелази у типичну племенску „поделу рада“. А то се онда одражава и на употребне предмете, који такође указују на основни друштвено-религијски склоп.

Један од наших највећих истраживача старих култура на тлу Балкана, Драгослав Срејовић, писао је да су се у Винчи издвајале три значајне компоненте: локална традиција (заснована на уметности и религији старчевачке културе), својеврсно привредно и друштвено устројство (разгранавање привредних делатности, подела рада, стварање великих породица и њихово осамостаљивање) и утицаји култура суседних подручја, доњег Подунавља и Тракије.⁸ Према академику Срејовићу, управо је друга компонента, дакле развој привредних делатности и друштвене организације, најзначајнија особеност, која је условила да се винчанска култура видно разликује од других култура неолита, док се друге две компоненте, дакле утицаји старчевачке традиције и околних култура, могу сматрати „спорадичним“ и приметним само у неким раздобљима, и не на свим локалитетима.

Посматрање фигурина из различитих археолошких стратума показује како се нов уметнички стил сукобљава са наслеђеним формама. Ране винчанске фигурине, у којима се одступа од старчевачких стереотипа су неуспеле и нескладне, управо из разлога што нове форме подлежу традицији, која спутава нов израз. Однос главе и тела је зато у раним фазама незграпан. Ипак, већ фигурине из Винча А 2 (што представља плићи слој најдубљег археолошког стратума) показују напредак, утолико што се делови тела јасно издвајају из стубасте основе (на пример – овде су јасно издвојене руке и ноге) иако су детаљи лица и даље означени урезима, а облик главе троугласт, као на старчевачким фигуринама. Ово су и даље наге фигурине без полних обележја, мада су на неким фигуринама тога доба већ изражени детаљи који указују на одећу – појас, огрлице, а јављају се и прве ознаке пола – на пример фалус.

⁸ Драгослав Срејовић, *Уметност и религија Винчанске културе*, САНУ, Београд, 1974, стр. 27.

Ове промене, разуме се, нису само производ естетизације, већ указују на другачије *значењске склопове*. Једна од пронађених фигурина, на пример, има и мушке и женске полне карактеристике, односно јасно назначене груди и назнаку фалуса, што указује на *андрогинију*, уместо старчевачког ненаглашавања полних карактеристика. Према Срејовићу, ова промена ка андрогеном може да буде разумевана као несумњиви знак значајне религијске промене. У украсима на посуђу старчевачке културе, призори из лова затрпани су брадавицама (дојкама) – које указују на доминантан женски принцип. Изостанак овакве симболике на приказима из поменутог стратума А 2 сведочи да овај принцип више није доминантан, и да је на плану религије „идеја“ примајке замењена разумевањем андрогеног божанства – и то далеко пре других андрогених приказа у култури Европе.

Овај значењско-аксиолошки склоп одређивао је непосредну организацију живота. Накит и одећа, који су пронађени на локалитетима у Винчи, али и на другим местима, показују, најпре, настојање да се украсима истакну симболи *андрогиније*, при чему само одевање и употреба накита имају специфично друштвено-религијско значење. То што су фигурине одевене, а не наге, упућује да одевање има значење које премашује пуко покривање тела због заштите од спољашњих, природних утицаја. Другим речима, начини производње употребних добара не могу се разумети изван одређеног културног склопа.

1.2. *Културе унутар културног обрасца*

У поменутој студији, Сапир, надаље, указује на значење појма културе као „начина друштвеног понашања“. У овом смислу, *култура* означава не само вредновање одређених образаца понашања, него, исто тако, и посебан вид друштвених односа, који није својствен свим друштвеним сталежима.

У античком свету се тако може јасно разликовати *култура грађанина* од културе *idiotesa*, становника који живи изван самог града, који не учествује у окупљањима на агори, и доношењу политичких одлука од значаја за заједницу.⁹

⁹ Вернер Јегер, *Paideia*, обликовање грчког човека, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад-Сремски Карловци, 1990, стр. 89.

На сличан начин, у доба Рима, могла се успоставити диференцијација између *homo romanusa* и *homo barbarusa*, дакле римског грађанина и „некултурног“ припадника народа, који није асимилован у корпус римске културе.

Оно што одређује облике културног понашања, у старом свету и у средњевековно доба – управо је баштињење на одређеној традицији. Непосредна комуникација, односно начини опхођења, према томе, припадају једном традиционалном моделу понашања, који има свој симболички смисао. Сами друштвени сталежи претпостављају *задате* обрасце, чије се утемељење губи у далекој прошлости, а припадност одређеном сталежу подразумева не само обичаје, него и манире у свакодневной комуникацији.¹⁰ Однос према телу, хигијена, облик одеће и њена функционалност, употреба прибора за јело – све је то део одређене *културе опхођења*, која *хуманог* припадника виших сталежа разликује од *плебса*.

На сличан начин се односи међу сталежима одређују и у средњем веку.

Пре свега, показатељ *културе* било је коришћење латинског језика, који је био доступан само владарима и свештеничком сталежу. Писменост се, у већем делу тадашње Европе, односила на познавање латинског језика – иако кметови и такозвани обичан народ није познавао ни друга писма (у деловима Европе где је доминантна била Источна, Православна црква, после такозваног *црквеног раскола*, био је доминантан најпре грчки језик, а потом долази до установљења *црквенословенског* – а познавање писма и правилно служење овим језиком остаје привилегија *властеле* и свештенства).¹¹

И у средњевековном контексту однос измеђи друштвених сталежа сматра се датим и непромењивим: већ сама чињеница да је неко рођен као кмет или властелин представља божанско провиђење, из кога се не може иступити. Култура, у том смислу, подразумева *поштовање традиције*, односно установљених друштвених односа.

У Новом веку мења се однос према традицији, па се утемељење сталешких разлика овде успоставља на другачији начин. Није више порекло то

¹⁰ Сидни Пеинтер, *Историја средњег века*, Слио, Београд, 1998, стр. 123.

¹¹ Марк Блок, *Феудално друштво*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 2012, стр. 147. и даље.

које одређује припадност сталежу, него се та припадност гради на основу непосредног деловања, односно *предузимљивости* сваког појединца. Сталежи тако постају *класе*.

Из све већег и дубљег сучељавања класа исходи и подела на *културу буржоазије* и *културу пролетаријата*, која ће бити присутна у различитим ретушеима (на пример *елитна култура* и *масовна култура*), мада се ова чврста дихотомија на изврстан начин модификује у другој половини прошлог века.

Конзументи високе културе, после буржоаских револуција, постају припадници нове владајуће класе. Висока култура сада претпоставља познавање онога што је и у феудално доба сматрано елитном културом.¹²

И у овом контексту, култура подразумева одређене *производе*, који су класно одређени, и следствено томе – *установљење обичаја*. Привид јединственог културног обрасца је, у ствари, извесно *хипостазирање* оне културе која је у овим друштвеним релацијама доминантна, а то је култура *владајуће класе*.¹³

Са друге стране, и у оквиру саме елитне културе, образују се културни кругови. То се јасно може видети на примеру Србије, на почетку прошлог века.

Образовани људи су почетком двадесетог века припадали посебном сталежу. Они углавном нису били имућни, образовање су, често захваљујући државним стипендијама, стицали у иностранству, а по повратку у земљу обављали су послове у просвети или првим научним, медицинским или војним институцијама у земљи.

Живот културне елите делимично је одударо од уобичајеног грађанског живота. Писци или песници неретко нису заснивали породице, или су се женили у познијем животном добу, попут Јована Цвијића.

У временима о којима говоримо, припадници културне елите су често еманциповани од непосредног бављења политиком. Јован Скерлић и Јован Цвијић, заговорници социјалдемократских идеја, одбијали су да се непосредно

¹² Види у Гајо Петровић, „Култура између елита и маса“, у Г. Петровић, *Мишљење револуције*, Одабрана дјела 2, „Напријед“ Загреб – Нолит, Београд, Загреб-Београд, 1986, стр. 246.

¹³ Јирген Хабермас, *Прилог реконструкцији историјског материјализма*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1987, стр. 112.

партијски ангажују, остајући увек на дистанци од странака са чијим су се програмима барем делимично слагали.

Ова својеврсна „искљученост“ елитних интелектуалаца можда је најочигледнија на примеру Бранислава Бране Петронијевића, филозофа и дугогодишњег професора Универзитета. Петронијевић, који је живот провео као самац (становоао је у хотелу, а радио у свом радном кабинету у Капетан Мишином здању), повлачио се из Србије, заједно са српском војском, владом, друштвеном и политичком елитом – 1915. године. Када је Берtrand Расл, међутим, хтео да сазна детаље овог „херојског повлачења“, Петронијевић је о томе говорио само фрагментарно, као да се то догодило неком другом, инсистирајући да се разговара о „теорији празног простора“.¹⁴

Додуше, у истом периоду било је и интелектуалаца који су се радо политички ангажовали, попут Милана Грола, али то се одражавало на њихов стручни рад и представљало више изузетак него правило. Као и у Европи, и у Србији се почетком века поступно ствара процеп између професионалних политичара са једне и интелектуалаца, са друге стране, односно припремају се основе за успостављање такозване критичке интелигенције.

Појам „интелектуалац“, ушао је у употребу као пејоративан назив за човека који се меша у туђа посла без икаквог властитог интереса. Овај појам је искован у полемикама, поводом *Афере Драјфус*¹⁵ у Француској, која се одиграла пред сам крај деветнаестог века (Емил Зола је тада бранио Драјфуса, оптуженог за припадништво „међународној завери Јевреја“). Искуства *Афере Драјфус* условила су да српски интелектуалци усвоје дистанциран и критички однос према власти, иако је клима, каква је тада владала у Београду, била далеко од либералне.

Културна елита стварала је, у сваком случају, особен круг, чији су чланови били малобројни, али његово деловање веома интензивно. Сви чланови културне елите се међусобно познају, а током прве деценије прошлог века и у Београду се оснивају дебатни кружоци у којима се одржавају јавна предавања, или расправља о појединим „културним темама“.

¹⁴ Гајо Петровић, *Смисао филозофске егзистенције*, Ријека, 1976, стр. 159.

¹⁵ Владимир Ђурђевић, „Интелигенција између позива и одговорности“, у *Нова српска политичка мисао*, (4) 2011, стр. 213-248.

О постојању културног круга сведоче и прве књижевне критике, попут оних које пише Јован Скерлић, које неретко побуђују расправе и поделе у културном јавном мњењу.

Ослоњени на органе државе или зависни од богатих „мецена“, интелектуалци овог времена су ретко када радикални критичари друштвеног поретка, какви су били „субелитни“ образовани људи, као Димитрије Туцовић или Пера Тодоровић.¹⁶

Културни кругови подразумевају особен облик комуникације, који остаје неразумљив како друштвеној елити у ужем смислу, тако и необразованом становништву. Скерлићеве критике су, на пример, разумљиве само за круг писаца или посебно учену господу, и нису имале непосредан значај за богате индустријалце и трговце, као ни за пролетере или бескућнике.

Постоји, међутим, једна битна разлика, која ће бити значајна за наше даље истраживање. Наиме, за разлику од средњевековних односа, који не подразумевају бригу елите за обрзовање кметова, у буржоаском друштву је идеја просветитељства и универзалног образовања једна од темељних идеја нових друштвених односа.

Инсистирање на свеопштој писмености условљено је захтевима организације и производње, за коју су сада потребни образовани радници. Ова промена захтева проширење система образовања, јер производња захтева „писмене“ раднике. Надаље, живот у градовима захтева другачију организацију од живота у руралним, сеоским срединама. Домаћинства у граду нису изолована. Потребне градског човека не могу бити задовољене унутар једног домаћинства, и зато је грађанска породица укључена у јавни живот града.

У такозваном средњем сталежу, у породицама трговаца и занатлија – улагање у образовање детета гарантује уздизање на друштвеној лествици, приближавање друштвеној елити. Овај мотив је често присутан и у пролетерским породицама, које улагањем у децу заправо настоје да им омогуће живот у другачијем социјалном окружењу, као припадника више класе. Матура

¹⁶ Петар Пијановић, *Српски културни круг 1900-1918*. Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, Београд, 2012.

постаје „граница и раван буржоазије“.¹⁷ Захваљујући овој промени, на децу се више не гледа као на чланове домаћинства који треба да следе наслеђену патријархалну матрицу. Образовани млади људи се у градским срединама све чешће одлучују на заснивање властитог домаћинства, напуштајући примарну породицу.

Ова културна промена доводи до стварања специфичних градских потреба, па занати постају унификовани, и прилагођени потребама становништва. Другим речима, појава заната подразумевала је специфичан друштвени контекст, који се испољава као *културни образац*, и опстаје упркос подели на *вишу* и *нижу* културу.¹⁸

Успостављање *јавне културе* подразумева унификавање одређених културних промена, које захтевају специфичне видове производње. У Србији је ова унификација (у којој се и даље задржава класна културна диференција) текла поступно, и завршила се релативно касно у односу на друге европске народе.

Укидање феудалних односа у Србији ишло је упоредо са ослобађањем од Турске доминације. Из тог је разлога уздизање капитализма овде ишло другачијим токовима него у земљама Западне Европе.

Нови, XX век симболички представља узлет идеје грађанског друштва. Почетак овог века је, од стране интелектуалне елите, младе буржоазије и политичких партија разумеван као дефинитивно напуштање традиционалних оквира, и прилика за изградњу аутентичне државе. Ове националне идеје ускоро су уступиле место идеји југословенства, која је такође подстакнута аспирацијама српске буржоазије.¹⁹

Приватни живот српских породица почетком прошлог века располажу је на остатке традиционалног и инсталирање новог. У руралним срединама и даље доминирају традиционални породични односи. Домаћинства су још економски затворена према спољашњем свету, али све више изручена тржишним односима: породична газдинства све мање могу да самостално задовоље

¹⁷ Филип Аријас, Жорж Диби *Историја приватног живота – од Француске револуције до Првог светског рата*, Клио, Београд, 2003, стр. 131.

¹⁸ Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у XX веку*, Клио, Београд, 2007, стр. 107.

¹⁹ *Ibid*, стр. 114.

потребе живота унутар породичних заједница, што условљава лагано попуштање њихове херметичности и упливе дручачијих идеја, које делимично мењају породичне односе. Симптоматично је да улога жене јача, чему су допринели ратови, крајем раздобља о коме говоримо, што је потребовало да жене у извесном времену преузму на себе бригу о опстанку домаћинства.

Са друге стране, у градским срединама, породица представља контрапункт „доминантној јавности“, изручености појединца јавном животу, који га ставља у сложене и противречне „тржишне односе“. Јавни живот грађана је у капитализму увек одређен тржишним релацијама. Иако је породица „заклон“ од ове изложености капиталистичким односима, они продиру у породично језгро. Измењени производни односи доносе другачију организацију породичног живота, потребу за већим образовањем и ослобађањем од баштињених моралних вредности. Па ипак, те наслеђене моралне вредности и аксиолошке претпоставке, и даље се на известан начин одржавају у такозваном грађанском моралу, иако су већ увелико превазиђене новим односима у друштву. Из тог је разлога грађански морал на удару интелектуалаца тога времена, као лицемеран и лажан.

За разлику од живота у руралним срединама, живот у градовима доноси супротстављеност инетерса класе буржуја и државних чиновника са једне, и пролетаријата, са друге стране. Иако и у пролетерским породицама владају грађански односи, иако су овде такође усвојене вредности грађанског друштва (образовање, неговање приватне иницијативе, могућност изласка из наслеђених социјалних оквира на бази личне предузимљивости) – пролетери су изложенији променљивости тржишних односа. За разлику од сељака, пролетери немају никакв иметак – што условљава да је интимност породичних односа овде под далеко одсуднијим утицајем економских односа у друштву.

Док у профеудалном српском друштву појединце одређује друштвено *порекло*, у капитализму је одсудна друштвена *улога*. Ове су улоге присутне и унутар породица. За разлику од фиксираности *порекла* – улоге у грађанском друштву су поменљиве: пролетер, макар хипотетички може постати буржуј, и обратно. Промена економског статуса доноси и промену породичних улога. Жена, која у пролетерској породици обавља напорне кућне послове (који према

Бурдијеу представљају посебан, неуочен облик експлоатације) – може се еманциповати од ове подређености друштвеном каузалитету, у односима буржоаске породице. Другим речима, еманципација од подређености друштвеним каузалитетима је зависна од класне улоге у друштву. Класна припадност одређује какве ће улоге имати чланови породице, што показује да ни у грађанском друштву приватни живот, иако разумеван као оаза од наметљиве јавности, није издвојен од тог друштвеног контекста.²⁰

Све у свему, општи културни образац буржоаског света условљава артикулацију, односно стварање *културних идентитета* супротстављених класа. Култура, у овом ужем смислу, представља тако *организацију живота*, на основу класног идентитета, који није фиксиран, него, макар хипотетички – променљив.

1.3. Култура као духовни посед групе

Треће значење појма *култура*, према Едварду Сапиру води до појма *епохалног склопа*, који ћемо, такође, нешто касније настојати да ближе одредимо. Према овом значењу, *култура* је *семиотички склоп*, односно одређени оквир који различите значењске системе усмерава.

У том смислу може се говорити о култури једног *народа*, која претпоставља особена значења, другачија од значењских склопова других етничких култура. Дobar пример за ово значење *културе* проналазимо у књизи Мирче Елијаде, *Окултизам, магија и помодне културе*.

Елијаде описује једну древну културу аустралијског народа Арамба. Према веровању овог народа, *свет* је својеврсна оса, образована око великог стабла еукалиптуса. На врху је станиште бога Нумбукула, у средини свет у коме живимо, а испод њега – хтонско подручје мртвих. Ова подела света, кроз чије средиште пролази велики еукалиптус, омогућује повезивање божанског са земаљским, мртвих са њиховим земаљским стаништем, пружајући тако

²⁰ Ана Бирешев, „Бурдијева теорија мушке доминације“, у *Наслеђе Пјера Бурдијеа*, Институт за филозофију и друштвену теорију – Завод за проучавање културног развитка, Београд, 2006, стр. 199-229, с 205.

јединствен склоп, који одређује значење живота, организације рада, племенске хијерархије. Настамбе Арамба подразумевају средиште, које симболизује центар света, око кога су кружно постављене куће. Њихова је кутура, дакле, одређена једним системом значења, који даје смисао практичним радњама и организацији свакодневног живота.

Према Елијадеу, култура Арамба је пропала када су католички мисионари организовали настамбе на другачији начин, према угледу на квартове западног света. Домороцима је објашњено да је Нумбукула отишао, а да је еукалиптусово стабло сломљено – што је за многе припаднике племена значило да је уништен *свет*, да је живот изгубио своје *значење*, односно *смисао*.²¹

Овај екскурс упућује на то да је свака традиционална култура заснована на одређеном значењском склопу, који настаје у суочавању људи са природним околностима. Природа за човека, међутим, никада није само објективна датост, она је увек разумевана у неком симболичком склопу.

Ово подручје истражује такозвана *социо-лингвистика*.

Социологија као наука настала у окриљу *позитивизма*, филозофског правца који је настојао да друштвене науке одреди на основу методологије природних наука.²² Самим тим, социолошки приступ култури подразумевао је посматрање највидљивијих образаца неког друштвеног понашања, а то су – *обичаји*. Уколико желимо да се упознамо са неком културом, нарочито оном из далеке прошлости, ми нећемо моћи да сагледамо њену суштину, већ само појавне манифестације, које су сачуване у *обичајима*, тврди Рут Бенедикт.²³

Каснији истраживачи настојали су да позитивистички приступ продубе, односно да култури приђу настојећи да пруже дубљи увид у *смисао* обичаја, пренебрегавајући тако строге позитивистичке забране, које су захтевале да се социологија заснује на *посматрању* и *опису*, извегавајући *објашњења* – мада је и сам Огист Конт био свестан потребе да се знање о друштву увек сагледава у

²¹ Mirča Elijade, *Okultizam, magija i pomodne kulture*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1983, str. 32.

²² Ogist Kont, *Kurs pozitivne filozofije*, NIO „Univerzitetska riječ“, Centar za istraživačko-izdavačku djelatnost RK SSO Crne Gore, Nikšić, 1998, str. 174.

²³ Рут Бенедикт, *Обрасци културе*, Просвета, Београд, 1976, стр. 31.

контексту неког теоретског става (какав представља, између осталог, и сама Контова теорија о три стадијума развитка друштва).²⁴

У том истраживању *смисла* обичаја посебан допринос дала је структуралистичка и постструктуралистичка филозофска антропологија. Захваљујући Клоду Леви Стросу, Ролану Барту и, касније, Мишелу Фукоу – разумевање културе превазишло је непосредне увиде позитивистичке социологије, указујући на специфичну *структуру* одређених друштвених формација током историје, из чега исходи и *значење* облика *њене културе*.

Битан елемент у разумевању *значења* друштвених склопова је *језик*.

Људско биће се од свих других бића разликује управо по томе што његов свет одређује сам језик. Позната констатација, да су границе човековог света у ствари границе његовог језика не значи ништа друго него да је сам човеков свет језички изграђен, односно да је људски свет одређен *значењима*, симболичким формама. Тако је свака *култура* нека симболичка структура, односно обичаји, уметнички изрази, веровања – представљају особен израз начина артикулације природе у одређеном симболичком склопу.²⁵

На основу тога, *култура* се може одредити као начин човекове изградње света. Оно што је непосредно природно, што у животињском свету изазива одређене реакције, дакле природни *сигнали*, сада добијају *симболичко значење*. Култура је увек неки еминентно друштвени склоп, као скуп веровања, правила понашања, образаца комуникације – који настају приликом изградње друштва.

Поједини облици културе одређени су, у том смислу, самим културним склопом, односно симболичком формом, начином артикулације изграђеног, „неприродног“ људског света.

Традиционалне културе претпостављају, дакле неки систем веровања, општи оквир деловања који води порекло из прошлости. Међутим, овај основни, епохални оквир има своје особене значењске склопове, присутне у *народним* културама. Другим речима, тај општи обзац, по коме је *културно* оно што је засновано на традицији, у свакој посебној народној култури творио је засебан

²⁴ О „идеји прогеса“ која оптерђује и Контово утемељење социологије, види у Karl Löwith, *Svjetska povijest i događanje spasa*, August Cesarec, Zagreb, - “Svijetlost”, Sarajevo, 1990, str. 99.

²⁵ Antonina Kloskovska, *Sociologija kulture*, Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 20.

систем значења: другачију организацију живота, обичаје, друштвену хијерархију, посебне врсте друштвених потреба и облике производње који су ове потребе задовољавали.

Те се особености могу реконструисати на основу артефаката, облика *материјалне културе*, архитектуре, остатака насеља, употребних предмета, оружја или прибора. Артефакти, међутим, само рефлектују *нематеријалну културу*, која претпоставља поменуте значењске склопове. Најбитнији сегмент нематеријалне културе је језик, на коме у ствари почива етнички идентитет:

Људска бића не живе само у објективном свету, нити само у свету друштвене активности, како се то обично сматра, већ у врло великој мери зависе од посебног језика који је постао медијум изражавања у њиховом друштву. Потпуна је илузија замишљати основно прилагођавање стварности без употребе језика, као и то да је језик само случајно средство решавања специфичних проблема комуникације и рефлексије. Чињеница је да је „реални свет“ у великој мери несвесно изграђен на језичким обичајима одређене групе... Ми видимо и чујемо и на други начин доживљавамо онако како то чинимо у огромној мери баш зато што језички обичаји нашег друштва сврставају предиспозиције за извесне изборе интерпретације.²⁶

Нематеријална култура подразумева, дакле, значењску артикулацију коју одређује језик, односно она је језички одређена и координирана; религијски ритуали, производња добара, породични односи – одређени су овим семиолошким склопом.

Та особеност језички заснованих културних идентитета, са друге стране, међутим, ствара додатну тешкоћу када је реч о разумевању култура. Уколико је свака култура базирана на неком особеном језички заснованом систему значења, а језик представља значењски хоризонт који одређује свако *разумевање* света, онда је *наша* интерпретација неког другачијег културног идентитета посредована границом језика којим *ми* говоримо. Тај се проблем јавља у свој својој тежини када је реч о превођењу:

...језички процес можемо посебно добро разјаснити кад је превођењем и тумачењем омогућен разговор на два страна језика. Смисао који овдје треба да се разумије, преводилац мора да пренесе у склоп у којем живи

²⁶ Бенџамин Ли Ворф, *Језик, мисао, стварност*, БИГЗ, Београд, 1979, стр. 95.

партнер у разговору. То, као што знамо, не значи да се смије фалсифицирати смисао који је други имао на уму. Смисао напротив мора остати, али пошто мора бити схваћен у једном новом језичком свијету, он га мора очитовати на нов начин. Стога је сваки превод већ тумачење, може се чак рећи: он је увијек довршење тумачења које преводац даје њему претходно датој ријечи.²⁷

Различитост нематеријлане културе додатно се усложњава и на плану једног-истог језика. Наиме, не само да постоје многи језички дијалекти, па и особене конструкције значења које исходе из различитих термина, него се културне особености етничких заједница јављају и у подручју осмишљавања локалних обичаја. Оно што је био *тотемизам* некада, у позном феудализму испољава се као локална обичајност, микро-организација живота, која резултира и другачијом организацијом и *методама* за задовољавање одређених *потреба*.

Начини задовољавања потреба, који настају доста рано у историји човечанства, претпостављају, у том смислу, одређене племенске, па потом етничке специфичности. Међутим, овде још не може бити речи о *занатима*.

Као што ће етничка нематеријална култура представљати својеврсно сажимање племенских обичаја, у јединствени склоп, одређен јединственим језичким системом значења (формирањем народа), тако ће се специфичности одређених етничких група, у оквиру истог народа, поступно систематизовати у облик *националне културе*.

У том смислу, национална култура потребоваће не само стандардизацију језика, и установљење јединственог начина организације живота на некој територији (стварање националних држава), него и унификацију народне радиности.

Занати су последица овог процеса, и зато о њима можемо да говоримо само у контексту промена које доноси Нови век, иако је овај процес започео у доба позног феудализма.

²⁷ Ханс Георг Гадамер, *Истина и метода*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1978, стр. 418.

1.4. Стари и традиционални занати и нематеријална култура

Културни артефакти, односно облици материјалне културе, представљају сведочанство о одређеним културно-историјским контекстима. Са друге стране, нематеријална култура претпоставља усмену традицију, извођачке уметности, обичаје и ритуале, као и традиционална знања и вештине. У овако постављен контекст нематеријалне културе, тешко је сврстати старе и традиционалне занате. На први поглед, они би припадали традиционалним знањима и вештинама. Па ипак, постоји значајна разлика између *заната*, и, рецимо, „витешких вештина“, или традиционалних знања о метеоролошким појавама, древних календара и сличног.

Стари и традиционални занати, у ствари, настају у специфичном историјском тренутку, који одговара рађању такозване нововековне културе. То значи да настанак ових заната претпоставља успостављање културног идентитета. Не ради се, према томе, о локалним особеностима, о обичајима који прате живот у некој изолованој заједници. Стари и традиционални занати не указују на етнички културни идентитет, и по томе се, у ствари, разликују од народних обичаја. Оно „занатско“ у њиховом називу упућује на поменути историјски контекст, на време њиховог рађања. А тај историјски контекст претпоставља управо надилажење локалних обичаја, односно стварање надређеног националног оквира, који ће на изврстан начин асимиловати локалне подвојености.

Има социолога који инсистирају на констатацији да је стварање националних држава један у основи насилан процес, који је наметао одређене културне обрасце.²⁸ Ово је несумњиво тачно, али само ако се има у виду да је реч о стварању адекватног друштвеног миљеа, који ће погодovati развоју другачијег начина *производње живота*.

Стварање нација је процес до кога долази тек у XVIII. веку. Прва створена нација је француска, а тек у XIX веку настају друге европске нације. Стварање националних држава подразумева извесну културну унификацију. Ова

²⁸ Snježana Kordić Mainz, „Ideologija nacionalnih identiteta i nacionalne kulture“, u Dejan Ajdačin i Persida Lazarević (urednici), *U čast Pjera Jakobsena*, Beograd, 2010, str. 225-240.

унификација подразумева грађење нових културних образаца, који ће бити у служби новог начина производње, то јест другачијих односа у друштву.

У том је смислу, нематеријална култура старих и традиционалних заната, другачија од народне обичајности, извођачких уметности, па чак и од особеног језичког идентитета. На бази мноштва дијалеката, ствара се нови језик, који је базиран на *termini tecnici* новоуспостављених капиталистичких односа. Поступно, упоредо са развојем нових капиталистичких односа, настају *технички језици*, који треба да служе новоуспостављеним односима производње живота. Овај технички вокабулар, ма колико његов примарни задатак био да служи као начин разумевања у производњи, указује и на друштвене односе у целини. То не значи да су локалне језичке особености напросто анулиране, али оне су потиснуте том новом употребом језика, иако она израста на одређеним језичким претпоставкама, које се налазе у основи сваке културе.

Исто се догодило и када је реч о начинима производње. Тај је процес, као што смо већ наговорили, био поступан. Нови, буржоаски друштвени односи најпре су обликовани још у контексту старог, феудалног система. Оснивање градова, односно померање *културног тежишта* са манастира на градске средине, превођење списа са латинског на језике и дијалекте европских народа, процес описмењавања – све се то, у прво време споро а касније све динамичније, одвија у градовима, још у доба које битно одређују феудални друштвени односи.

Уколико је културни идентитет средњовековног доба, у свом апстрактном смислу, подразумевао латински језик – ново доба захтева установљење националних језика, који сажимањем дијалеката и стандардизацијом, постају основа за даљи развој наука. Овде се не ради само о пукој промени *ученог језика*, него и о примени значења, јер се на националним језицима могу мислити и они садржаји који не могу доћи до изражаја у латинском, што се на посебан начин показује у подручју филозофије.²⁹

Унификација занатске производње такође подразумева *национални културни идентитет*, односно особену структуру продукције добара, која је

²⁹ Марин Хајдегер, *Мишљење и певање*, Нолит, Београд, 1982, стр. 178.

заснована на специфичностима националне изградње капиталистичких односа, организацији живота, стварању и задовољавању потреба унутар градова.

2. Појам историјског контекста

Када кажемо да су стари и традиционални занати прозвод одређеног историјског контекста, то значи да су одређене друштвене околности непосредно условиле њихову појаву. Историјски контексти су, дакле, одређени друштвено-економски предуслови за неку социјалну појаву.

Појам историјског контекста постаје јаснији када се изводи из разумевања епохалних склопова.

2.1. Премодерни епохални склоп

Под епохалним склоповима треба разумети одрђене начине разумевања постојања, односно конструкције света, који важе у сасвим одређеним епохама. На пример, у старом свету, или такозваном *премодерном епохалном склопу* – влада уверење о примату објективне *мере*, која одређује целокупну људску активност као настојање око *примерености*. Треба дакле живети у складу са *мером*, а та *мера* је нешто древно, однекуд већ испостављено. Из тог разлога у Антици нема потраге за радикално новим и другачијим начинима организације живота, већ само о настојању да се живот уреди у затеченим оквирима (грчки *полиси* се у том смислу разумеју као природно дати социјални простори).³⁰

Може се рећи да у нешто иземљеном контексту, исто важи и за средњовековни период. Уместо *полиса*, односно потоње римске републике и империје (које су подразумевале регионалну организацију, односно – провинције, па су том смислу биле такође засноване на античком примату мере), у феудалном друштву *меру* је одређивала *Црква*, па су у том смислу опстајали једном установљени начини управе (наследна монархија, строга

³⁰ Младен Козомара, *О мери*, у Срђан Николић и Владимир Ђурђевић (уредници), *Политика и техника, Зборник радова са других Филозофских сусрета*, Плато, Београд, 1989, стр. 112-141.

подела на сталеже која није допуштала прелазак из једног сталежа у други, независна од „индивидуалне иницијативе“).³¹

2.2. Модерни епохални склоп

Насупрот томе, у Новом веку, успостављају се сасвим другачији начини разумевања света. Насупрот примату *мере*, односно законитости које су сматране објективном, непромењивом спољашњом узрочношћу – сада се само деловање, прекорачивање граница, превладавање сваке објективне мере, узима као *credo*, односно као основни *принцип*.

У нововековном контексту, према томе, нема те границе која не треба да буде превладана, ограничења које не треба да буде превазиђено, савршенства које не може да буде усавршено.³²

Тај нови епохални склоп, који се у социологији и филозофији назива – *епохалним склопом модерне*,³³ узрокован је различитим и разнородним факторима: променом начина материјалне производње (прелазак са претежно аграрне производње на занатску, а потом и индустријску производњу), напуштањем строгих сталешким подела у друштву (односно одређених *права* према рођењу), и, пре свега, променом научне парадигме знања.

Док је знање у старом свету, односно премодерном епохалном склопу, разумевано, пре свега, као извођење из општих и непромењивих принципа, у нововековном епохалном склопу оно постаје *органон* за овладавање природом.

Тај је искорак по први пут јасно експлициран у делу енглеског филозофа Френсиса Бекона, који утемљује захтев да се „природа упозна да би се њоме могло владати“.³⁴

Развој наука био је подстакнут ослобађањем од средњовековне традиције, и идеала *philosophia perennis*, вечне филозофије, која је заступала

³¹ Манфред Феанк, *Conditio Moderna*, Светови, Нови Сад, 1995, стр. 72.

³² Младен Козомара, *Ibid*, стр. 131.

³³ Слободан Жуњић, *Модерност и филозофија*, Плато, Београд, 2009, стр. 84.

³⁴ За разлику од схоластике, утемељене на аристотеловском дедуктивном закључивању, Бекон у деловима свог незавршеног дела, *Instauratio Magna* настоји не само да успостави нову методу, која треба да прошири подручје знања о природи и предстаља сигурну заштиту од неутемељених уверења, него и да утемељи *логику научног открића*; видети у Francis Bacon, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb, 1986, str. 97.

идеју да је истраживање у основи дедуктивно, односно да треба само тумачити старе списе, укључујући ту и аристотеловску традицију – али да је у основи непотребно, па чак и супротно божанском провиђењу, инсистирати на неком новом знању.

Френсис Бекон зато установљује нову методу мишљења, која подстиче истраживање у настојању да се успостави *вероватан свет*, који ће и надаље бити допуњаван новим истраживањима:

Финоћа природе у многоне надмашује финоћу доказивања; али аксиоми ваљано и исправно изведени из појединости лако опет указују и упућују на нове појединости. Стога чине знаности делотворнима.³⁵

Утемељење наука на експерименталној пракси, а не на извођењу из општих аксиома, примат индуктивне методе, уместо преваленције дедукције (која влада како у антици, па тако и средњевековном мишљењу)³⁶, на сасвим другачији начин утемељује и саму материјлану производњу.

На друштвеном плану, ова се промена опредмећује у мноштву новина у односу на стари свет и средњевековно доба. Пре свега, ово је време великих открића, почев од географских (откриће Америке), па до установљења нових технологија, штампарске пресе, ватреног оружја, механичког часовника, и телескопа – да наведемо само најзначајнија открића из освита Модерне.

Нововековни обрт настаје у времену после великих средњевековних епидемија куге, које су десетковале европску популацију. Епидемије куге биле су повезане са метеоролошким променама, односно малим леденим добом, које је резултирало знатним смањењем приноса, пре свега жита и недостатком довољних количина хране за огромну већину тадашње популације.³⁷

Непосредна последица ових природних стихија била је другачије поимање вредности живота (разумеваног изван есхатолошког контекста), као и

³⁵ Francis Bacon, *Ibid*, str. 42.

³⁶ Беконова индукција, према томе, подразумева постепено уздицање: за разлику од античке и схоластичке индукције, у којој се одмах, на основу појединачних случајева директно ишло ка највишим принципима, док су „средњи аксиоми“ односно „средње општости“ напосто прескакани – у новој индукцији мора се најпре индуктивним уопштавањем доспети до ових „нижих општости“. А будући да је посматрање упућено на непрегледни простор, у функцији успостављања склада у опажању, Бекон предлаже употребу *експеримента*; Steffen Ducheyne, „Bacon’s Idea and Newton’s practice of Induction“, *Philosophica* 76 (2005) pp. 115-128.

³⁷ Slobodan Žunjić, *Ibid*, str. 88.

подстицање различитих облика рационалног супротстављања поменутиим пошастима, који су надилазили сазнајни контекст средњег века.

Долазак великог броја људи у градове, који су после епидемије куге наједном могли да приме избегли народ, допринело је бржем развоју занатства, а слабљење поверења у цркву (која није могла да пружи адекватан одговор на смисао природних катастрофа) условио је напуштање дедуктивне методе, која је, преузета из античке филозофије – бранила заокружени корпус средњевековних знања.

Криза цркве огледа се у појави реформације, која је конципирала индивидуални однос са Богом, насупротив црквеном колективитету, што је непосредно иницирало потребу за упознавањем са садржајем верских списа, раније доступних само свештенству и племићима. Наиме, и поред тога што је тадашње становништво, изузимајући аристократију и свештенички сталеж, било углавном неписмено, владало је подозрење према самосталном истраживању Библије, односно уверење да је само путем Цркве, која је базирана не само на светим списима него и на предању, могуће досегнути спасење.³⁸ Проналазак штампарске пресе и штампање Библија за народ, непосредна је последица овог заокрета.

3. Појам *протоиндустријске производње*

Промене до којих долази у Реформацији са друге стране, условиле су не само развој капитализма, као што то констатује Макс Вебер у својој познатој студији, него су имале и повратни значај на развој наука: инсистирање на индивидуалној иницијативи најнепосредније условљава излазак из оквира друштвено устаљеног и прихваћеног, обликованог и запечаћеног. И, баш као што то показује Беконова *критика идола*, потребно је, новом методом мишљења, прозрети предрасуде, одбацити сваки појам који није утемељен на основу посматрања, изаћи из *circulus vitiosus* средњевековне вечне филозофије.

³⁸ Jaroslav Pelikan, *Čija je Biblija? Istorija Pisma kroz vekove*, Kalenić, Kragujevac, 2013, str. 165. i dalje.

Према Максу Веберу, дух капитализма потиче из индивидуално установљене етике позива. Ако је свако од нас упућен на непосредно, лично, индивидуално суочавање са Богом, то онда подразумева да је и начин спасења, принципијелно индивидуалан, да он није заснован на црквеном животу, као што то стоји код Светог Августина (који је сматрао да се нико не може спасити мимо Цркве). Самим тим, конципира се индивидуална дужност, односно непосредни, лични позив:

Она специфична, нама данас позната, а ипак тако мало разумевана мисао дужности позива, обавезе коју појединац осећа и коју мора осећати према садржају своје позивне делатности, у чему год се она састојала, независно од тога да ли ће она природном осећају изгледати као чисто искоришћавање његове радне снаге, или, пак, само његовог поседа стварних добара (као „капитала“) – ова мисао је карактеристична за „социјалну етику“ капиталистичке културе, и за њу, штавише, у извесном смислу од конститутивног значаја.³⁹

Ова промена се на посебно илустративан начин може пратити ако се упореде вредносни системи католицизма и протестантизма. Католицизам је „колективистичка религија“, која подразумева спасење путем *цркве*, разумеване као заједнице; будући да оваплоћује заједницу човека и Бога, црква је и као *институција*, у католичанству – сакрална институција. Насупрот томе, у протестантизму имамо развијање индивидуалног односа према Богу; спасење више не претпоставља институционалне облике богослужња, односно оно се сада заснива на индивидуалном чину. То померање ка индивидуалитету у ствари утемељује принцип *личне предузимљивости*. Властитим делима, која су увек у сенци вере, треба завредети спасење, али исто тако, та дела могу значајно допринети самој историји спасења. Залагање америчких протестанских „фундаменталиста“ за успостављање јеврејске државе, подстакнуто верским уверењем да је други Христов долазак поред осталог одређен поновним одласком Јевреја у Палестину, значајније допринело стварању државе Израел у XX веку од деловања јеврејских лобија.⁴⁰

³⁹ Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 36.

⁴⁰ Мирољуб Јевтић, „Хришћански ционизам као чинилац политике САД“, Међународни проблеми, Vol. 65, бр. 4, 2013, стр. 642-478, Београд, 2013.

Секуларизација и десакарлизација тако су нејнепосредније последице друштвених промена, које на друштвену сцену доводе нов начин продукције живота – капитализам.

Капитализам подразумева стално померање граница, непрестану динамику друштвеног живота, односно он управо почива на овој променљивости. Зато је *предузетнички дух*, који ни једно затечено стање не узима као вечито и непроменљиво, основна друштвена вредност:

Капиталистичка привреда је у модерној Европи створила ново робно и монетарно богатство, које је омогућило већем броју људи да задовољи жељу за уживањем и радозналешћу. Богатство, углед и моћ су почели да се разумевају као последице наших властитих циљних прегнућа, а не тек као природни или божански дарови појединаца изабраних по неухватљивој милости. Наравно, ова промена у схватању производности је довела до увиђања да су друштвени положај и политичка власт одређени историјским склопом друштвеног рада, те утолико контингентни и променљиви.⁴¹

3.1. Протоиндустријска производња и рационализација

У одређивању историјског контекста, у коме се јављају стари и традиционални занати треба водити рачуна о тачном појмовном разграничењу различитих облика промена до којих долази у Новом веку.

У том смислу треба поћи од самог појмовног одређења „Нови век“, који означава епохалну разлику у односу на епохални склоп „старог света“, који се протеже још од Антике, па све до позног феудализма.

Већ смо истакли да је оно што Нови век битно одваја од епохалног склопа који му претходи – успостављање такозваног „новог почетка у мишљењу“, које утемељује примат знања као *истраживања*, заснованог на *индукцији*, уместо концепта знања као *извођења* из општих категорија (*дедукција*).

Други значајан појам на који треба обратити пажњу је појам – *Модерне*. Такозвано *Модерно доба* представља увођење парадигме сталног напредовања, то јест превладавања онога што је већ достигнуто.

⁴¹ S. Žunjić, *Ibid*, str. 103.

На друштвено-економском плану ово се најјасније може уочити у промени разумевања друштвене заједнице и начина производње. За *премодерни свет* друштвена заједница је *органицистичко јединство*, у коме су сталежи устројени на основу функције *одржања заједнице*. Модерно друштво претпоставља, насупротив томе, *добро заједнице* као органицистичке целине, створене ради *одржања и афирмације индивида*. То *опште друштвено добро* у Модерни више није примарно, већ је нови *prius* добро појединца, које он треба да оствари својом предузимљивошћу. Другим речима, заједница више није заснована на непревладивој сталешкој структури, која се не сме прекорачити да би друштво као велики *организам* уопште функционисало, него на *заједничком одржању*, које се постиже „узајамним признањем и разменом“.⁴²

Другим речима, у Модерни, све започиње од појединца, који треба да буде ослобођен не само унапред дате сталешке функције, већ му морају бити гарантована одређена права и начела слободе, како би он могао да несметано делује, и гради свој положај у друштву.

Када је реч о привреди, Модерна подразумева другачију организацију производње, која ће бити заснована на *тржишту*, и на робно-новчаној размени. Окосницу производње чине *материјални производи*, дакле *предмети* који настају у производњи заснованој на знању, на конструкцији онога што није напосто *природно*, што је радикално другачије од натуралне производње у феудалном друштву.

Већ смо истакли да се производња материјалних добара развија захваљујући наукама, које се ослобађају стега дедуктивног мишљења. Међутим, овај је развој поступан. Стварање нових техника производње и утемељење нове организације, не само производње него и пласирања производа, стварање тржишта – дакле капиталистички начин продукције, у почетку се одвијају у порам феудалног друштва, изазивајући, напослетку, кризу која доводи до револуционарног преврата и успостављања капиталистичког поретка.

⁴² S. Žunjić, *Ibid*, str. 92.

Управо у ово историјско раздобље, између позног феудализма и раног капитализма, ситуирају се стари и традиционални занати, и зато ћемо их ми у овом раду називати – *протоиндустријском производњом*.

Оно што именујемо старим и традиционалним занатима односи се, дакле, на делатности које претпостављају *личну иницијативу* са једне, односно извесно *усавршено умеће*, са друге стране. Занати утолико подразумевају социјалне односе који ће омогућити приватно предузетништво.

Иако се капитализам најпре рађа у порамма феудалног друштва, иако одређене облике занатства можемо пронаћи већ у 14. веку, развој заната, њихова специјализација, који ће водити од првих мануфактура до индустријске производње, захтева посебан статус *предузетништва*. То претпоставља, најпре, могућност да људи који нису аристократског порекла могу слободно да се крећу, односно да у градовима имају властити иметак, којим неће располагати нико други осим њих. Слобода предузетништва подразумева слободу располагања имовином, слободу кретања, улагања и убирања прихода.

Са друге стране, традиционални начини производње добара у занатима се усавршавају, а то подразумева најпре успостављање унифицираних начина производње. Да би се неко могао обучити за производњу одређених добара, од пољопривредних производа до механичких направа, та производња најпре мора бити *рационално планирана*.

Такође, само настојање да се усаврши одређена врста производње подразумева нововековни контекст, односно напуштање *традиције*, у смислу неговања одређених образаца који нису рационално постављени. Стари и традиционални занати, у нововековном руху, разликују се, према томе, од традиције локалних заједница и малих средина, јер ова премодерна обичајност почива на архаичким, нерационалним обрасцима.

Када је реч о нашој националној историји, појава и развој заната јасно је датирана у зачетке модерне српске државе.

Тако се у *Уредби о еснафима*, коју је донео српски кнез Александар Карађорђевић, у „Надпису трећем“ који говори о устројењу еснафа, у параграфу 92. именују занати на које се ова уредба односи. Набрајају се следећи занати: кројачки, абациски, кожарски, папуциски односно чизмарски, опанчарски,

лебарски (фурунџиски), свећарски, ковачки и браварски, котларски, табачки, лончарски, фарбарски, асурџиски, качарски, кујунџиски, пушкарски, берберски и дунђерски.

Занати који су педантно побројани у овом члану сви одреда односе се на производњу добара за *јавну потрошњу*. У том смислу, треба правити разлику између старих заната који имају превасходно етнографска обележја, као што су народна архитектура, ткање или израда свирала, од зачетка мануфактурне производње, које представља *модерну појаву*, односно особеност грађанског друштва.

Ради лакшег праћења садржаја који следи у наредним поглављима, ми ћемо овде успоставити терминолошку разлику на *народну радиност* и *занате*, при чему ће занати углавном бити у фокусу нашег даљег интересовања.

Народна радиност још не подразумева мануфактурну производњу. То су *умећа* која се углавном користе у домаћинствима, или се продају на народним саборима (свирала). Свакако, на саборима су продаване и друге потрошштине, попут кондура или опанака, али пре зачетака мануфактурне производње то су били појединачни случајеви, односно не може бити говора о правој *трговини*, базираној на занатском обрту.

Из тог разлога се, још у првом делу *Уредбе о еснафима* инсистира на стручном знању, обуци ученика, и прописима на основу којих се проверава стручна оспособљеност мајстора (мајсторско писмо). За разлику од народне радиности, рад у занатским радионицама подразумева обуку, а сам начин производње мора да буде одобрен, при чему се посебан акценат ставља на производњу хране.

Степен знања који ће бити потребан за обављање заната временом ће бити све обимнији, мада се, и када је реч о ученицима, шегртима и калфма, подразумева да то буду писмене особе, односно да су научене да рачунају.

У складу са параграфом 8. обим образовања ученика, уређује се уговором између ученика и мајстора, сходно потребама материјалне производње.

Све то не важи за *народну радиност*. Ткање се обавља у домаћинству, а „производ“ је намењен члановима домаћинства, или се поклања приликом посебних догађаја (свадбе, схране, полагајнику за Божић, и слично):

Домаћа производња платна није била намењена продаји, већ за задовољење сопствених потреба, чиме је овај занат био од посебне важности. Месецима би вредна ткаља држала вретено и радила на ћилимима који су излазили испод њених мајсторских руку са велелепним шарама и успешно усаглашеним бојама.⁴³

Постоји мноштво различитих начина израде истог производа, а добар пример за то су другачији начини припремања хране (сушење меса, прављење сира), зависно од географске области.

3.2. Развој градова и зачеци занатске производње

Још у позно средњевековно доба долази до развоја градова. У градским срединама, свеједно да ли се оне формирају око средњевековних замкова или трвђава, или као посебне, плански грађене целине – смешта се *занатска производња*, која се у почетку делимично, а затим и потпуно измешта из сеоских средина. Градови тако постају места у којима главнину становништва чине занатлије и трговци.⁴⁴

У почетку, умећа, која ће касније постати основа занатске производње, развијана су на селу, дакле у настамбама кметова, у којима су различите потребе становништва задовољаване облицима онога што данас називамо – *народном радиношћу*. И када одлазе у градове, многе занатлије и даље имају башту или гаје стоку, али самостално и независно од феудалне размене. Међутим, њихово основно занимање је занат којим се баве.

Занатска производња у почетку је подразумевала облике робне размене. Међутим, поступни прелазак на однос роба – новац, до кога долази у позном феудализму, представља већ сасвим изванредан искорак из средњевековног облика *размене*. Ова промена, до које долази у занатству, условиће да и у позном

⁴³ Евгенија Неђалкова Такова и др, *Стари занати*, Природњачко друштво „Натура Балкана“, Димитровград, Република Србија. Димитровград – Трн, 2010, стр. 8.

⁴⁴ Miroslav Brandt, *Srednjeevokovno doba povijesnog razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1995, str. 453. i dalje.

феудализму рента кметовима буде исплаћивана у новцу (такозвана новчана рента).⁴⁵

У почетку, занатска производња у граду могла је да задовољи само део потреба сеоског становништва. Из тог разлога и на селу долази до производње предмета који се користе у земљорадњи, као и до прављења обуће и одеће. Међутим, занатлије, које живе у градовима, успоставиле су одређене стандарде производа, који су у том смислу били квалитетнији од оних који су прављени у селима. Овоме је допринео развој занатског умећа, знање о коришћењу неопходних материјала (сировина), као и технике обраде природних материјала ради добијања прерађених сировина за материјалну производњу, што посебно долази до изражаја у производњи одеће и обуће.⁴⁶

Период позног феудализма такође одликује и одсуство јасне поделе на производњу и трговину, које ће тек у развијеном капитализму проћи кроз процес диференцијације. Наиме, занатлије су саме продавале своју робу, док су трговци углавном продавали производе из других крајева, или одређене прерађене сировине, које су касније коришћене у занатској производњи.

Развој занатства, а потом и трговине ишао је напореда са развојем научног знања, које је захтевало другачије форме социјалне организације. На потоње револуционарне промене, којима је на крају превладан феудални систем, пресудну улогу имало је организовање занатлија, односно стварање самосвесног сталежа, који је могао да артикулише властите интересе. А до тога је дошло благодарећи, пре свега, оснивању *удружења занатлија*.

У позном средњем веку *еснафи* су окупљали ситне занатлије, чији рад у малим радионицама није омогућавао стварање *профита*. У малим радионицама, у којима су радили чланови породице занатлија и неколико калфи и шегрта, зарада је подмиривала тек основне трошкове живота, и није могло бити речи о неком *профиту*, који би омогућавао проширивање производње, и обрт капитала. Из тог разлога, у истим радионицама често је радило више генерација занатлија из једне породице, истим алатом и на исти начин.

⁴⁵ March Bloch, *Feudalno društvo*, Naprijed, Zagreb, 1958, str. 314.

⁴⁶ Valdemar Lunaček, *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet, zagreb, 1998, str 47.

Оно што је карактеристично за мале занатске радионице, такође, јесте одсуство поделе рада. Сви запослени у радионици, од мајстора до калфе, радили су исти посао. Тако је сваки производ настајао понаособ, то јест није било серијске производње.

Организација живота у градовима, односно спора промена социјалних односа, захтевала је стварање нових заната. Тако су настајали и нови *еснафи*, окупљајући занатлије који се баве истим занатом.⁴⁷

Еснафски начин организације претпостављао је поступну стандардизацију производње. Преузимајући *технику* израде предмета народне радиности, у занатима се успостављају одређени *стандарди*. Начин производње се *рационализује*. У том је смислу строго одређено какав се алат и какав материјал мора употребити, а била је одређена и техника производње. Занатлија, као члан еснафа, био је под строгим контролом изабраних функционера, и његова обавеза била је да продукују производе одређеног квалитета, јер је понуда неквалитетних производа ишла на штету самог еснафа, односно утицала на смањење потражње за одређеним занатским производима.

Предводници еснафа су одлучивали да ли неко може да постане члан неког еснафа, односно у већини места није било могуће оснивање радњи без чланства у еснафу. О томе сведочи немачка реч *Zunftzwang* – “занатски оквир“, односно „занатска принуда“.

Позитивна улога занатства је у томе што је регулисало технику и начин производње, успоставило производне стандарде и уредило питање односа мајстора, шегрта и калфи. Еснафи су такође, на основу уплата занатлија, били у прилици да породици мајстора који умре исплате одређену врсту помоћи, или посмртну службу у цркви. Исто тако, захваљујући еснафској организацији, занатлије су могле да јасно изразе своје потребе у ширем друштвеном миљеу.

Међутим, еснафи нису подстицали развој производње. Занатски производи били су пласирани на малом месном тржишту, и ретко када су били продавани изван места производње (изузетак су текстилни производи).

⁴⁷ March Bloch, *Ibid*, str 327.

Еснафи су водили рачуна да на одређеном простору не буде превише занатских радионица које се баве истим или сличним занатом, јер је на тај начин смањивана зарада активним занатлијама и њиховим запосленима. У том смислу, еснафи су спроводили својеврсну *регулацију* месних тржишта.

Увећавање броја занатлија, што је често стварало засићење на малим месним тржиштима, временом је условило да мале занатске радионице покрију све делове тадашњих земаља, издељених на феуде. Повећање броја занатлија учинило их је значајним друштвеним фактором. Међутим, еснафи и њихови савези нису могли битно да утичу на промену ондашњих прописа, јер је управа била под контролом наследне аристократије, која је чувала свој привилеговани положај не допуштајући да представници *plebsa* на било који начин учествују у доношењу одлука.⁴⁸ Градска већа бирају само из редова *patricija*.

Овакво стање, у почетку неповољно по занатске еснафе, захтевало је промену постојећег социјалног поретка, а поступно обликовани интереси занатлија добијају своје политичке обресе.

Тако се из реда занатлија и трговаца, али и појединих припадника аристократије који су у производњи материјалних добара видели добру прилику за увећање прихода, постепено рађа *буржоазија*. Постоји више теорија о настанку буржоазије, од оних који настанак ове класе повезују искључиво са јачањем средњег сталежа (насталог од образованих људи, и имућнијих занатлија и трговаца) – што доминира у марксистичким интерпретацијама, па до теорија да су географска открића, експлоатација робова, па чак и акције пирата значајно утицали на формирање поменуте класе.⁴⁹

Занатска производња, међутим, у сваком случају, представља *нуклеус* за потоњу мануфактурну индустријску производњу,⁵⁰ из које исходе прве фабрике. У том смислу, занатска производња је директни претходник индустријске серијске производње, ако ни по чему другом, а оно по рационализацији производног процеса, и зависности од тржишта, односно *потражње*.

⁴⁸ Valdemar Lunaček, *Ibid*, str 109.

⁴⁹ Valdemar Lunaček, *Ibid*, str 213.

⁵⁰ Оно што мануфактурну индустријску производњу разликује од занатске мануфактуре је подела рада, односно серијска продукција производа.

4. Појмови капитализма и формалног права

4.1. Претпоставке развоја права у капитализму

Феудално друштво заснива се на идеји *природног права*, која, једнако као и у Антици, претпоставља *сагласје морала и политике*. Политичка заједница, према томе, треба да буде заснована на претпоставкама *природног закона*. У средњовековном кључу, нарочито код Томе Аквинског и потоњих мислилаца, природно право је заправо израз *божанског права*.

То значи да су правне институције заправо део божанског провиђења. У том смислу, свако противљење земаљској власти је противљење божанском ауторитету. Некаква промена друштвених околности путем револуција или преврата сасвим тим представља *морално огрешење*, односно својеврсно скрнављење божанског поретка.⁵¹

Артикулација интереса растућих сталежа у феудалном друштву, међутим, захтева и другачију концепцију права. Тако се природно право – формализује, а то значи да се морају формализовати облици *слободе*, као претпоставке природног права.

Самим тим, зачета је идеја *људских права*, која сада треба да буду артикулисана као *позитивна права*. Ова права, разуме се, у формалном праву бивају допуњена *дужностима*, као правном регулативом онога што су, у старом природном праву, представљале моралне забране.

Овај процес претпоставља *индивидуализацију*, односно успостављање формалног односа између индивидуе и друштва, који је регулисан законом.

Промена до које сада долази имала је своје економске претпоставке:

Очигледно економски тумачена врховна дужност, из које тек треба да проистекну сва права, веома је, наиме, натуралистичка обавеза на индивидуално самоодржање: њен је смисао овлашћење на приватну аутономију.⁵²

⁵¹ Jirgen Habermas, *Teorija i praksa, socijalnofilozofoske studije*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 89.

⁵² Jirgen Habermas, *Ibid*, str. 90.

Џон Лок први говори о „природним правима човека“, односно о иманентним људским правима, на којима почива сам *хуманитет*. То подразумева, првенствено, уздизање закона изнад *свих* појединаца.⁵³

Поменути процес претпоставља, најпре, да се из феудално схваћеног *колективитета*, „народности“, која је симболизована у владару, сада издваја *индивидуалитет*. Само на основу тог издвајања, закон је могао да постане универзалан, а монарх, такође, један од поданика закону. То Лок несумњиво има у виду, суочен са стањем ствари у својој земљи.

За разлику од земаља у континенталном делу Европе, у Енглеској су права монарха била барем делимично ограничена, још доношењем *Charter of Liberties*, из 1100. године, чинећи, макар посредно, и самог монарха подложним одређеним законима. Међутим, само уређење друштва и даље је било засновано на правима суверена, који предствала *општу вољу*.

Термин који адекватно одражава друштвене односе пре наступања великих друштвених промена у Енглеској је, дакле – *commonwealth*, односно „општа воља“. Суверен представља то „опште добро“, које се не односи ни на кога појединачно. Суверен репрезентује опште добро, које не види појединце и њихове интересе, уколико они нису супротстављени самом суверену односно самој – *општој вољи*. *Commonwealth* не припада никоме „индивидуално“, односно појединачност поданика се уклапала у опште добро.

Уређење друштва засновано на „општем добру“ претпоставља не само неограничену власт суверена (што је у случају Енглеске, као што смо поменули, постојало у нешто блажој форми), него и њену неусловљеност, јер нема осим Бога ни једног већег ауторитета од његове речи. Власт суверена на земљи у том је смислу немогуће ограничити⁵⁴.

Доношењем *Велике повеље слободе*, потиснута је апсолутна моћ владара, а скуп монархових овлашћења којима он формално располаже сада се назива прерогативима Круне. Те прерогативе су остатак некадашње суверености монарха, односно његових дискреционих овлашћења. Међутим, *commonwealth* и даље не види непосредне интересе појединаца. Они су напросто уклопљени у ту

⁵³ Milan Paunović, Boris Krivokapić, Ivana Krstić, *Međunarodna ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Dosiје studio, Beograd 2015, str. 24.

⁵⁴ Мишел Фуко, *Треба бранити друштво*, Svetovi, Novi Sad, 1998, стр. 17.

„општу вољу“, „одозго“, односно њихови појединачни интереси су унапред подређени интересима владара, који у ствари сублимише вољу својих поданика.

Адам Смит, први теоретичар либералних односа у друштву, ограничавао је у своме делу *Богатство народа* делатности суверена, правдајући то „економичношћу“ друштва, односно потребом несметаног развоја привреде, у коју суверен није требало да се меша. Међутим, само формирање нових друштвених односа захтевало је успостављање закона, који су морали бити конципирани на другачији начин. Закон је морао да буде извучен из подручја опште воље, а његово поље деловања сада треба да јасно изрази интересе друштвених група, „одоздо“, уместо да их одређује полазећи од претпоставке сублимације опште воље, на основу суверености суверена.

Ове промене можемо да означимо као прелазак од *commonwealth* на *state* – државу. За разлику од „општег добра“, држава сада треба да се стара о животу појединца, тако што ће уредити друштвене односе према његовим потребама, а те потребе су увек у сенци оне друштвене групације која је у прилици да путем својих представника утиче на законодавство.

Ово указује на значајну културну промену. Уместо примата „општег“, односно заједничког, које је концентровано у „телу суверена“⁵⁵, сада је на делу однос појединачних воља, које треба да буду посредоване путем не више испостављеног, него успостављеног народног добра:

Да би *commonwealth* постао *state* и да би се држава старала о животу појединца, чиме за њу престају да буду невидљиве јединке, било је потребно да реформе постану темељни интересни и политички механизми управљања.⁵⁶

Етимологија речи *state*, указује на ову битну промену. Наиме, ова реч примарно означава „стање“, односно „прилике“. Другим речима, држава треба да буде заснована „прилично“, она треба да одражава неко „стање“ у друштву. Самим тим, држава треба да буде оно што је *state*, односно треба да буде

⁵⁵ Мишел Фуко, Треба бранити друштво, *Ibid.* стр. 136.

⁵⁶ Адријана Захаријевић, *Освајање права гласа у Енглеској: постајање грађанином у систему приватног и јавног*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2013, стр. 51. и даље.

установљена, а не одређена на основу унапред познатог и признатог примата општег.

Брига за појединца сада избија у први план, уместо некадашњег примата бриге за имовину. У старом поретку, што се може реконструисати на основу списка Џона Лока, „лична својина“ (*property*) у ствари је *estate*, дакле, етимолошки посматрано, један специфичан вид имовине, земља односно имање (*landed property*). Са друге стране, неко ко је сиромашан и ко „ништа нема“, ипак, на основу Локовог разумевања, поседује својину, која се може свести на његов живот и слободу (*life and limb*), али зато не поседује *estate*. Својина је утолико разликована од *estate*, коју можемо назвати „имовина“ (поседовања имања). За аристократију је имовина значајнија и претежнија од права на својину припадника нижих друштвених сталежа. За крају чак и незнатне имовине, у старом друштвеном систему казна је била вешање, док се напад на човека, независно од тога колико био окрутан, није сматрао кривичним делом, уколико се није радило о убиству.

Поменути однос се мења у наступајућем грађанском друштву, где је приватна својина сада неотуђиво право појединца, које указује на његову индивидуалност. Захваљујући праву на својину, сваки појединац је, независно од свог социјалног порекла, једнак пред законом, што значи да он може бити субјекат неког посла, предузетник, који има једнака права на предузимљивост као било ко други. Самим тим, оно што је било приватна својина, сада постаје – лична својина, оно што припада појединцу као индивидуи (као *limb*, *окрајку*, *рукавцу*, *члану* друштва), док *estate* постаје „приватна својина“, власништво над средствима за производњу. Очување личне својине сада је императив, јер се захваљујући личној својини гаратује право на приватну својину⁵⁷.

Ове промене друштвене теорије, које воде порекло од тројице енглеских мислилаца, Хобса, Лока и Адама Смита, и једног француског, Русоа, битно одређују промену друштвеног система, коју прати и успостављање новог културног идентитета.

⁵⁷Martin J. Wiener, *Men of Blood. Violence, Manliness and Criminal Justice in Victorian England*, The Cambridge University Press, Cambridge, 2004, str. 27-8.

Дистинкција духовне и световне власти, каква влада у старом поретку, у делима тројице енглеских мислилаца новог доба стављена је у други план. Тако се појам суверености ослобађа теократске традиције, и сада ставља у подручје разликовања народа и владе, коме се прилази из ракурса политичког уговора.

За Хобса је *суверен* носилац личности оних који ауторство над својим делима, и своју вољу у расуђивању предају суверену, у замену за заштиту „јавног мача“. Хобс каже:

Суверен је дакле овлашћен да на себе узме персону (to bear their person) с циљем да као јединствена личност може да користи снагу свих, онако како сматра погодним за њихов мир и заједничку одбрану.⁵⁸

Суверен је за Хобса „смртни бог“, који не поседује воље својих поданика, него их имперсонира, и штити од других субјеката.

Насупрот томе, Локова политичка филозофија наговештава право персоне на приватну својину која обухвата – право на живот, слободу и имовину⁵⁹. *Суверен* овде само представља индивидуу, јер закон чије је оваплоћење код Лока сам суверен, репрезентује заједничко добро.

Циљ власти за Лока је одржање јединке у њеној целовитости и недељивости њених права. У том је смислу персоне код Лока непреносива на другога. А на тај начин се у пуном смислу те речи, отвара ново доба, које подразумева и јемчи приватну иницијативу, истинску једнакост, независну од друштвеног порекла.

Код Лока суверен влада на основу закона који доноси народ. Разлика у односу на Хобса подстакнута је историјским догађајима. Хобс је несумњиво под утицајем заклетве јединог енглеског свргнутог краља, која је, међајући припремљен текст, указивала на то да се народ једном „договорио“, односно да је његова воља у прошлости конституисала монархију, која га представља. Са друге стране, Лок је био сведок *Закона о правима* из 1789, у коме је Британски парламент лишио монарха права да суспендује право без пристанка парламента.

Вилијем Блекстон, енглески теоретичар друштва, још 1765. године ограничавао је власт монарха, уводећи троделно политичко устројство. На

⁵⁸ Т. Хобс, *Ibid*, стр. 179-180.

⁵⁹ Ц. Лок. *Ibid*. стр. 287.

првом месту је и даље Краљ, ту су затим Лордови (духовни и световни, особе које се издвајају по својој храбрости, моралним или интелектуалним особинама), али је најзначајнији Доњи дом, који сачињавају представници које народ бира међу собом, демократским путем.⁶⁰

Ово троделно устројење власти, према Блекстону, чини да је у британском политичком устројству постигнуто јединство монархије, аристократије и демократије. Ова констатација има значајан политички призвук. Блекстону је морало бити јасно како је акценат на демократском одлучивању, док су аристократија и сам монарх овде само реликти, који су уклопљени у нову слику света.

Иако је Блекстонова идеја – ограничавање неограничене власти монарха, она до пуног изражаја долази тек код Цереми Бентама. Основна Бентамова идеја је успостављање снажне парламентарне власти, која би ограничила моћ суверена као *persona ficta*. Краљ без пристанка парламента нема права да одбаци или укине законе, каже Бентам, а то подразумева другачије разумевање суверенитета.

Бентам сматра да постоје само две врсте власти – деспотска и слободна. Слободну власт карактерише то што нема један центар, и зато она функционише између различитих слојева и типова овлашћења. Самим тим, према Бентаму, могуће је и успостављање међународног система права, којим не би само били регулисани односи у међународној заједници, него би био успостављен и општи правни оквир, који би, као тековина европске културе постао универзалан, односно светски.⁶¹

Под утицајем средње класе долази до значајно другачијег разумевања појма *common*. Заједница се више не своди на оно „обичајно“, па *commonwealth* више не представља оно *заједно* као „општост“, која долази „одозго“, него заједницу која се формира „одоздо“, заједницу нација (*Commonwealth of Nations*), односно државу (*state*). Тако су *commons* сада грађани, а не тек „обичан народ“. Са друге стране, овај појам и даље садржи стара значења, која опстају у

⁶⁰ William Blackstone *Commentaries on the Laws of England (Book the First)*, Clarendon Press, reprint Oxford, 2001. pp 142.

⁶¹ Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, Правни факултет Универзитета у Београду, Досије студио, Београд, 2015, стр. 47.

новом капиталистичком окружењу, попут *Common Law*, израза који означава „опште (обичајно) право“ - дакле право које се заснива на традицији. Према томе, заједница, *community*, иако „заједница грађана“, слободних индивидуа, и даље, као сама заједница, има обичајне коренове.

Озакоњење људских права тако претпоставља јасну концепцију индивидуума, односно идентитет националне друштвене заједнице. Право на културни идентитет формираће се у сенци *националних права* (у којима се овај идентитет и успоставља), а однос према нематеријалној култури, односно фолклорној традицији, саставни је део изградње културног идентитета. Ова права биће наглашена, међутим, тек у контексту међународних људских права.⁶²

Из овога проистиче и специфична улога националне културе. За разлику од културних идентитета појединих етничких група, односно *народне културне баштине*, нација, као нововековна, модерна појава, инсистира на постојању јединственог културног обрасца, који доминира на одређеној територији, као основа за успостављање националног тржишта.⁶³

Интереси нове класе, буржоазије, почивају, дакле, на овом установљењу формализације права, које гарантује *слободу приватне иницијативе*, и *право на власништво*.

Законодавна власт треба да гарантује *право власништва*, па у том смислу не може да буде арбитарна када је реч о праву на власништво, односно она не може да узурпира или извитопери оно што је човеку дато по природи:

Премда је законодавна власт, било предана једноме или више њих, било да постоји стално или периодично, врховна власт у свакој држави, ипак: прво, није, нити може бити апсолутно арбитарна над животима и имовином других људи. Јер како је то само здружена власт сваког припадника друштва која је предана тој особи или скупштини, која је законодавац, не може бити ништа више од онога што су ти људи имали у природном стању пре него што су ступили у друштво и предали је заједници. Јер нико не може на другога пренети више власти него што је сам има, и нико не располаже таквом апсолутном влашћу над собом, или неким другим, да би могао уништити свој властити живот или другоме одузети живот и власништво.⁶⁴

⁶² *Ibid.* стр. 235.

⁶³ A. Zoric, *Nationsbildung als „kulturelle Lüge“*, Naval, München, 2005, стр. 42-43.

⁶⁴ *Ibid.*, стр. 382.

Као и живот, и имовина је неотуђива. Она по природном закону припада сваком појединцу, као производ његовог рада. Будући да законодавна власт не може тражити од појединца да се одрекне властитог живота, јер би то било у супротности са природним законом, она не може ни узурпирати његово право на имовину. Иза овог готово сасвим здраворазумског закључка, међутим, наговештава се један далекосежни проблем, који ће бити присутан у познијој либерлано-демократској теорији.

Законодавна власт у крајњој инстанци изражава *народни суверенитет* (иако је тај суверенитет, заснован а не преузет из традиције, у ствари сада уговоран, па сходно организацији државе – националан). Она је, у том смислу, демократски заснована. Међутим, то јој не даје за право да се супротстави оним правима које гарантује природни закон. Никаквим институцијама, ма како демократски оне биле изабране, не може се ставити на располагање више од онога што сваки појединац већ има у природном стању. А то значи да се, чак и када је реч о демократски подржаним одлукама власти, оне морају сматрати ништавним пред оним што је, према природном закону, власништво свакога човека. Ако то представимо у нешто заоштренијој форми, то значи да је право на предузетништво, на власништво добијено властитим радом и сналажљивошћу, па и на културни идентитет, старије од демократског права, које исходи из институције друштвеног уговора, односно да је власништво претежније од демократских институција. А из овог теоретског става исходи идеја универзалних људских права.

Теорија друштвеног уговора, формулисана код Хобса, Лока и Русоа, имаће веома снажан утицај и на потоње мислиоце. У извесном смислу, ову ће теорију прихватити и Кант, који сматра да је основни задатак државе да омогући морално аутономно деловање.

Дражава, у том смислу, мора да буде уређена тако да то одговара умном интересу, јер ништа се не може претпоставити слободи човека, као моралној аутономији. Зато Кант у тексту *О вечном миру*, установљује разлику између „моралног политичара“ који принципе „државне мудрости“ не супротставља

моралу (дакле моралној аутономији), и „политичког моралисте“ – који кује морал који оправдава корист државника.⁶⁵

Државна заједница, односно грађанско друштво, утемељени су аутономијом, односно слободом човека. Држава треба да обезбеди поштовање аутономије, која се лакше може актуализовати у грађанском друштву него у природном стању, иако је човек и као природно биће потенцијално морално аутономан. Само захваљујући овој аутономности, потенцијално присутној и у „постулираном“ природном стању, друштвени уговор заснива се на принципима ума.

Држава према Канту гарантује закониту слободу, уместо дивље слободе природног стања, односно грађанско друштво представља хуманизацију природних односа, у име слободе као аутономије.⁶⁶ То не значи да држава на било који начин учествује и саопређује аутономију других, да представља хетерономан принцип, да некога повлашћује, а другога подвргава – јер би то било у супротности са сврхом њеног оснивања.

Код Канта се зачиње један нов приступ држави, какав изостаје код претходних теоретичара. Уколико се иза значајних догађаја у друштвеном развоју налази нека несазнатљива сврха природе, односно ако је на делу стално савладавање спољашње каузалности, хуманизацијом природе, у људском друштву, то значи да је променљивост политичких концепција историјска, односно да постоји извесна сукцесивност, која на послетку треба да доведе до вечног мира, као траженог стања хармоније, у коме се сусрећу етика и политика.

Хегелова теорија државе иде корак даље, сматрајући да се у државној заједници догађа самопроизводња духа, као објективитета. А ово кретање духа претпоставља историју, коју треба разликовати од повести природних догађаја као циљно кретање духа, у коме је видљиво његово развиће, насупрот пукој природности, којој није својствен дијалектички развој.

Целокупа историја тако сведочи о развоју државе и права, у циљу слободе као самопроизвођења. Држава је за Хегела „храм људске слободе”,⁶⁷ и

⁶⁵ S. Žunjić, str. 103.

⁶⁶ Hana Arendt, „Predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji“, *Moderno čitanje Kanta*, priredili Slobodan Divjak i Ivan Milenković, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 123-145.

⁶⁷ G.V.F. Hegel, *Filozofija istorije*, Федон, Београд, 2006.

то не само у смислу да она, као код Канта, ствара услове за духовни, аутономни развој. Хегел иде даље од тога, сматрајући да закони у држави нису само средство за ослобађање, него да се у њима, заправо, реализује сама људска слобода. У том смислу, повиновање законима човека тек чини слободним.⁶⁸ Самим тим, држава није само политичка заједница, него у њој грађани треба да открију „етички садржај”.⁶⁹

Пруска монархија представља највећи степен слободе до кога се може доспети у *објективном духу*, у историји државе и права, а већи ступањ слободе, која је код Хегела разумевана као самопродукција, могућ је само у апсолутном духу - уметности, религији и филозофији.

Ова Хегелова апологија грађанског друштва нема органицистички смисао. Хегел не сматра, као антички мислиоци, да је држава претежнија од појединца, зато што само њено постојање гарантује све оно што је човеку потребно, да би уопште постојао као човек. У државним институцијама, сматра Хегел, сам дух проналази адекватну форму свог испољавања. Грађани су, према томе, слободни од оног нерелевантног, спољашњег и туђег, тек унутар државне заједнице.⁷⁰

4.2. Правни поредак првих нововековних европских држава и концепт људских права

Из овог, нешто дужег интердисциплинарног екскурса, можемо да изведемо тезе које ће бити претпоставка нашег даљег истраживања:

1) Појам културе је слојевит; њиме се означава свеукупност хуманизације света, односно отпора природној узрочности, али и особени видови артикулације одређених интереса у класном друштву;

2) Та се дисперзивност културе огледа и на плану језика, који се, у виду симболичке структуре, јавља у одређеним друштвеним групацијама;

⁶⁸ Aleksandar Pražić, *Um i sloboda*, Mladost, Beograd, str. 211.

⁶⁹ E. Vinsent, *Ibid*, str. 157.

⁷⁰ G.V.F.Hegel, *Pravni i politički spisi*, Nolit, Beograd, 1981, str. 271.

3) Културни идентитет је, према томе, и универзалан и парцијалан; универзалан по томе што представља еминентно људску ствар, а парцијалан – јер увек носи особеност одређене друштвене групације;

4) Оно што данас називамо старим и традиционалним занатима, заправо је, у време позног феудализма, представљало начин нове производње живота, различите у односу на залазећи феудални поредак;

5) Занати су, у том смислу, *протоиндустријска производња*, и самим тим они најављују културу капитализма;

6) Култура капитализма претпоставља слободу предузетништва, која је утемељена у теоретским радовима првих мислилаца новог друштвеног поретка;

7) Слобода предузетништва, која претпоставља *слободу и једнакост*, гради аутентичне друштвене односе, које можемо назвати културом раног капитализма;

8) У том смислу, занати се морају оделити од народне културе, каква влада у предграђанском друштву; *занати нису народна радност*.

Правни поредак првих нововековних држава подразумева напуштање традиционалног и обичајног права, чије се норме могу запазити у феудалном праву. *Ius Commune*, облик феудалног права у Западној Европи који се ослања на тековине римског права, у ствари подразумева уређење вазалног односа⁷¹. Један од првих феудалних закона, такозвани *Lex Salica*, показује како је предмет уређења везан за простор који припада једном краљу, а у историји феудализма било је и закона који су се односили на одређени *феуд*. Оно што је заједничко целокупном феудалном праву, међутим, свакако је усвајање одређених традиционалних односа, који се рационално не доводе у питање, него се, као затечени, само претачу у законске одредбе.

Ако имамо у виду да су феудални закони базирани на традицији, онда је сасвим јасно да они подразумевају одређени етнички културни идентитет, који важи као обавезујућа матрица. Нововековни закони грађанског друштва, међутим, успостављају другачији правни оквир: на целокупној територији државе успоставља се јединствен закон, заснован на интересима доминантног

⁷¹ P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London, 1974, str. 128.

социјалног сталежа, односно *класе*, која се развија из друштвеног слоја занатлија и трговаца. *Успостављено право*, за разлику од традиционалног, полазећи од идеје предузимљивости (на којој почива занатство, а потом и индустријска производња и капиталистички обрт), производи институцију једнакости по рођењу. Друга страна ове правне институције може се назвати – људским правима. Свако, дакле, има право да се слободно креће, да на основу сопствене предузимљивости гради властиту судбину.

Једно од неотуђивих људских права, утолико је и право на културни идентитет. Дакле, свако има право на вероисповест, или баштињење одређених обичаја, али у контексту нових културних регула, какве важе у класном грађанском друштву. А то значи да се религија и традиција не могу никоме наметати, односно да се етнички културни идентитет може поштовати само у склопу грађанске *културе толеранције*. За грађанско друштво више није битна вероисповест, поштовање одређених обичаја, који остају у кругу породице – него управо поштовање *националног права*, које представља јуристификацију *националног тржишта*, на коме почива суверенитет *националне државе*.

Занати су, у том смислу, *нуклеус*, из кога израста грађанско право, чији је циљ да омогући развој занатске производње у индустријску, и систем размене и оплодње капитала, који представља нов почетак историјског кретања.⁷²

4.3. Рађање заната – пример Србије

Развој трговине и занатства, који најављује надолазак Модерне (а законске одредбе о занатима и трговини су јасни наговештаји доласка модерног доба) у Србији се поклопио са ослобађањем градова од Турака, и стварањем чаршијског живота, који је померио тежиште културе из манастира на већа насељена места. Све више људи настањивало је градове, а то је захтевало организацију живота у већим срединама, односно организацију производње чији је циљ да задовољи потребе градског становништва, односно специфичне услове *поделе рада*.

⁷² J . Szücs, *Nation und Geschichte* Köln/Wien, 1981 str. 149.

Судбина народне радиности, и поред тога што је она изашла из сенке производње за чланове домаћинства, у том смислу ишла је у правцу установљења етнолошке вредности. Мануфактурна занатска производња, а онда и прве радионице у које су уведене машине, тежила је све већој стандардизацији, која је народну радиност остављала с оне стране промена које је донело грађанско друштво.

Ова појава је на посебан начин обележила управо оне земље код којих је *буржоаска револуција* у ствари подразумевала ослобађање од *турског феудализма*. И у другим земљама, на Западу, и даље постоје занатски производи, али нигде нису тако бројни и разуђени као у балканским земљама.

Стари и традиционални занати, према томе, и у Србији представљају предворје индустријске производње. Они, самим тим, захтевају успостављање тржишних односа, предузетнички дух, односно установљење стандарда производње.

Протоиндустријализација, каква влада све до првих година прошлог века у Европи, и даље укључује домаћу индустријску производњу, која је, често, подизвођачким уговорима повезана са фабричким линијама⁷³

Почетком двадесетог века занати су и даље присутни, и поред индустријског развоја, будући да многе индустријске гране још увек нису заступљене. Тако, примера ради, још није заживела конфекцијска производња. Замах кројачком занату пружали су усвојени европски манири облачења.

Начин одевања у јавном простору, током прве половине XX века, био је прописан одређеним бонтоном одевања. Код мушкараца то је подразумевало ношење шешира, и то другачијег за летње и зимско доба. Било је непристојно да чак и млади људи из куће излазе гологлави. Облик и крој шешира мењали су се, у складу са одређеном модом. Мушко одело је, и у летњој и у зимској варијанти, садржавало панталоне, прслук и сако, док су фрак и смокинг коришћени, заједно са цилиндром, за свечане прилике. Конфекцијска одела нису била одомаћена, тако да су људи, нарочито они из добростојећих кућа, наручивали одело код кројача. Постоји податак да је у Београду 1907. године постојало чак

⁷³ Филип Аријас, Жорж Диби (приређивачи), *Историја приватног живота*, Клио, Београд, 2003, стр. 86. и даље.

57 кројачких радњи, које су шиле одела (по наруџбини) од различитог материјала и по различитим ценама⁷⁴.

У малим срединама, паланкама и провинцијама у тадашњој Србији, али и у већим градовима, дању су се на улици могли сусрести људи обучени у своје грађанске костиме, али и они сасвим другачије одевени: пијачари са села, са натученим шајкачама и шубарама, радници у масним и излизаним сакоима, са капама, па даме са разнобојним шеширима, и војна лица са белим и плавим шапкама. Сваки сталеж тадашњег друштва као да је имао своју униформу, односно костим – који је битно одређивао његов статус.

Док су на Западу прве фабрике грађене на селу, како би биле што ближе потенцијалном извору радне снаге, у Србији су оне углавном биле лоциране у градовима. Такође, прелазак из протоиндустријског у индустријско раздобље, који се у Србији догодио са извесним закашњењем, био је знатно краћи него у Западној Европи. Велике фабрике су настајале ређе ширењем мануфактурних радионица, а чешће упливом страног акционарског капитала. Из тог разлога су радионице у којима су се обављали традиционални занати опстајале. Тако је, на пример, опанчарски занат опстао све до после Другог светског рата. Опанке је углавном куповало сеоско становништво, а радионице су се налазиле у градовима, а не у селима, што потврђује да је организовање занатске производње, независно од намењеног тржишта, подразумевало градски миље.

Народна радиност је потискивана надолазећом индустријализацијом, што је пратило константно погоршање услова живота на селу. Па ипак, ова се делатност одржавала унутар домаћинства, будући да је почетком прошлог века у Србији, већина становништва и даље живела на селу.

Сеоски живаљ у Србији убедљиво је доминантан, током целокупне прве половине прошлог века. Према подацима из 1905. више од 84% становништва живело је на селу.

Капиталистички односи нису променили само живот у градовима, већ су дотицали и организацију живота на селу. Сеоска домаћинства су принуђена да продају робу потрошачима у градовима, како би биле задовољене оне потребе које се више не могу задовољити у руралним срединама. На пример, сељак у

⁷⁴ М. Ристовић, *Ibid*, стр. 318. и даље.

већини случајева мора да купује одећу или обућу, а продаја пољопривредних производа подразумева новоуспостављене тржишне односе, у којима потражња у градовима диктира цену робе. Многа сеоска домаћинства се из тог разлога уситњавају, или деле.

Становници руралних подручја били су доминантно неписмени (око 15 % сељака је знало да чита и пише), а ова појава је далеко учесталија код жена него код мушкараца, што сведочи о чињеници да су почетком XX века сељаци нерадо слали женску децу у школу. Живот на селу подразумевао је да свако обавља свој посао, на начин како је то одређено традицијом. У тој „подели“ женама је била досуђена улога домаћице, чија знања и умећа не треба да превазилазе потребе руралних домаћинстава.

У сваком случају, народна радиност није припадала подручју грађанске културе, све до појаве српског романтизма, који, на трагу романтичарских покрета у Европи, истражје „народне коренове“.

Етнологија, која потиче из великог романтичарског покрета, најразвијенијег у Немачкој, поклапа се са конституисањем националног тржишта и националне државе. У претходном делу овог рада показали смо да национална држава настаје из потребе за уређеним, регулисаним тржиштем, које настаје после периода првобитног „дивљег капитализма“. Заокруживање националног подручја подразумевало је, пре свега одређени матични језик. Како су географска подручја која су обухватана границама националне државе имала традиционалне особености, начини народног живота добијају симболичку вредност, постајући тако облици нематеријалне културе. Народна радиност постаје област интересовања етнологије, која овај вид производње јасно одваја од градских заната.

Са друге стране, развој заната у градовима диктирали су захтеви све комплексније индустријске производње, која је задовољавала потражњу националног тржишта. Занатлије делују као подизвођачи, или произвођачи оних акртикала које у одређеном тренутку није могуће, или није рентабилно производити индустријски. Доста дуго, индустријска производња хлеба и пецива није могла да досегне квалитет мануфактурне производње у пекарама; када је у питању обућа, немогућност индустријске организације поправке

серијски прављених ципела, доста дуго је одржавао у животу обућарске радње, па оне постоје и дан данас.

Национално тржиште, упркос усавршавању индустријске производње, представљало је миље у коме је било могуће опстајање старих и традиционалних заната, односно деловање малих приватних предузетника. Криза националне државе и глобализација капитала, укрупњивање производње, и наметање брзе замене производа новим и усавршенијим верзијама, довело је у кризу опстанак старих заната. У ситуацији укрупњивања индустријске производње, и владавине великих транснационалних компанија, стари и традиционални занати представљају сведочанство о настанку грађанског друштва, односно формирању националне државе. У том смислу, поставља се питање њиховог статуса у временима позног капитализма. Да ли су занати у међувремену прешли у подручје нематеријалне културе? Или и даље можемо говорити о њиховом „привредном потенцијалу“, који се може уклопити у захтеве глобализованог тржишта?

5. Појмови Европе и европског идентитета

5.1. Идеја Европе

Већ смо поменули да је развој капитализма из протоиндустријске производње еминентно европски догађај, односно да је прелазак на капиталистички начин продукције у другим деловима света био заснован не на иманентним друштвеним променама, него на усвајању готовог модела, у процесу колонијалне доминације европских народа.

У том је смислу и појава старих и традиционалних заната у Европи сасвим специфична. У порам феудалног друштва најпре се развијају управо занатске радионице, као прва друштвена материјализација новог начина разумевања *привреде*.

Развој занатства подразумевао је успостављање другачије парадигме знања, а самим тим и другачије светоназоре, *рационализацију* која у другим

деловима света није била иманентна, одређена дубоким друштвено-историјским променама, које су осмишљене и најављене у филозофији Новог века.

Идеја Европе поистовећена је тако са идејом *еманципације*, као сталног напредовања и рационалног преобликовања природе. Појам *европског духа* у том смислу означава рационалну и моралну супериорност, а рађање нових *топоса* развоја цивилизације, широм света, дуго ће бити посматрано као оваплоћење европских вредности.

Појам *европа* потиче из антике. У Хесиодовој *Тхеогонији*,⁷⁵ Εὐρώπη (Европа) се звала кћи Океана и Тетије, а потом и кћерка феничанског краља Агенора, Зевсова миљеница, коју је врховно божанство грчког пантеона покушавало да заведе *преваром*.⁷⁶ Иако у античко време, Европа није била ништа више до једног личног имена, она ће знатно касније, у позно хеленистичко доба, постати ознака за један део света (по Европиној сестри Азији назван је други део света).⁷⁷

Оно што античку културу чини основом идеје Европе, са друге стране, свакако је идеја самосвесног мишљења, односно мишљења које само себе преиспитује, које не остаје при ономе што је напросто затечено и узимано као *познато*.⁷⁸

У нововековном контексту, појам *европе* означава стално настојање духа (интелекта) да успостави властити свет, заснован на његовим унутрашњим принципима, односно да *загосподари природом*, стално превладавајући свако *природно стање*, од облика природне непосредности, па све до уверења, друштвених образаца, начина производње и организације живота, који стално треба да буду подвргавани рационалној анализи.

Развој науке, и, упоредо са тим, организације производње и успостављања правних основа за стални научни и привредни напредак, у том су смислу манифестације европског духа.

⁷⁵ Ησίοδος, *Θεογονία*, 357; Hesiod, *Postanak bogova*, Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1967, str. 19.

⁷⁶ Ομηρόν Ἰλιάς, XIV, 321; Хомер, *Илијада*, Матица српска, Београд, 1977, стр. 348.

⁷⁷ Denis de Rougemont, *Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit*, Prestel, München, 1962. str. 47.

⁷⁸ Михаило Ђурић, „Европа и европски дух“, у *Искусство разлике*, Терсит-БИГЗ, Београд, 1994, стр. 146.

Европа на овај начин успоставља нове вредности, различите у односу на оне какве су владале у феудалном друштву. У претходном делу рада видели смо како се у Енглеској поступно остварују идеје једнакости и слободе (пре свега предузетништва). Сада ћемо више пажње посветити идеји *уније држава*, према еманципаторским начелима, заснованим на европском духу.

5.2. Идеја вечног мира

Појам „вечног мира“ води порекло из позне филозофије Имануела Канта. У том смислу може се рећи да је Кант први мислилац који је идеју наднационалног савеза народа засновао на европском духу, прецизно одређујући идеју јединства држава на начелима слободног, самосвесног и самоодређујућег ума.

Кантова идеја савеза држава претпоставља пуни суверенитет националних државних заједница. Већ на првим страницама његовог списка, *О вечног миру*, наглашава се да су претпоставке вечног мира забрана насилног уплитања неке државе у устав и владавину друге суверене државе, као и да се на основу страних кредита подрива суверенитет неке самосталне државне заједнице. О томе Кант каже:

Ако се тражи помоћ унутар државе или ван ње у привредне сврхе (за поправљање путева, подизање нових насеља, за градњу житница, када наиђу тешке неродне године, итд.), онда то помоћно врело није сумњиво. Али, као механизам у међусобној борби једне силе против друге, кредитни систем дугова што расту у недоглед (...) представља опасну новчану силу, благо за вођење рата, веће но што је благо других држава.⁷⁹

Да би државе могле чинити савез који ће гарантовати вечни мир, па тако и поступно укидање „стајаћих војски“, према Канту, потребно је осигурати одређене предуслове унутар самих националних држава. Најпре, оне ће морати да буду *републикански уређене*, а то за Канта значи да извршна власт буде одвојена од законодавне. Заједница о којој говори Кант треба да буде заснована

⁷⁹ Имануел Кант, *Вечни мир*, Гутембергова галаксија – Ваљевска гимназија, Београд-Ваљево, 1995, стр. 31.

на умским начелима, а не на сагласности поданика. У том смислу, Кант изражава резерве према демократији, која је у својој бити „нужно деспотизам“.⁸⁰ Није овде само реч о томе да је демократија егзекутивна власт, него се та егзекутивност заснива на интересима који нису истински умски интереси, него су „емпиријски“, дакле нерационалани, непринципијелни, то јест неумни.⁸¹

Међутим, чак и уколико националне државе буду уређене на основу крилатица Француске буржоаске револуције – *братства, слободе и једнакости*, деспотска људска природа, односно склоност ка злоупотреби слободе неће ишчезнути као опасност, све док буду постојали изгледи рата између националних држава. Савез држава, у том смислу, према Канту, има смисао одагнавања ове претеће силе природе, која искрсава у пориву ка деспотизму. Рационална државна управа, која контролише деспотизам, како народа, тако и представника власти, биће угрожена и склона урушавању у ситуацији рата међу државама. А рат представља сведочанство о успостављању деспотске власти једне државе над другом.

Грађење савеза држава, према Канту, подразумева исти онај рационални импулс, који је довео до превладавања *природног стања* и успостављања *друштва*, заснованог на умском законодавству, које гарантује рационалну организацију:

Иста она недруштвеност људи, која их је присилила да се уједине у законит грађански поредак и да у њему развијају своје природне обдарености, делује и између држава, приморавајући их да изађу из несасносног стања међусобне ратне угрожености и несигурности, и на принципима федерализма организују савез народа. Унутрашњи грађански поредак једне државе треба проширити на светски грађански поредак.⁸²

⁸⁰ *Ibid*, стр. 42.

⁸¹ „Општа сагласност може бити емпиријски заснована, свеједно да ли се ради о непросвећеном народу, који *не разуме* да је изложен неправди, или о сагласности „народа ђавола“, да се одређени неправични поредак ипак одржи. У сваком случају могуће је замислити да идеја која је противна праву, идеја неслободе, која није заснована на уму, ипак добије „општу подршку“. Исто тако, неки у суштини неправедни систем закона може да буде представљен у замаскираном облику, тако да изазове општу сагласност, иако не може да издржи озбиљну проверу универзалности.“ (Vladimir Đurđević, „Mogućnost autonomije u savremenom svetu“, у *Hereticus*, Vol. XV 72017/, No. 3-4, str. 97-116.).

⁸² Данило Баста, *Вечни мир и царство слободе*, Плато, Београд, 2001, стр. 65.

Федерализам „грађанског стања“, за Канта не подразумева напуштање концепта националних држава, које и даље треба да буду основни облици организовања – него, пре свега, успостављање јединственог друштвеног поретка, који ће, планетарно, представљати сигурну брану од појаве сваког деспотизма. Дакле, републиканско државно уређење, и успостављање федерације слободних држава треба да буде допуњено успостављањем „космополитског права“, то јест „права грађана света“.⁸³

Космополитско право је према Канту, иако успостављено на основу слободног приступања држава савезу, ипак супранационално. Његова надређеност, међутим, не почива на неком партикуларном, односно – како би то Кант рекао – емпиријском интересу, него управо на самој космополитској идеји, на универзалности, која је извојевана самоуспостављањем ума (с оне стране природне непосредности).⁸⁴

Дакле, савез држава не треба да буде умски поредак, који ће у први мах деловати као присила, све док „поданици“ овом принципу ума, у државама удруженим у савез, не победе своју животињску природу, то јест деспотизам.

Кант је, разуме се, сасвим добро уочио опасности које прате овај процес остварења вечног мира. Најпре, свака власт, па и она најрационалнија, лако може да скрене у деспотизам. Закони, и подела власти, представљају извесну брану у овом процесу. Међутим, успостављање савеза народа, који „не би морао да буде национална држава“⁸⁵, представљао би савезништво на основу саме универзалне правичности, утемељене на аутономији ума: на тај начин, савез народа био би гаранција *легитимности*, дакле рационално оправдање супремације државе над њеним грађанима, али и сигурна заштита „грађана света“, од појаве деспотизма у свакој националној држави која чини савез.

⁸³ Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, Правни факултет у Београду – Досије студио, Београд, 2015, стр. 51-52.

⁸⁴ Самозаконодавство Ума огледа се, према Канту, у моралном закону, који није никаква природна нужност (попут природних закона какви владају у животињском свету), него императив извојеван самоконституцијом Ума, који није подређен никаквом спољашњем каузалитету. Моралне одлуке које доноси човек су у том смислу *аутономне*, и баш зато оне морају да буду *универзалне*, и независне од било каквих „спољашњих“, односно „емпиријских“ околности. На овом самозаконодавству Ума и његовој универзалности, Кант гради идеју савеза држава; види у Д. Баста, *Ibid*, стр. 63.

⁸⁵ И. Кант, *Ibid*, стр. 45.

Идеја универзалног права, коју проналазимо у Кантовим политичким списима, а нарочито у његовом делу *О вечном миру*, представља јасну антиципацију универзалних грађанских права, која морају да буду гарантована законодавствима (и применом закона) у националним државама.

Такође, Кант сматра да се унија држава мора стварати поступно, од мањег савеза ка већем, што антиципира формирање европског савеза који треба да утемељи универзалне вредности и прошири се на цео свет.

Примат умских начела у односу на њихову правну норму, такође, представља далеку претпоставку за однос *конвенција* и *уредби*. Другим речима, Кантови политички списи могу се разумети и као антиципација постојања нормативно-вредносног тела Европе, односно Савета Европе, који рационално утемељује универзалне вредности, и Европске уније, као супранационалне државе, која *уредбама* гради правну структуру савеза држава (као супранационална творевина).

5.3. Авети парцијалних интереса

Да се у реализацији идеје савеза држава, ради успостављања аутономне политичке заједнице која ће предупредити појаву деспотизма (као *природе*), мора рачунати са опасностима парцијалних интереса, који нису засновани на универзалним начелима ума, него на интересима појединих држава, класа и staleжа, указује Сен-Симон. На први поглед, овај француски мислилац је уочио поменути опасност: према Сен-Симону, такозвана Вестфалска Европа је, у ствари, покушај успостављања равнотеже између супротстављених парцијалних интереса европских држава.

Неуспех пројекта Вестфалске Европе према Сен-Симону, речито је показао Бечки конгрес, 1814. године, на коме су све стране „кроз посебне интересе одмеравале општи интерес“.⁸⁶

За разлику од Канта, који умни интрес сматра ваљаном основом за изградњу политичке заједнице савеза народа, Сен-Симон је мишљења да се савез европских држава мора градити у сенци *силе*, која има моћ да уједињује

⁸⁶ Будимир Кошутуић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Ibid*, стр. 57.

воље. Другим речима, потребно је створити моћно конфедерално или федерално тело, чији би интерес био управо у превладавању парцијалних интереса. Зато се мора формирати *Опита власт*, надређена свакој појединачној власти, у националним државама створеним Вестфалским миром.

Та *Опита власт*, према Сен-Симону, као сила, такође мора да буде заснована на научној реформи. Савез држава у Европи, треба да буде обликован попут машине, а научници, у послу стварања те рационалне основе, морају да сарађују са индустријалцима.⁸⁷

Сен-Симон, у ствари, целокупну идеју савеза европских држава сматра одрживом у смислу једног научно-индустријског преображаја, које треба да буде засновано на чисто техничким претпоставкама, сматрајући да оне представљају универзални интерес свих грађана који у тим државама живе. Другим речима, науку и технику Сен-Симон сматра искључиво еманципаторским садржајем, не доводећи у везу индустријализацију са парцијалним интересима класе која поседује средства за производњу.⁸⁸

Сила која европске државе треба да држи на окупу за Сен-Симона је, дакле, неприкосновена снага науке и технике, чији интереси, према његовом мишљењу, надилазе парцијалне политике држава Европе и њихових владајућих политика.

Полазећи од ових претпоставки, Сен-Симон је утемељио идеју европског парламентаризма:

Европа би имала најбољу могућу организацију уколико би сви народи који је чине, сваки од њих под управом једног парламента, признали супремацију једног општег парламента који би се налазио изнад свих националних власти и који би био овлашћен да решава њихове спорове.⁸⁹

Развој европског парламентаризма, до кога долази скоро век и по после Сен-Симонових текстова, показаће да на тај начин нипошто није избегнута авет партикуларизма. То ће најексплицитније потврдити политичка конструкција

⁸⁷ Mario Kalik, „Čovek i društvo u tehnokratskoj misli“, https://www.researchgate.net/publication/329655431_Mario_Kalik__Covek_i_drustvo_u_tehnokratskoj_misli_Pravo_drustvo_III_2_2012, pristupljeno: 29.03.2019.

⁸⁸ Žan Servije, *Istorija utopije*, Clio, Beograd, 2012, str. 86.

⁸⁹ Цитат према: Будимир Кошутин, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Ibid*, стр. 62.

европског парламентаризма код енглеских заговарача пројекта Сједињених Европских Држава.

5.4. Идеја политичке силе

Највећи заговорник стварања европске федерација, која ће организационо подсећати на САД, био је Винстон Черчил. Исправно процењујући да је Уједињено Краљевство после Другог светског рата изгубило статус светске силе, Черчил је био уверен да се само стварањем јаке европске федерације, Уједињено Краљевство може супротставити како опасностима од инвазије са Истока, тако и економској асимилацији и даљој политичкој маргинализацији са Запада, од стране САД.⁹⁰

Черчил је међу првима увидео да се однос снага, па тако и однос непријатељстава и савезништва променио, у односу на ситуацију пре Другог светског рата. Некадашњи заједнички непријатељ Запада и СССР-а је поражен, а ново прегруписавање на политичкој сцени и ширење социјализма у Европи, представљају разлог за нова савезништва на Западу. Немачка, самим тим, више није непријатељска држава, а њени интелектуални и привредни потенцијали треба да буду укључени у пројекат изградње моћне европске федерације. Из тог је разлога, према Черчилу, окосница те федеративне државе управо партнерство између Француске и Немачке.

Черчилова визија европске федерације подразумевала је декларативну једнакост свих држава које би биле део овог пројекта, мада, са друге стране, британски ратни премијер наглашава важност духовне величине Немачке и моралне величине Француске. Разуме се, овом „духовном вођству“ континенталних великих нација, допринеће вођство самог Уједињеног Краљевства, које треба да остане изван поменутог савеза, као спољни супервизор и спонзор. У политичком смислу то значи да би Уједињено Краљевство свој политички субјективитет градило на основу утицаја у континенталном делу Европе, што би му обезбедило изванпаритет у односима са Сједињеним Америчким Државама.

⁹⁰ Pol Kenedi, *Usporičje i pad velikih sila*, CID, Podgorica, 2003, str. 413-414.

Додуше, и СССР и САД треба да буду спонзори федералне Европе, али то не треба разумети дословно, већ у смислу успостављања стабилне политике равнотеже, која ће гарантовати светски мир.

Остајање Уједињеног Краљевства по страни, у улози спонзора Сједињених Европских Држава, у почетку је било мотивисано политичким интересима. Наиме, за разлику од ситуације пре Другог светског рата, када је Уједињено Краљевство било светска империје, у којој „сунце никада не залази“, после рата оформљене су две нове светске супер силе, САД и СССР. Стварањем Сједињених Европских Држава, које би, као спонзор, контролисало и Уједињено Краљевство, континенталне земље би на неки начин биле подржане англо-америчком утицају, са улогом сличном оној какву добијају социјалистичке земље на Истоку: да буду тампон зона и поприште евентуалног будућег сукоба САД и УК са Совјетским Савезом.⁹¹

Разуме се, постојали су и економски интереси. То се најбоље очитовало у другом Черчиловом мандату на челу владе Уједињеног Краљевства. Наиме, после владавине лабуриста, који су одбили да буду потписници Европске заједнице за угља и челик, Черчил је, после поновног доласка конзервативаца на власт, наставио у истом смеру, одбијајући да Уједињено Краљевство приступи било каквој економској заједници, правдавајући то пре свега потребом заштите националног тржишта самог УК, односно могућностима склапања слободних трговинских споразума са другим земљама.

Економски и политички план се, разумљиво, не могу апстрактно одвајати. Економска стабилност одређује политичку стабилност, баш као што политичка стабилност обезбеђује економски развој.⁹² Међутим, инсистирање на економским аргументима убрзо ће постати особеност реасправа „за“ и „против“ европских интегративних процеса.

⁹¹ Neven Cvjetičanin, „Konstituisanje savremene postideološke politike - Bizmark, Čerčil, De Gol“, u *Filozofija i društvo*, Beograd, 1/2010, str. 89-110.

⁹² Pol Kenedi, *Ibid*, str. 386.

5.5. Идеје функционализма и федерализма

Идеја федерализма је у својој основи *политичка*, јер полази од непосредних политичких претпоставки, као што су дипломатија, одржавање реда, или питања безбедности. Другим речима, федералистичка питања односе се на она подручја која у националним државама обавља државна администрација. Са друге стране, према Чарлсу Пентланду, питања из области здравства, саобраћаја, пољопривреде – представљају функционалистичка питања.⁹³

У подручју политике може бити спорења, јер сама конструкција политике претпоставља различите приступе. Међутим, када је реч о функционалистичким питањима, ту влада општа сагласност, која надилази национални суверенитет.

Основно је питање да ли се економија у потпуности може сматрати функционалистичком облашћу, или је она макар делимично одређена политичким претпоставкама?

Када је реч о концепцијама Европске уније, федералистички приступ даје примат политичкој улози коју Унија треба да одигра, и овај је приступ, као што смо видели, утемељен још у теоретским претпоставкама савеза европских држава, који политичке обресе добија у Черчиловом виђењу основне сврхе Сједињених Европских Држава.

Међутим, функционалистички приступ, независно од тога да ли ће сама Унија ипак имати и политички облик (политичке институције), потенцирајући хоризонталну а не вертикалну повезаност – указује на примат експертског мишљења у односу на демократско доношење одлука. Функционалистички приступ економији, у том смислу, одговара радикалним фридмановским моделима примата слободног тржишта.

⁹³ Charles Pentland, *International Theory and European Integration*, The Free Press, A Division of Macmillan Publishing CO, Inc, New York, 1973, str. 70.

5.6. Идеја економске уније

Идеја да Сједињене Европске Државе треба да буду, пре свега економска унија, потиче од социјалиста, будући да прву верзију овог става налазимо код Прудона. Међутим, развијена теза о примату економских интеграција видљива је тек код Аристиде Бријана, француског политичара, који је скоро пуних тридесет година пресудно утицао на француску спољну политику.

Бријан је био заговорник стварања Европске федералне уније, као организације која би деловала превасходно на економском плану. Према Бријану у „економском домену постоји већа и хитнија потреба за сарадњом и повезивањем, и ту су шансе за успех интеграционог подухвата веће“.⁹⁴

Економска интеграција би, још према Роберту Шуману, могла бити делотворна у успостављању трајног мира у Европи, јер би економска логика на крају превладала разлике у политици. Ипак, Бријан сматра да ће солидарност европских народа бити последица економског јединства, и зато је економија најдиректнији пут у федерализам.

Бријанова иницијатива у почетку није била прихваћена, односно њен значај ће бити уочен тек у новије доба, када се после Другог светског рата буду градиле институције европског савеза, које ће бити базиране управо на економским разлозима.

Јединство политичког и економског плана биће оставрено у Европској унији, у ингеренцијама Европске комисије, као извршног органа ЕУ (својеврсна Влада ЕУ) чије деловање, међутим, претпоставља извршан примат економских интереса супранационалног тржишта.

5.7. Идеја европског права

Потреба да се европске вредности обликују у правне норме, и да се тако започне стварање *европског права*, може да се посматра као покушај *јуридичког* обликовања основних етичких принципа, обликованих у делима европских мислилаца – пре свега Канта.

⁹⁴ Цитат према: Будимир Кошутећ, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, стр. 101.

После Европског конгреса, одржаног у Хагу од 7. до 11. маја 1948. године, на коме су до изражаја дошле управо *федералистичке идеје*, годину дана касније (5. маја 1949. године у Лондону) основан је Савет Европе.

Са друге стране, сматра се да је Бриселски уговор, кога су 17. марта 1948. године потписале Француска, Уједињено Краљевство и државе Бенелукса, представљао додатни импулс за оснивање Савета Европе, јер се указала потреба за међународним правним темељом (Бриселски уговор, као проширени савез из Денкерка, од 4. маја 1947. године, прерашће 1954. године у Западноевропску унију).⁹⁵

То значи да су и федералистичке и функционалистичке претпоставке утицале на оснивање Савета Европе и Европског суда за људска права, иако се у конвенцијама Савета Европе, укључујући и оне које су посвећене основним слободама и људским правима, на извешан начин регулишу и претпоставке економских односа који треба да важе у земљама Европе.

Под окриљем Савета Европе, већ четвртог новембра 1950. године у Риму, тринаест земаља чланица Савета Европе потписало је *Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода*, која је ступила на снагу септембра 1953. године.

Да је основна интенција била да се јуридикчки регулишу основне европске вредности, види се по томе што су *све* европске земље позване на њено потписивање (до 2014. године ову конвенцију потписале су све земље Европе изузев Белорусије).⁹⁶

Већ први део Конвенције за заштиту људских права и основних слобода истиче вредност људског живота, преведећи у јуридикчку форму једну *етичку вредност*. Први став члана 2. може се посматрати као сублимација Кантове филозофије права, укључујући и део који право на живот ограничава у случају смртне казне, на основу пресуде суда.⁹⁷

⁹⁵ Будимир Кошуткић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Ibid*, стр. 122.

⁹⁶ Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015, стр. 94.

⁹⁷ Сложен је начин на који Кант образлаже своје оправдавање смртне казне. Суштина је у томе да извршилац злочина, као ни било која друга особа, не сме бити посматрана као *средство*, него само као *сврха*. Смртна казна у том смислу није мера застрашивања, нити начин одмазде, већ казну мора поднети „злочинац као личност“. У том смислу, мера кажњавања је *једнакост*, по чему се одузимање живота може сматрати *универзалним*, када је реч о казни за одузети живот,

Међутим, већ други став *легалузује* оне облике одузимања живота који би тешко могли довести у везу са Кантовом етиком. Уколико се тачка „а“ – према којој се лишење живота сматра оправданим уколико проистекне из употребе силе ради одбране лица од неког незаконитог насиља – може подвести под европску етичку традицију,⁹⁸ то свакако не важи за тачку „ц“, која допушта лишавање слободе приликом законских мера које се предузимају у циљу „сузбијања нереда и побуне“, јер би у том случају и деспотске владе или владари могли да легитимизују различите репресивне мере, у сврху сузбијања грађанске побуне.

Остали чланови Конвенције, а посебно члан 9. (слобода мисли, савести и вероисповести), и члан 10. (слобода изражавања), несумњиво су јуридикација оних императива које Кант утемељује у својим позним текстовима о филозофији права и политике.⁹⁹

Претварање моралних императива, односно етичких вредности у правне норме, рачуна са тим да Конвенција не може да обезбеди примену регула које прописује на другачији начин до самом јуридикацијом, која самим тим постаје легитимни циљ оних народа који су и даље под неком деспотском влашћу.

Не постоји апослутно спроводива правна санкција за непоштовање одредаба Конвенције.¹⁰⁰ У том смислу, у члану 1. стоји да „високе стране уговорнице *јемче* у својој надлежности права и слободе одређене у Делу I ове

односно то се може правдати категоричким императивом (принцип универзализације). Више о томе у Имануел Кант, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, 1993, стр. 163; Видети и у Д. Баста, *Ibid*, стр. 77-90.

⁹⁸ Према такозваном „принципу двоструког ефекта“, који у *Summa Theologiae* развија Тома Аквински, дозвољено је убиство другог човека „по акцидентији“. Убиство у самодобрани не мора да буде стварна интенција онога који се брани. Његова је намера одбрана, заштита властитог живота, док је проузроковање смрти нападача само нежељена последица, коју онај који се брани, додуше, може да предвиди.

⁹⁹ I. Kant, „Šta znači orijentisati se u mišljenju“, *Arche*, 1/2004, str. 257.

¹⁰⁰ Пресуде Европског суда за људска права, све до формирања органа Европске уније, у принципу, државе на које се оне односе, имале су само *обавезу* да их примене. Наиме, уколико држава одбије да изврши пресуду, могле су се предузети само дипломатске мере, или *интерим резолуције*, али се није могло обезбедити непосредно извршавање пресуде. То се макар делимично променило стварањем Европске уније, која, преко Комитета министара, располаже одређеним инструментима санкција; Милан Пауновић, Славољуб Царић, *Европски суд за људска права – основна начела и ток поступка*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2008, стр. 47.

конвенције“. То *јемство*, дакле сугерише да се овде не ради о стварном утврђивању обавезе, односно да је Конвенција облик супранационалног права.

У том смислу, Конвенција је превасходно јуридикчки испосредована вредност, која представља легитимни циљ за политичко деловање на успостављању овог правног устројства у земљама које приступе Конвенцији.

Према томе, регуле конвенција немају снагу, какву на пример, имају *уредбе*, у праву Европске уније.

На основу међународних уговора које су закључиле земље чланице Европске уније – које представљају највише правне изворе у правном поретку Уније – са друге стране, развијена су општа правна начела, односно *принципи права Уније*, на којима се заснива секундарно право Уније, то јест њена *легислативна власт*.

Међутим, уредбе (*Regulations*) и директиве (*Directives*), као инструменти секундарног права Уније, претпостављају супрематију примарног права. А то значи да се, на пример, уредбе, које имају општу обавезујућу примену за све државе чланице Уније могу доносити само у оним областима које предвиђају међународни уговори и споразуми, на којима је заснована Европска унија.

Уколико имамо у виду да Унија има искључиву надлежност: (а) у областима царинске уније, (б) успостављања правила конкуренције која су неопходна за функционисање унутрашњег тржишта, (в) монетарне политике држава чланица чија је монета *евро*, (г) очувању биолошких морских ресурса у оквиру заједничке политике у области рибарства, и (д) заједничке трговинске политике – а да уз то дели надлежност са државама чланицама у областима које се углавном тичу економских питања,¹⁰¹ јасно је да се уредбама не регулишу поједина људска права, која остају у ингеренцијама националних држава, а које Унија само треба да „подржава“. У ово подручје спадају, осим заштите и унапређења људског здравља, индустрије, образовања, омладине и спорта, јавног здравља и административне сарадње – још и култура и туризам, дакле

¹⁰¹ У ову групу спадају: (а) унутрашње тржиште, (б) социјална политика у аспектима утврђеним уговором, (в) економска, социјална и територијална кохезија, (г) пољопривреда и рибарство, са изузетком очувања биолошких морских ресурса, (д) животна средина, (ђ) заштита потрошача, (е) транспорт, (ж) трансевропске мреже, (з) енергија, (и) подручје слободе, безбедности и правде, и (ј) општи проблеми сигурности у материји јавног здравља, у аспектима утврђеним уговорима.

оне области у које спада заштита, односно „неговање“ старих и традиционалних заната.

То значи да је област старих и традиционалних заната и даље на нивоу конвенција, односно да не постоји обавезујућа правна регулатива на нивоу Уније, па је тако свакој држави-чланици остављено да самостално уређује област заштите занатства. То резултира да економски снажније земље развијају програме заштите и неговања старих и традиционалних заната (Немачка, Француска, Аустрија), а оне мање снажне – поступно занемарују ову област (Пољска, Румунија).

За разлику од Савета Европе, чије конвенције примарно инсистирају на „превођењу ума под факта“¹⁰², Европска унија утемељена је на оним правним принципима који треба да осигурају, пре свега, слободно супранационално тржиште. У складу са интенцијом да се државна администрација поступно повуче из свих оних подручја која захтевају трошење средстава пореских обвезника, а не доприносе слободи, разумеваној, примарно, као слободи *предузетништва*, и *уредбе* секундарног права Уније усмерене су у другом правцу. То, међутим, не значи да на подручју права Уније није могуће пронаћи место за правну регулативу, која ће уредити област заштите (неговања) старих и традиционалних заната, а управо то ћемо настојати да покажемо у наставку овог рада.

Идеја међународног права у својим кореновима је неодвојива од идеје успостављања *вечног мира*. Као што *јуридичко* законодавство мора бити засновано на циљевима ума, односно на *идентитету*, као самоуспостављењу, тако и светски мир не подразумева било какву доминацију неког народа над другим народима, већ једну *аутономну* заједницу, односно *идентитет*, који код Канта претпоставља универзално самозаконодавство.¹⁰³ То значи да треба превазићи „природно стање“, успостављањем таквог јуридичког стања које ће гарантовати универзална права свих народа; насупротив природном стању је стање слободе, која је увек један рационални конструкт.¹⁰⁴

¹⁰² I. Kant, „Šta znači orijentisati se u mišljenju“, *Ibid*, str. 259.

¹⁰³ Имануел Кант, *Вечни мир*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска гимназија, Београд-Ваљево, 1955, стр. 39.

¹⁰⁴ *Ibid*, стр. 53.

Да је *слобода* као аутономија конструисана у контексту европске филозофије, први је истакао Хегел, показујући да истинско светло ума не изгрева на Истоку, него управо у Европи, у чијој је античкој постојбини зачео процес самопроизводње духа:

У питању је једно особено духовно настројење које је остало скривено и недоступно источњачкој мудрости (...) Европски дух је пре свега и првенствено „самосвесни ум“, тај дух је превасходно заокупљен самим собом, бави се својом сопственом мисаоном делатношћу. Његов знак распознавања је самоограничење и самоодређење.¹⁰⁵

Идеја Европе, од својих основа у нововековној филозофији, претпоставља *права човека*, која морају бити универзална, јер само на тај начин она одговарају аутономији духа, и нису производ било каквог спољашњег каузалитета. Идеје самозаконодавства, идентитета, ауторефлексивности, баш као и правно-филозофско утемељење индивидуе, као носиоца еминентно људских права (која се могу остварити само у друштвеном контексту), у основи су *европског пројекта*.

Самим тим, *међународна људска права* нису универзална по томе што су нека *национална права* синтетизована и међународним уговорима унификована, него зато што су *људска*, односно зато што почивају на правима индивидуума (субјекта).¹⁰⁶

На ову природу међународног права указује већ сам назив *Универзалне декларације о људским правима УН* из 1948. године.

Идеја универзалних људских права укоренења је у европској правној и филозофској традицији. Самим тим, није изненађујуће да се управо у Европи развила идеја успостављања међународне заједнице, која ће бити фундирана управо корпусом универзаланих људских права. У том смислу, и права „колективитета“, односно друштвених група, могу се посматрати као облик индивидуалних права.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Михаило Ђурић, „Европа и европски дух“, у *Искусство разлике*, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 154.

¹⁰⁶ Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 574.

¹⁰⁷ Миљана Nadaždin Defterdarević, „Individualna i kolektivna ljudska prava – kontroverze jedne podjele“, *Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2011, str. 48–59. Подела права спроводи се на основу општеприхваћених дистинкција: (1) Друштвене сфере у којима се реализују (грађанска, политичка, економска, социјална и културна права);(2) Међусобних

У Универзалној декларацији о људским правима Уједињених нација, из 1948, у фокусу су индивидуална права. Тако је ова декларација у складу са оним просветитељским пџтосом о урођеним и неотуђивим правима индивидуе, која, разрешена племенских и етничких предодређења сада постаје грађанин – на шта најексплицитније указују чланови 1. и 2. ове декларације. Текст декларације тако претпоставља ону *еманципацију*, коју сликовито описује једна Маркова критичка реченица, о „еманципацији Немаца у људе“¹⁰⁸. Другим речима, грађанска и политичка права су индивидуална, а у декларацији практично нема напомена о колективним правима; чак и право на слободно учествовање у културном животу, које можемо да разумемо и као неговање културних вредности, посматра се из угла индивидуума, а не колективитета.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима ова индивидуална права гарантује регулама којих се морају придржавати државе потписнице. И овде се право на баштињење културе посматра пре свега као индивидуално право, што најбоље показује члан 18. овог документа, као и члан 27. где се права мањина, укључујући и право на језик, као нематеријалну културну баштину, посматра као право индивидуе.

Колективна права, која претпостављају и права социјалних група на културну баштину, у том су смислу тековина неолиберализма, који у настојању да оснажи слободан проток капитала, роба, радне снаге и услуга, настоји да релативизује моћ националних држава, која се испољава и као културна хомогеност грађанске културе. Из тог разлога, документа о културној баштини Европске уније садрже и регуле о колективним правима.

Идеја међународног права, зачета у контексту европског мишљења, добија своје непосредне правне обресе у склопу процеса који се данас популарно назива „процесом европских интеграција“.

односа права (подела на основна и изведена права); (3) Улоге државе у реализацији гарантованих права (од пасивне улоге и потпуног уздржавања - негативна права), до категорије за чије је остваривање активност државе нужна (позитивна права); (4) Разликовања по титуларима којима права припадају (категорија индивидуалних и колективних права); (5) Могућност остваривања прокламованог садржаја кроз судску заштиту, на чему се темељи подела на утужива и неутужива права. На основу ове поделе, могуће је разврстати сва права на она која треба да оствари индивидуум, док су колективна права такозвана права друге генерације. Међутим, колективна права претпостављају индивидуална права, односно она из њих морају бити изведена.

¹⁰⁸ K. Marks, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967, str. 234.

Процес стварања Европске уније од својих почетака, после Другог светског рата, није на нивоу идеје Европе, као слободне заједнице слободних индивидуума, како је она конципирана код правних и политичких мислилаца.¹⁰⁹ Од почетка у корену њеног настанка је задовољавање превасходно економских интереса. Па ипак, у овом правном поретку, артикулисане су неке од идеја које су формулисали мислиоци попут Канта, Сен Симона, Александра Кожева, и других.

Приступање Европској унији подразумева не само економске него и политичке промене. Наиме, слободан проток капитала и радне снаге, захтева усклађивање са законодавством Уније, ради стварања једнаких услова пословања и онемогућавања монопола, а то нужно сужава политички утицај на економске токове. Истовремено, повлашћени привредници, који послују у земљи која треба да се придружи Унији, сматрају да ће на такав начин бити угрожен њихов монополистички положај на тржишту. Пример Шпаније илуструје овај проблем.¹¹⁰

5.8. Перагон: Историја Европске уније

Историја Европске уније почиње 1951. оснивањем прве велике европске наднационалне економске заједнице – Европске заједнице за угљ и челик, уједињавањем Француске и Немачке индустрије угља и челика (ЕЗУЧ) и то на предлог француског министра спољних послова Роберта Шумана. Сам предлог Шуман је дао 9. маја 1950. године и тај дан се узима као Дан Европе. Уговор о оснивању Европске заједнице за угљ и челик потписан је у Паризу, 18. априла 1951. године, а ступио је на снагу 23. јула 1952. године.

Ова заједница је имала шест држава оснивача: Белгија, Савезна Република Немачка, Луксембург, Француска, Италија и Холандија. Све битне одлуке о питањима индустрија за производњу угља и челика у овим земљама, биле су у рукама независног, наднационалног тела под називом “Висока власт” чији је први председник био Жан Моне.

¹⁰⁹ М. Ђурић, *Ibid.* стр. 144.

¹¹⁰ Сајмон Хикс, *Политички систем Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 56.

Захваљујући успешном функционисању Европске заједнице за угаљ и челик представници шест држава оснивача одлучило је да интегрише и друге секторе привреде. Они су 25. марта 1957. године потписали Римски уговор којим је успостављена Европска заједница за атомску енергију (ЕУРАТОМ) и Европска економска заједница (ЕЕЗ). Овај уговор је ступио на снагу 1. јануара 1958. године и тада је конституисана Комисија чији је председник био Валтер Халштајн, док је 19. марта исте године одржана прва седница Европског парламента којом је председавао Роберт Шуман.

Као претеча Римских уговора били су преговори у Месини из 1955. године, где је одржана конференција на којој су учествовали министри спољних послова чланица Европске заједнице за угаљ и челик који су расправљали и о стварању Европске економске уније, која би се могла остварити успостављањем јединственог тржишта и увођењем четири слободе (слобода кретања људи, рада, капитала и робе).

Три европске заједнице су 1965. године уједињене и почеле су да функционишу као институције заједничке за све три Заједнице – Комисија, Савет министара и Европски парламент. Циљ овог уједињења био је јединствен развој економије и стварање јединственог тржишта, чиме би се постигао континуирани економски развој и повећао стандард живота становника чланица ЕЗ.

Након тога дешава се прво проширење Европске заједнице, 1. јануара 1973. године, приступањем Велике Британије, Данске и Ирске. Затим, у јануару 1981. Европској заједници се придружује и Грчка, док 23. фебруара наредне године Гренланд иступа из заједнице са којом је био везан преко Данске.

Председник Европске комисије, Жак Делор је у јуну 1985. године представио документ „Јединствени европски акт“ који је предвиђао формирање европске монетарне и политичке уније, значајније институционалне реформе, учвршћивање заједничког тржишта унутар Европских заједница. Убрзо након тога, у јануару 1986. године десило се и треће проширење, приступањем

Шпаније и Португалије Европској заједници, након чега је уследило потписивање Јединственог европског акта¹¹¹.

Представници Белгије, Западне Немачке, Француске, Ирске, Луксембурга, Холандије, Португала, Шпаније и Уједињеног Краљевства су 17. фебруара 1986. године потписали Јединствени европски акт, док су га представници Италије, Грчке и Данске потписали 27. фебруара исте године, након чега је ступио на снагу 1. јула 1987. године.

Министри спољних послова и финансија „европске дванаесторице“ су у Мастрихту, 7. фебруара 1992. године, потписали Уговор из Мастрихта, како је Уговор о Европској унији популарно назван. Овај уговор је ступио на снагу 1. новембра 1993. године чиме је створена Европска унија. Уговор из Мастрихта је предвиђао стварање економске и монетарне уније, која би омогућила увођење заједничке валуте, па је у јануару 1994. године основан Европски монетарни институт (ЕМИ) као претходник Европске централне банке. Структурни фондови Европске уније су значајно увећани и основан је нови Кохезиони фонд као и Европски инвестициони фонд, огранак Европске инвестиционе банке.

Убрзо је, 25. марта 1995. године, уследило четврто проширење, односно Аустрија, Шведска и Финска приступају Европској унији.

На седници Европског савета у Мадриду, средином децембра 1995. године, договорено да ће се заједничка валута звати *евро*, а утврђен је и начин на који би нова валута била пуштена у оптицај, као и критеријуми које су чланице ЕУ морале задовољити како би могле увести нову валуту.

Шенгенски уговор који је ступио на снагу 25. марта 1995. године, који је омогућио слободно кретање људи и укидање граничних прелаза унутар територије потписница, постао је саставни део закона Европске уније, која је добила надлежности у области имиграције, контроле спољних граница шенгенске зоне и одобравања виза и азила грађанима других земаља.

На седници Европског савета у Амстердаму, 16. и 17. јуна 1997. године, усаглашен је текст новог споразума, који је, потписан 2. октобра исте године.

¹¹¹ Ивана Божовић и Александар Завишић, *Основно о Европској унији*, Београд, 2002, стр. 23.

Након потврђивања од стране представника држава, Уговор из Амстердама је 1. маја 1999. године ступио на снагу.

Уговором из Амстердама на подручју држава потписница важе обавезе заједнице за повећање стопе запослености, а предвиђено је и стварање јединства између земаља чланица у области заштите основних људских права, сваке врсте слободе и безбедности европских грађана.

Након тога је 30. јуна 1998. године основана Европска централна банка (ЕЦБ) са седиштем у Франкфурту. То је институција која је задужена за све послове везане за евро и целокупну монетарну политику Европске уније.

У мају 2004. године отпочело је и пето проширење Европске уније, уласком десет нових држава чланица (Кипар, Чешка Република, Естонија, Мађарска, Литванија, Летонија, Малта, Пољска, Словачка Република и Словенија), које је окончано у јануару 2007. године уласком Румуније и Бугарске.

Последње, односно седмо проширење Европске уније, било је у јулу 2013. године, када је Хрватска постала пуноправна чланица.

Данас Унија има више од 507 милиона становника и 28 држава чланица.¹¹²

6. Појам савременог капитализма

За наше будуће истраживање, које треба да одговори на питање да ли се стари и традиционални занати могу ситуирати у друштвено-економски миље савременог света, од нарочите је важности разумевање промена у капитализму до којих долази почев од *реганизма* и *тачеризма*, односно од осамдесетих година прошлог века.

Рани капитализам је већ увелико превладао ограничења занатске производње, стварајући тако основу за стицање профита, акумулацију капитала и његову потоњу „оплодњу“. У сталном превладавању затеченог, и настојању да

¹¹² У време када је овај рад писан, Велика Британија је формално и даље члан Европске уније, односно „Брегзит“ још увек није спроведен, мада су постигнути договори у вези са његовом поступном применом.

се свака граница превазиђе, капитализам је, као што смо раније истакли, еминентно *модерна појава*.

Па ипак, стари и традиционални занати нису изумрли у капитализму. Будући да су занатлије производиле робу коју није било могуће серијски производити, због особеног начина израде или малог пласмана (који би њену серијску производњу учинио нерентабилном). Другим речима, занатство је опстајало у процепима капиталистичког тржишта, па је временом укључено у токове саме капиталистичке производње.

Ограничене могућности зараде у „занатском сектору“ условиле су да све мањи број људи обавља ове делатности. Тако су многи стари и традиционални занати пред гашењем, или су већ угашени.

Стратегија заштите старих и традиционалних заната, свеједно из којих се разлога предузима, претпоставља значајну активност државе. Међутим, у неолибералном капитализму, улога државе је све минималнија, односно држава је у процесу *дерегулације*, повлачења из свих подручја која захтевају било континуирана улагања, било одређена (знатна) улагања, захтевајући трошење средстава пореских обвезника (а да није реч о такозваном општем и јавном добру).

Из тог разлога треба макар савим сведено указати на промене у самој структури капитализма, да би се на тај начин јасније могла сагледати могућност опстанка заната у процесу дерегулације.

6.1. Глобализација и проблем регулације

Глобализација подразумева слободан проток капитала, људи, роба и услуга на планетарном нивоу. Сви други аспекти глобализације, у том смислу, у сенци су ових економских императива.¹¹³

Слободан проток капитала претпоставља сужавање суверенитета националних држава. Другим речима, сама *вестфалска концепција* националне

¹¹³ Мирослав Печујлић, *Глобализација, два лика света*, Гутембергова галаксија, Београд, 2002, стр. 70.

државе је у кризи, јер национална организација тржишта, која је у корену успостављања националних држава, више није економски исплатив облик организације.

У том смислу, ради функционисања слободног тржишта, такозвана Велика тројка – Међународни монетарни фонд, Светска трговинска организација и Светска банка, земљама трећег света намећу строге услове, који се могу свести на напуштање унутрашње регулације националног тржишта, укључујући и такозване мере заштите – како би међународни капитал могао да делује. Исто тако, у циљу подстицања конкуретности за инвестиције, Велика тројка захтева смањење социјалних издатака, од облика заштите од незапослености, до свих видова здравствене заштите изнад примарног нивоа.¹¹⁴

Од националних држава се, исто тако, захтева и либерална пореска политика, укључујући и мораторијуме на опорезивање међународних инвеститора у току одређеног периода. Тако су националне државе на двоструки начин приморане да одустану од регулације домаће економије: како би привукле стране инвеститоре, али и из разлога очувања буџетских прихода, који сада треба да буду усмерени само у област такозваног јавног добра. А једно од тих јавних добара је полицијска и административно-судска заштита самог система *дерегулације*.¹¹⁵

Опирање администрација националних држава да се укључе у овај процес, обично подразумева маргинализацију домаће економије, односно стварање још већег степена неразвијености и неједнакости у односу на оне националне државе које су прихватиле смањење опсега регулације:

Неједнакост међу народима је оправдана инсистирањем на томе да лидери сиромашних земаља не следе правилне политике – нерегулисана тржишта, приватизоване владе и ломљење радничких синдиката.¹¹⁶

Тако националне државе, а нарочито оне из трећег света, као и земље у транзицији (прелазак са социјалистичког на капиталистичко друштвено

¹¹⁴ Leslie Sklair, *Globalization Capitalism and its Alternatives*, Oxford Univeristy Press, Oxford, 2002, str. 46.

¹¹⁵ Ričard Senet, *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd, 2007, str. 29.

¹¹⁶ Džef Fo i Leri Majšel, „Nejednakost i globalna ekonomija“, u Vil Haston i Entoni Gidens (priredivači), *Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd 2003, str.125.

уређење) сужавају облике одговорности за многе области које излазе из видокруга основних јавних добара: држава се повлачи из подручја регулације спорта (осим школских видова спортских активности), аматерске културе, знатно смањује оспег социјалног и здравственог осигурања. У том смислу и регулација на подручју неговања старих и традиционалних заната такође постаје упитна.

6.2. Стабилна нестабилност глобалног тржишта

За разлику од доминантног облика капитализма, од завршетка другог светског рата па до *тачеризма* и *реганизма*, глобализацију и неолиберални капитализам одликује одсуство стабилних привредних субјеката. То значи да је савремени пословни *credo* сада савим другачији: нема више статичних транснационалних система. Фабрике се брзо отварају, углавном у подручјима где има јефтине радне снаге, а затим затварају, чим се на другом делу планете укажу бољи услови – још јефтинија радна снага или још приступачније сировине, веће пореске олакшице и слично. Транснационалне компаније не подлежу никаквој одговорности према националним државама и њиховим социјалним заједницама, па је прича о стабилизирајућем ефекту међународног капитала у националним економијама у ствари само пропаганда:

Све већи број корпорација постаје геоцентричан, раскида са посебним локалним миљеом, са лојалношћу према својим радницима, локалним заједницама и националним државама.¹¹⁷

Дерегулација се, штавише, намеће и као императив развијеним земљама. То је најочигледније у смањењу различитих бенефиција које су запослени раније уживали, у тренду запошљавања по уговору, а не на неодређено време, настојањима да се укине институција минималне наднице.¹¹⁸

Разуме се, само велике транснационалне компаније могу да имају такву гипкост и покретљивост да се брзо прилагођавају потребама тржишта, да муњевито мењају асортиман производње, изворе сировина, структуру радне

¹¹⁷ М. Печујлић, *Ibid*, стр. 66.

¹¹⁸ Ramesh Mishra, *Globalization and the Welfare State*, Edward Edgar, Pub. Ltd, Glos, 1999, p XIII.

снаге. На тај начин, транснационалне компаније постају центри не само економске него и политичке моћи.

Национални идентитет, који настаје у процесу стварања националних држава, у свету глобалног капитализма постепено се редукује на такозване мање идентитете, односно на квазинародне особености, које су обухваћене глобалном културом неолиберализма.¹¹⁹

Како то истиче Ричард Сенет, нови капитализам брише осећање припадности неком топосу, односно на изванредан начин негира сам културни идентитет:

Нови капитализам такође је узнемирио идентитете засноване на месту, том осећају дома и припадања нечему у посебном свету. Поремећај се појавио посебно у местима у којима се обављају нови послови, у градовима који су све више дом глобалних елита као и миграната који живе на нижим позицијама. Инвестициони банкар из Њујорка много ће се више идентификовати са сличнима себи у Лондону или Франкфурту, него са осталим Њујорчанима...¹²⁰

Културни идентитет тако је само димна завеса, која прикрива изостанак било каквог идентитета, осим самог нерегулисаног тржишта, односно његових правила игре, чији су чувари припадници Велике тројке.

Урушавање културног идентитета чини беспредметном и само неговање националних културних особености, односно тиме је девастирано свако институционално настојање у вези са очувањем нематеријалне културне баштине. Поставља се питање – како у таквом систему могу опстати стари и традиционални занати; и да ли у међународном праву постоји ваљана основа на којој се може градити регулатива у овој области, а да то не противречи императиву дерегулације тржишта и националних економија.

¹¹⁹ Dejvid Harvi, *Kratka istorija neoliberalizma*. Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012, str. 15.

¹²⁰ Ričard Senet, „Ulica i kancelarija: dva izvora identiteta“, u *Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom*, *Ibid*, str. 231.

6.3. Стари и традиционални занати на размеђу државног и неолибералног капитализма

Организација занатске производње захтевала је регулативу националне државе. Са друге стране, само у стабилној економији, која је подразумевала континуирани економски развој, и стално улагање „у будућност“, могуће је да развој индустрије не поткопава занатску производњу. Тачно је да су услуге занатских фирми морале да се прилагођавају потребама све софистицираније индустријске производње, али ове промене биле су довољно ступњевите да омогуће прилагођавање пружања занатских услуга. Тако су занати поступно прелазили у подручје такозване „мале привреде“.

У раном грађанском друштву занатска производња представљала је окосницу урбаног живота. Многа занимања, која данас артукулишемо као сегмент високоорганизоване друштвене производње, зачета су управо као занати. На пример, стоматолошке услуге најпре су биле део занатског умећа. „Вађењем зуба“ често су се бавили бербери, а потом је ова делатност подразумевала само занатску обуку, а не стручно медицинско образовање.

Све већа специјализација унутар производних односа резултира да занатска умећа постају део организованије производње, захтевајући и комплексније облике образовања.

Некада је веома тешко одредити прецизну разлику између занатске делатности и производње „мале привреде“ – иако су ова два подручја у домаћем законодавству одељена већим бенефицијама које имају мала и средња предузећа. У сваком случају, занати су, у свом изворном облику, опстајали и у времену замаха индустријализације, јер је то омогућавало стабилно тржиште, односно регулаторне мере које су гарантовале могућност континуираног привредног развоја. Из тог су разлога стари и традиционални занати присутни како у државном капитализму, тако и у земљама социјалистичког уређења, а посебно у СФРЈ, која је неговала либералнију варијанту социјализма.

Социјалистичко уређење је, управо у функцији спречавања експлоатације и концентрисања средстава за производњу у рукама приватника, заправо подстицало више занатску производњу него малу привреду, јер је био

строго лимитиран број запослених у занатским радњама, и захтевано непосредно учешће власника у процесу производње.

Савремени капитализам, са друге стране, подразумева *неизвесност пословања*; више се не очекује континуирани раст, него управо брзо стицање профита, а одсуство националне регулације економије условљава да се муњевито мења пословни амбијент; фабрике се великом брзином отварају, мењају власника или природу производње и асортиман производа. У таквој ситуацији, стари и традиционални занати, који по природи ствари не могу да се брзо прилагођавају овој хипер-економији, остају изван подручја убрзаних тржишних односа, односно све се мање може рачунати на економску исплативост, или стабилност занатског ангажовања.

У циљу заштите старих и традиционалних заната, који и даље произведе одређена добра која, изван опсега савремене индустријске производње представљају одређену националну особеност (они су, као некада *народна радиност* у наше време све чешће третирани као вредности нематеријалне културе), потребно је изградити посебну правну регулативу, која мора бити интернационална, јер дерегулативни модели држава више не могу да гарантују очување ових делатности.

Заштита културног идентитета гарантована је међународним уговорима и конвенцијама, које националне културне баштине третирају као делове светске културне баштине. Иако су ови међународни документи настали у време када је на сцени још владао „стари” *веберовски капитализам*,¹²¹ они своју пуну актуелност имају тек данас у доба ширење глобалне културе.

У наредном поглављу видећемо да ли се, на бази међународних споразума, у Европи могу градити видови заштите старих и традиционалних заната.

* * *

¹²¹ Према Максу Веберу, капитализам подразумева рационализацију, што условљава планирање развоја тржишта, и, истовремено, планску, пирамидалну структуру друштва, у којој је омогућено напредовање и стално регрутовање нових чланова. Капитаистички раст производње, у том контексту, најдиректније подстиче општи просперитет и повећање запослености. Види у Ричард Сенет, *Ibid*, стр. 56.

Сада остаје да одговоримо на питање – из ког разлога наше истраживање претпоставља да се изградња система заштите (неговања) старих и традиционалних заната разматра само у контексту европских правних установа.

Одговарајући на ово питање, најпре морамо да констатујемо да су стари и традиционални занати еминентно европска појава. Тачно да се занатска производња јављала и на другим местима, у доба позног феудализма. Међутим, само у Европи занатство је битно утицало на превладавање феудалних друштвених односа. У претходном делу рада показали смо да је овај процес у Европи ишао упоредо са развојем науке, и развојем *производних снага*. Такође, на превладавање постојећег феудалног поретка утицали су и друге специфичне околности, које су се подудариле са настањивањем градова и наглим развојем занатства.¹²²

У сваком случају занатство је, као *протоиндустријска производња* еминентно европска појава. Из тог разлога је примерено управо у контексту европских конвенција, и законодавстава, како националних држава, тако и наднационалних савеза, све до Европске уније – тражити облике за ситуирање старих и традиционалних заната у савремене токове капитала.

¹²² У делу *Зашто народи пропадају*, Дарон Асеомглу и Џејмс Робинсон сматрају да је велика епидемија куге у ствари окончала феудални друштвени поредак. Наиме, битно смањен број становника условио је мањак кметова, који су тражили већа права, а између осталог и слободу кретања. Захваљујући томе, значајан број кметова је настанио градове, и почео се бавити занатима; види у Д. Асеомглу и Ц. Робинсон, *Зашто народи пропадају*, СЛЮ, Београд, 2014, стр. 125.

II ПОГЛАВЉЕ

КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ И КУЛТУРНА БАШТИНА У ЗАКОНОДАВСТВУ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

1. Европски романтизам и појам културне баштине

1.1. Извори и идејне основе европских правних регула о људским правима

Већ смо истакли да је идеја очувања културне баштине, материјалне и нематеријалне културе, у вези са великим романтичарским покретом у Европи. Нарочито у Немачкој, овај је покрет подразумевао повратак традицији, као подручју за истраживање. Обновљени интерес за антику, после картезијанског новог почетка, у коме је систематски оспоравана вредност премодерне филозофије и науке, пратило је интересовање за „народну културу“, теутонске митове – а у подручју интересовања нашли су се и традиционални облици друштвеног живота.

У време о коме говоримо, у градовима су већ превазиђени не само многи стари занати, него и мануфактурна производња, односно већ увелико је успостављена права индустријска производња.

Па ипак, истраживачима из овог периода далеко занимљивије било је подручје народне радиности – будући да је она могла бити разумевана у контексту појма *обичајности*, која се у прехегеловско време разуме као начин социјалне организације (а не као виши облик правног поретка, сходно интересима ума).

Будући да је ово истраживање традиције било у склопу нововековног интересовања за прошлост, које се разликује од премодерног утемељења друштвеног и политичког живота на основу образаца из прошлости, народни обичаји, укључујући и народну радиност, разумевани су као „фолклор“. Сама реч „фолклор“, која је англо-саксонског порекла, ушла је у употребу у XIX веку,

а њу је сковао енглески истраживач и антиквар Вилијем Томас (William J. Thomas).¹²³

Романтичарски дух омогућио је да се *култура прошлости* разуме као „културна баштина“. То не значи да се ради о неком објективном културном контексту, који се налази у прошлости, будући да савремени антрополози истичу како се „баштина ствара“, односно да се она успоставља, као плод нашег интересовања за прошлост, које се контекстуално одређује и симболички ситуира. Другим речима, ми баштину увек разумемо у одређеном контексту, који је резултат наше реконструкције – што, доследно начелима *херменеутике*, значи да ми боље можемо разумети традицију, него што је она, као актуелност, саму себе разумела.¹²⁴

У новије време, уместо речи „фолклор“, одомаћио се појам „нематеријална културна баштина“, који потенцира да се ради о одређеном културном контексту – о чему ће нешто више речи бити касније. Међутим, појам „нематеријална културна баштина“ је шири од појма „фолклор“, односно обим овог појма обухвата и националну, а не само народну културу, иако то није јасно прецизирано у међународним документима.

Истраживање традиције, према томе, представља начин на који се успоставља идентитет, како појединих социјалних група у оквиру нације, тако и самог појединца. Важно је, међутим, поцртати да се ово успостављање идентитета одвија на потпуно другачији начин него у премодерном свету: у преновековном епохалном контексту, традиција је била *меродавна*, односно она је упућивала на *меру* за одређење актуелности. Нововековни свет полази од другачије парадигме: овде мера не претходи мерењу, односно нема никаквог узрока (и узора) који би одређивао садашњост, или усмеравао будућност: за нововековни епохални склоп важи да се мера увек и изнова успоставља,

¹²³ “Sama reč *folklore* nastala je spajanjem dve engleske reči *folk i lore*. Iako neki tvrde da je prvi deo nastao od nemačkog *Volk* ('narod', 'obični ljudi'), sam Toms je ovo pobio ukazujući da je ova reč isključivo engleskog, tj. anglo-saksonskog porekla. Grub prevod engleske reči *lore* bio bi 'saznanje'. Treba pomenuti i to da sama reč *folk* korene vuče od staroengleske reči *folc* (koja, opet, korene vuče iz proto-germanskog *fulka*), koja ima isto značenje kao i *Volk*, a *lore* od staroengleskog *lār*, koje se kasnije razvilo u *lore* u modernom engleskom, *leer* u nizozemskom, *Lehre* u nemačkom itd.” (Undergrund online, <http://pre.trablmejker.com/emisije/39/1365>, pristup: 20. 09. 2018.

¹²⁴ Bendix, Regina, “Heritage Between Economy and Politics. An Assessment from the Perspective of Cultural Anthropolology”. U/In *Intangible Heritage*. Laurajane Smith and Natsuko Akagawa, eds. Routledge, London, New York, 2009, pp 253-269.

односно да се у друштвеном контексту стално прекорачују успостављене границе, а актуелност одређује на основу саме делатности, која није утемељена традицијом.¹²⁵ Сам појам „идентитет“, који се јавља у контексту овог односа према традицији, означава управо „самоутемељење“, заснованост на сопственој онтолошкој „незаснованости“. Аутономија је ствар идентитета. Човек је, по својој природи, „неприродан“, зато што је самозаконодаван, што њиме не влада никакава природна каузалност. Отуда су његова, „људска права“, увек произведена. Успостављање идентитета тако постаје ствар „људских права“.

Културни идентитет у доба глобалног неолибералног капитализма сада се изграђује наднационално. Етничке посебности постају основа културног идентитета индивидуе у глобалном контексту. Са друге стране, и сам национални идентитет постаје део индивидуалног културног идентитета.

1.2. Европска унија и идеја међународног права

Када је реч о идеји међународног права, која, иако се њени корени могу пратити све до старог света, ипак, у основи, представља једну нововековну творевину (о чему извесно сведочанство пружа управо Кантов спис *О вечном миру*, о коме смо више говорили у претходном поглављу), потребно је одмах указати на одређене потешкоће и спорења у правној теорији, на основу којих се сам појам међународног права разуме на различите начине.

Постоји уверење да међународна људска права представљају *stricte sensu* правила, дакле правила у ужем, строгом смислу те речи, и да из њих самим тим произлазе *перфектна права и обавезе*.¹²⁶ У корену овог становишта је уверење да су су људска права – *природна права*, и да су у том смислу она предуслов за сваку ваљану правну норму.¹²⁷

¹²⁵ Mladen Kozomara, “O uzajamnosti, slobodi i jednakosti”, *Sloboda i jednakost* (priredili Srđan Nikolić i Vladimir Đurđević), Savet Filozofskih susreta/Plato, Beograd, 2002.

¹²⁶ Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, седмо издање, Београд, 2014, стр. 578.

¹²⁷ Ово становиште датира, заправо, још из античких времена, и може се запазити још код грчких софиста, који оно што је „по природи“ сматрају изворнијим од онога што је „по закону“. Више о томе у Михаило Ђурић, „Идеја природног права код грчких софиста“, *Изабрана дела 1*, Службени лист СФРЈ, Терсит, Београд, 1996, стр. 201-364.

Међутим, као што смо показали у претходном поглављу, у нововековном, то јест модерном контексту, природно право претпоставља *формализацију*, односно оно треба да постане „позитивно право“, да добије непосредну регулативну димензију. Уколико су међународне декларације, почев од *Универзалне декларације о људским правима* Уједињених нација, ма колико указивале на оно што представља *добро* које човек разуме и усваја већ на основу своје људске *природе*, из тога не исходи да та права непосредно производе неко правно дејство. Другим речима, она захтевају формализацију, која укључује и механизме принуде и санкције.

Становиште супротстављено изложеном тврди да људска права нису *нормативно перфектна*, већ да она „представљају особену комбинацију елемената права, политике и вредности међународне заједнице“.¹²⁸ Другим речима, ради се о општим начелима, *вредностима*, које тек треба да постану закон (*de lege ferenda*). Дакле, та општа вредносна *начела* тек треба да постану *stricte sensu*, то јест да постану регулаторне норме, у форми *уредби*, односно *закона*.

Декларације и повеље указују, у том смислу, на одређене *вредности*, које правно тек треба да буду ситуиране у конкретне правне норме.

Са друге стране, међународне конвенције садрже извесну конкретизацију, али оне нису подржане непосредним мерама којима би се утврдио начин на који ове конвенције треба да буду имплементирани у државама које су их прихватиле, а које за разлику од међународних правних установа, располажу оним што представља основни атрибут државе – монопол на употребу силе (у случају њиховог кршења).

Када је реч о одређеним *вредностима*, које треба преточити у правне норме националних држава, инструмент силе свакако постоји, али изван подручја правних установа. Средства политичког притиска и економске принуде, па чак и војне принуде (војних интервенција), у том смислу стоје на располагању. Па ипак, ове мере ретко су примењиване у непосредној

¹²⁸ Миленко Крећа, *Ibid*, str. 579.

имплементацији међународних правних норми, и углавном почивају на компликованим механизмима усаглашавања.¹²⁹

То значи да нормативни карактер међународног права може бити перфектан само у ситуацији када супранационале установе преузму одређене ингеренције националних држава које су чланови те супранационалне организације.

У том смислу, и када говоримо о европском међународном праву, треба имати у виду два различита нивоа: успостављање вредности, које подразумева декларације, повеље и конвенције, и установљење правне регулативе, засноване на оснивачким актима, и потоњим *уредбама*, које имају обавезујућу правну снагу у свим земљама чланицама Уније.

1.3. Индивидуална и колективна права у документима Европске уније

Иако је Европска унија и даље недовољно одређен политички ентитет, односно не постиже сагласје да ли је по својој правној природи *конфедерација*, која уважава субјективитет држава које су у њу удружене, или *федерација*, односно надржавна творевина – када је реч о индивидуалним правима може се говорити о јединственом европском правном оквиру.¹³⁰

Тај универзални оквир, који увелико надилази саму структуру Европске уније, односно њен у основи либерални модел (слободу промета људи, капитала, роба и услуга), присутан је у споразумима, односно конвенцијама, у стандардима које могу прихватити и друге земље, које нису чланице Уније.

Када је реч о људским правима, ови стандарди се у европском праву сматрају универзалним, и зато су конвенције које правно регулишу поменућу област понуђене не само чланицама Уније, него и другим земљама. Према томе, уколико су оснивачки уговори у служби економије, односно тржишта, конвенције упућују на сам дух Европе, на оне идеје о индивидуалним и колективним слободама које су

¹²⁹ Гавро Перaziћ, *Међународно ратно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1986, стр 148.

¹³⁰ Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, стр. 146.

теоретски фундиране у радовима помињаних европских филозофа и теоретичара права.

У конвенцијама о људским правима изражене су, према томе, аутентичне европске вредности, које самим тим имају наддржавни карактер, јер подразумевају, примарно, заштиту индивидуе, која, као аутономно биће, има припадајућа права, пре свега на живот и на слободу, друштвени морални интегритет личности, правни и економски интегритет – а овоме припадају и колективна, економска, социјална и културна права.

Новина, по којој се европске конвенције и декларације о људским правима разликују од оних које је донела Генерална скупштина Уједињених нација, јесте спецификација колективних права, која укључују и културна права. У колективна права спада – *право на културни идентитет*. Ово право подразумева да „свако може слободно изабрати свој културни идентитет“, а то значи да су људи слободни у погледу избора језика, религије и традиције; уколико је традиција – *баштина*, дакле уколико она представља оно што се изнова ствара, а на основу чега се и успоставља идентитет слободног индивидуума (неодређеног никаквим спољашњим каузалитетом) – онда мора бити гарантована слобода *баштињења*, односно изградње културног идентитета.¹³¹ У супротном, појединци би били одређени етничким или генетским предиспозицијама, а то значи објективним узроцима, који поништавају аутономију, као примарну вредност на којој почива идеја Европе.

Са друге стране, културна баштина, као израз аутономије појединца, али исто тако и као хабитус одређеног колективитета, који се *баштини* у одређеној традицији – представља универзалну вредност, која никоме не може да буде ускраћена. И као што се забрањује уништавање културне баштине, а гарантује њено очување, тако се и она, као универзална вредност, мора посматрати као *јавно добро*.

Постоји више конвенција чији је циљ управо правна заштита културне баштине, а праћење развоја правне регулативе у овој области указује на артикулисање основне идеје у контексту економских и социјалних промена у савременом свету

¹³¹ Milan Paunović, Boris Krivokapić, Ivana Krstić, *Međunarodna ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Dosije studio, Beograd 2015, str. 235.

2. Европске конвенције о културној баштини

2.1. Европска културна конвенција (Париз, 1954)

Појава мултикултурализма поклапа се са потребом да се у економском смислу надиђу границе националних држава, што је у функцији нове фазе развоја капитализма. Међутим, сама идеја мултикултуралности блиска је становишту које води порекло из периода романтизма, да се у свакој култури налази извесни идејни склоп, који је инспиративан за истраживање и суочавање са актуелном епохом.¹³²

Идеја мултикултурализма дошла је до изражаја у правном документу, насталом у сам освит онога што се данас назива процесом европских интеграција. *Европска културна конвенција (European Cultural Convention)*, Савета Европе, која је потписана у Паризу, 19. децембра 1954. године – у периоду између Париске и Римске конференције, већ у преамбули истиче да ће уважавањем културних разлика, и међусобним изучавањем језика, историје и цивилизације – земље Европе постићи не само боље међусобно разумевање, него ће на тај начин бити „постигнуто веће јединство“; уважавање културних разлика, према томе, треба да доведе до „заштите и реализације принципа и идеала који су заједничка баштина“.¹³³ Члан први то језгровито дефинише, успостављајући императив да „свака уговорна страна мора предузети одговарајуће мере, у циљу значајнијег доприноса заједничкој културној баштини Европе“.

Другим речима, културна баштина сваког европског народа, сматраће се европском културном баштином, односно, како то експлицитно каже члан 5. Конвенције:

Свака уговорна страна ће предмете од европске културне вредности који се налазе под њеном контролом сматрати за интегралне делове заједничког културног наслеђа Европе, предузеће одговарајуће мере да их сачува и осигураће разуман приступ тим предметима.¹³⁴

¹³² Will, Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*, Školska knjiga, Zagreb 2006, str. 19.

¹³³ European Cultural Convention, European Treatu Series - No. 18, pp 2.

¹³⁴ *Ibid.* pp 5.

Иако се из наведене одредбе стиче утисак да је реч само о заштити такозваних материјалних културних вредности, пре свега историјских споменика, други закључни пасус Конвенције указује да се овде мисли и на нематеријалну баштину, јер се истиче да обе верзије текста, енглеска и француска „имају подједнаку вредност“.

Та „подједнака вредност“ језика на којима је конвенција написана, сугерише да је сваки европски језик, заправо, сегмент јединствене културне баштине, односно да се у сваком језику може наићи на особени варијетет јединственог културног хабитуса.

Оваква формулација, најпре, иницира питање: да ли се у документу из Париза претпоставља да је европска културна баштина јединствена по свом настанку, или то јединство треба да уследи захваљујући пројекту мултикултуралности?

Заправо, у поменутој формулацији наилазимо на оба значења. Несумњиво, овде се претпоставља извесна заједничка хумана основа културе, али се истовремено ради и о томе да се културне специфичности, развијене из поменуте основе, изнова унификују, односно да се у свим културама проналазе извесни јединствени хумани елементи, својеврсне априорне структуре, које треба развити у пројекту мултикултурализма.¹³⁵

Када се у члану 1. каже да „each Contracting Party shall take appropriate measures to safeguard and to encourage the development of its national contribution to the common cultural heritage of Europe“, онда се под тим „заједничким доприносима културном наслеђу Европе“, не мисли само на прости збир културних баштина европских земаља, него на хуманистичке потенцијале, на којима почива сама идеја Европе.

Разуме се, ова идеја није нигде конкретизована у документу донетом у Паризу, али се овде свакако претпоставља онај заједнички корен који је Европу учинио местом развоја савремене науке. У корену тог развоја су још антички почци рационалног мишљења, односно онај архаични позив - *γνώθι σεαυτόν* (gnothi seauton=спознај самога себе), који је, упућујући на самопромишљање, одредио да у

¹³⁵ Треба имати у виду да је појам „мултикултурализам“ развијен тек крајем седамдесетих година, и да у време настанка Париске конвенције још није у употреби, иако је идеја преплитања култура осмишљена већ париским документом.

нововековном контексту мишљење буде засновано на сопственој рационалној методи.¹³⁶

Са друге стране, како ће то показати и каснији документи, овде се скреће пажња да ће националне културне баштине бити сматране европском културном баштином, односно да ће бити узимани у обзир само они сегменти који својим посебним облицима не противрече идеји јединствене културне баштине. Тако се, истовремено, инсистира како на очувању националне културне баштине, тако и на њеном повезивању, с обзиром на заједнички европски корен, из кога израста савремена цивилизација¹³⁷

Париска конвенција настаје у специфичном историјском тренутку, у време првих наглашених антагонизама између земаља Запада са једне, и социјалистичких земаља са друге стране, када је било важно успоставити јединство пред заједничким непријатељем и истаћи значај очувања културне традиције, која се у земљама социјалистичког уређења нашла на удару нових титуларних носиоца власти. Са друге стране, *Европска културна конвенција* донета је у тренутку када државе чланице настоје да очувају национална тржишта, па се национална држава овде јавља као регулаторна сила, која треба да гарантује слободу тржишта и приватне иницијативе (на шта указују и други међународни споразуми, попут *Конвенције о људским правима* из 1950. године). У зачетку европских интегративних процеса циљ је успостављање заједничког тржишта, које би помогло унутрашњем развоју економије земаља ове економске заједнице, а не о формирању јединственог тржишта које ће надрасти национална тржишта.¹³⁸ Очување националног идентитета са једне, и стварање претпоставки за јединство држава на основу јединствених хуманистичких коренова, у том су смислу комплементарни принципи. То показује на први поглед необична формулација чана 5. ове Конвенције:

Each Contracting Party shall regard the objects of European cultural value placed under its control as integral parts of the common cultural heritage of Europe, shall take appropriate measures to safeguard them and shall ensure reasonable access thereto.

¹³⁶ Михаило Ђурић, *Ibid*, стр. 152.

¹³⁷ О томе да се Европа може сматрати кореном савремене цивилизације види у Михаило Ђурић, *Порекло и будућност Европе*, Плато, Београд, 2007, стр. 26. и даље.

¹³⁸ Radovan D. Vukadinović, *Osnovni pojmovi o institucijama i pravnom poretku Evropske unije*, Komisija Savezne vlade za harmonizaciju pravnog sistema SRJ sa regulativom Evropske unije i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Београд, 1998, стр. 13. и даље.

„Објекти“ националних култура биће сматрани заједничком европском културном баштином, односно као њен интегрални део, а то значи да ће, истовремено, они бити посматрани и као елементи националног идентитета, и као сегменти на којима почива европски културни идентитет. Из тог разлога у завршници овог члана се истовремено указује на *очување* (у смислу поштовања културног идентитета у коме су ови „објекти“ настали) и на *reasonable access*, дакле на приступ који полази од европског идентитета, и на њему утемељених вредности.

Поменути „објекти“, на које указује Париска конвенција, не односе се само на културне артефакте, него и на нематеријалну културу. Па ипак, хронолошки посматрано, конвенције настале у току европских интегративних процеса биће у почетку концентрисане управо на материјално културно наслеђе.

2.2. Конвенција о заштити европског архитектонског наслеђа (Гранада, 1985)

За наше истраживање Конвенција о заштити европског архитектонског наслеђа, донета у Гранади 1985. године, има посебан значај, јер се у тексту овог документа појам културне баштине проширује, па осим народне радиности сада обухвата и подручје заната.

Архитектонско благо Европе подразумева, заправо, објекте који су настајали у различитим раздобљима, као плод одређених знања. Заштита ових објеката, према томе, претпоставља не само очување самих кућа, катедрала, црква или зграда, него и одређених *занатских поступака*, који указују на културолошке концепте у овире којих су настали.

На ово најпре указује члан 16. у коме стоји:

Свака страна се обавезује да ће унапређивати систем обуке за разна занимања и занате потребне за очување архитектонског блага.

Занимања и занати, потребни ради очувања архитектонског блага, подразумевају, најпре, упућеност у традиционалне технике градње, односно у изворна занатска умећа, а са друге стране, сам систем стицања ових знања претпоставља *занатску делатност*, разумевану као неиндустријску производњу,

која почива на мануфактурним техникама. На тај начин и сами занати, као заостатак преиндустријског раздобља, добијају своје место у савременом контексту.

Са друге стране, претходни, члан 15. истог документа, каже да се, путем упознавања са архитектонским наслеђем, стиче слика о народној традицији и начину живота, то јест да архитектура указује на шири културни и социјални контекст:

Свака страна се обавезује да ће:

- 1) развијати свест јавности о значају очувања архитектонског блага, било као елемента културног идентитета, било као извора инспирације и креативности садашњих и будућих генерација;
- 2) унапређивати у том циљу мере за ширење информација и јачање свести, посебно коришћењем савремених комуникационих и пропагандних техника, нарочито ради:
 - а) буђења, односно повећања интересовања јавности, већ од школског узраста, за заштиту овог блага, као и за квалитет изграђене средине и архитектуру;
 - б) демонстрирања јединства културне баштине и везе између архитектуре, уметности, народне традиције и начина живота, како у Европи тако и на националном нивоу.

Већ став 1. овог члана упућује да се архитектонско благо, иако припада културном идентитету неког народа, може разумети и као инспирација за будуће генерације. То значи да национални културни идентитети могу да буду инспиративни и за припаднике других нација, односно да се на њима могу градити културни „објекти“ припадни јединственом европском идентитету. Управо на то указује алинеја б, става 2. истог 15. члана: архитектура упућује на шири културни контекст и на народну традицију, а она се може сагледати и као јединствена културна баштина Европе.

Стварање већег јединства међу државама потписницима, о коме говори први став преамбуле Конвенције из Гранаде, претпоставља како разноврсност европске културне баштине, тако и проналажење основа за јединствено културно језго – које се у мноштву варијанти разрађује у народним културама, и националним културним контекстима у Европи.

На тај начин, архитектонско благо упуђује на нематеријалну културу, која овде, како смо већ констатовали, обухвата и подручје старих и традиционалних заната из протоиндустријског периода.

И Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, која се у преамбули позива на конвенцију из Гранаде, упуђује на заједнички културни корен Европе, који се читује и у археолошким артефактима. Тако се већ у члану 1. ове конвенције каже како је њен циљ „да заштити археолошко наслеђе као извор европског колективног памћења и инструмент историјског и научног истраживања“.

Археолошко наслеђе несумњиво представља инструмент историјског и научног истраживања, јер се на основу археолошких налаза допуњује или ревидира слика о одређеним епохалним склоповима. Међутим, у формулацији овог става остаје неодређено шта се подразумева под „европским колективним памћењем“. Уколико су, наиме, археолошки налази извор колективног памћења европских народа, онда, имајући у виду разноврсност археолошких налазишта, од Епидауруса до Стоун-хенџа, следи закључак да су ови разноврсни културни обрасци ипак, на неки начин, резултирали стварањем јединствене културне платформе, на којој се утемељује потоња европска култура, укључујући научну парадигму, демократско уређење друштвених односа, и капиталистички начин продукције живота.

2.3. Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005)

У Оквирној конвенцији Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, донетој у Фару, 27 октобра 2005. такође се инсистира на заједничком европском наслеђу, на шта најексплицитније указује формулација у члану 3. где се употребљава ова синтагма, *common heritage*. У даљем тексту овог члана, прецизира се да ово заједничко културно наслеђе представља „заједнички извор памћења“, али и „разумевања, идентитета, кохезије и стваралаштва“.

У овом члану, такође, прецизира се и садржај који стоји у Европској конвенцији о заштити археолошког наслеђа. Наиме, како стоји у ставу *b* истог, члана 3. то заједничко наслеђе проистиче из „искустава стечених кроз напредак и сукобе из прошлости“. То значи да су европски народи вековима, кроз

међусобне сукобе, културне асимилације и „задржавања негацијом“¹³⁹ досегли до оних културних основа које резултирају демократским уређењем националних држава, и успостављањем капиталистичког начина продукције, што се пре свега односи на стварање *тржишта*, односно принципа понуде и потражње. Према томе, и сама Европска унија проистекла је из овог јединственог културног обрасца, који је извојеван дугогодишњим прожимањима различитих културних структура, који су напослетку довели до јединственог идејног становишта. Заједнички извор памћења, према томе, треба да укаже на ове облике културе, који су синтетизовани у *common heritage*.

Не треба губити из вида да је овај документ намењен пре свега за државе чланице Савета Европе, односно да његово доношење претпоставља већ установљене органе уједињених држава Европе. У том смислу, он се значајно разликује од документа из Париза, донетог 1954. године.

Оно што указује на унеколико измењен друштвени контекст, садржано је у ставу четвртог преамбуле овог документа, где се наглашава „вредност и потенцијал културног наслеђа, промишљено употребљеног као ресурс одрживог развоја и квалитета живота у друштву које се непрекидно развија...“¹⁴⁰

Поставља се питање шта подразумева ово „промишљено употребљавање“, у друштву „које се непрекидно развија“? Да ли се овим ставом сугерише да се културно наслеђе у свету, у коме су сада владајуће нове вредности, мора посматрати на другачији начин, него што је то важило у освит европских интеграција?

Део преамбуле који непосредно претходи цитираном, четвртом ставу, помиње „проширени, трансверзални концепт културног наслеђа“. Ово подразумева да се национално културно наслеђе сада такође налази у сплету међународне размене, да и оно подлеже *слободном промету*. То се, уосталом, већ остварује када је реч о уметности, јер се елементи неких националних, етничких уметничких форми сада користе планетарно. То најбоље илуструје

¹³⁹ „Задржавање негацијом“ је Хегелов израз, који означава дијалектику напретка: један идејни склоп негира претходни, али задржава његова достигнућа у негацији, што подразумева да и сам буде промењен, на основу синтезе својих позитивних и негативних одређења; Г.В.Ф. Хегел, *Уводна предавања за историју филозофије*, БИГЗ, Београд, 1978, стр. 56.

¹⁴⁰ *Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво*, Преамбула, став 4. стр. 1.

музика, која укључује сегменте најудаљенијих култура, чак и аборицинских племена у Аустралији.

Но, најинтересантије је то што се „промишљено употребљено“ културно наслеђе јавља као „ресурс одрживог развоја“. Овај став као да упућује на потребу да се културно наслеђе учини само по себи продуктивним, у смислу да на свој начин доприноси развоју неке етничке регије, али и заједнице држава. На пример, материјална и нематеријална култура могу постати туристички ресурс – односно оне ни у савременој концепцији света не морају да представљају само издвојено антикварно подручје, за које ће бити заинтересован уски круг стручњака или локалних поштовалаца. У ствари, према члану *десетом*, у тачки *а*. каже се да треба „користити привредни потенцијал културног наслеђа“, мада се налаже и супротна мера, па креирање економске политике мора да узме у обзир „*интересе* културног наслеђа“.

У сваком случају, културно наслеђе се одређује као својеврсни привредни ресурс, и тако доводи у везу са вредносним системом глобализованог света. Зато се у члану другом, у дефиницији културног наслеђа, каже:

Културно наслеђе је скуп ресурса наслеђених из прошлости, које људи идентификују независно од власништва над њима, као одраз и израз непрекидно еволуирајућих вредности, уверења, знања и традиција...

Непрекидно еволуирање вредности значи да се материјална и нематеријална културна добра не могу сматрати издвојеним од начина савремене рецепције света. А то значи да се вредности традиционалне културе морају мерити савременим вредностима. На пример, *херем*¹⁴¹, као део јеврејске традиције, данас је вредносно неприхватљив, али он има одређени културни значај у контексту „интеракције човека и простора“, како се каже у члану 2. овог документа. Тако се у последњем ставу члана четвртог прецизира да културно наслеђе може да подлеже ограничењима која су нужна у демократском друштву, ради заштите јавног интереса.

Друга значајна ствар је *право* да се културне вредности неког народа „идентификују независно од власништва над њима“ – то јест да се њима могу служити, у контексту савремених вредности, сви народи, а не само они који су

¹⁴¹ *Херем* је – клето уништење, обавеза Јевреја да затру културу народа чије подручје освајају.

баштињени на некој традицији. Дobar пример за употребу нематеријалне културе једног народа у светским размерама је међународна употреба енглеског језика. Независно од тога што је примат овог језика последица колонијалне политике Британског царства у XIX веку, енглески језик је, као *lingua franca*, на различите начине дограђиван и мењан, у разним земљама света, тако да се његови дијалекти умножавају, а варијанте чак значајно удаљавају од изворног енглеског, који се говори у Британији¹⁴². Како се енглески ширио, тако се и мењао, па сада има неколико признатих варијација енглеског језика. Док је енглески који се говорио у британским бившим „белим“ колонијама – САД, Канада, Аустралија и Нови Зеланд – још увек сличан британском енглеском, од кога се разликује само у питањима вокабулара и фразеологије, енглески који се говори на Антилима (Западноиндијска острва - West Indies) или у земљама као што је Индија где је енглески други језик, углавном је другачији у синтакси и граматички.¹⁴³

¹⁴² Модерни енглески језик појавио се 1500. године. Овај језик настао је као покушај стандардизације и очишћења енглеског језика од многих страних утицаја, а траг о томе налазимо код Вилема Шекспира, који је у комедији *Узалудан љубавни труд* (*Love's Labour's Lost*) написао: „Henceforth my wooing mind shall be expressed in russet yeas, and honest kersey poes“, односно, да је „чисти“ енглески био језик на коме се Енглези најбоље изражавају. Вилијам Шекспир употребљава енглески језик на оригиналан и узбудљив начин у својим драмама и поезији. Изрази из Шекспирових дела који су се одомаћили у енглеском су - *good riddance* (добро је да смо се отарасили...), *blinking-idiot* (потпуна будала), *high time* (крајње време), *foul play* (прљава игра), *a laughing stock* (предмет подсмеха), *an eyesore* (ругло). Употреба синтагме *blinking-idiot* показује да стандардизација није могла без уплива страних речи, будући да је „идиот“ реч грчког порекла, која је у енглески дошла преко латинског, Већ 1611. штампа се превод Библије на енглески језик. Ову верзију, на којој је радило више преводилаца, ауторизовао је Краљ Џејмс I, а овај штампани превод се убрзо проширио по целој Енглеској.

Из Библије Краља Џејмса одомаћили су се неки изрази, попут: *in the twinkling of an eye* (за трен ока), *the skin of my teeth* (за длаку), *a wolf in sheep's clothing* (вук у јагњећој кожи), *the salt of the earth*, *the apple of my eye* (зеница мог ока), као и специфични израз за старозаветну кованицу - *an eye for an eye* (око за око) – види Christopher Garwood, Guglielmo Gardani, Edda Peris, *Aspects of Britain and the USA*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

¹⁴³ *Ibid*, стр, 68. Амерички енглески (American English) је под утицајем америчких индијанских језика, шпанског, и језика свих етничких група које су емигрирале у Сједињене Америчке Државе. Упркос томе, овај језик и сада разумеју говорници британског енглеског језика. Многи *американизми*, односно речи које су изворно индијанског или шпанског порекла, накнадно су асимиловане у енглески, као што су *skunk* (American Indian), *canyon*, *banana*, *potato* (Spanish) или изрази као што су - *take a back seat*, *to strike oil*, *to cave in*. Друге речи – *automobile*, *cookie*, *crazy*, *highway*, *mail*, *movie*, *truck* – и даље имају амерички „укус“, али се све више користе од стране говорника британског енглеског језика. Неколико речи – *faucet* (tap), *candy* (sweets), *fall* (autumn), *gas* (petrol) – је остало недвосмислено америчко, као и неки облици спеловања (*color* – colour, *theater* – theatre, *tire* – tyre).

Аустралијски енглески (Australian English) такође има своје „домаће“ речи, од којих су неке постале део савременог интернационалног енглеског језика: на пример - *boomerang*, *budgerigar*.

Ангажовање „у погледу културног наслеђа“ сматра се, на основу Универзалне декларације Уједињених нација о људским правима и Међународног споразума о економским, друштвеним и културним правима – неотуђивим људским правом, што претпоставља и право да се у образовном процу изучава културно наслеђе.

Као што је то дефинисано у изворном париском документу, наслеђе европских земаља, дакле облици националне материјалне и нематеријалне културе, сматрају се заједничким наслеђем Европе (члан 4. тачка *b*). Од држава потписница, према члану 5. очекује се да уреде законске одредбе, којима би се регулисало право на културно наслеђе, у смислу оних тачака претходног члана (четвртог) које утврђују обавезу поштовања културног наслеђа.

Овај документ, према томе, рекурира на идејну основу из које израста Европска унија, али је усклађен и са такозвана „ три стуба“ на којима Унија почива. *Први стуб* – као стуб Заједнице, коју чине три међународне организације (Европска заједница за угљ и челик, Европска економска заједница и Европска заједница за атомску енергију), *други стуб* – заснован на сарадњи и заједничкој спољној и безбедносној политици и, *трећи стуб* – заснован на сарадњи у области правосуђа и унутрашњих послова између држава чланица.¹⁴⁴

За нас је овом приликом посебно значајан други стуб, који претпоставља „чување заједничких вредности, фундаменталних интереса и независности Европске уније“.¹⁴⁵

„Чување заједничких вредности“ свакако подразумева ону идејну основу, која је присутна у Локовој, Кантовој и Хегеловој филозофији – то јест успостављање друштвеног поретка које ће, надрастањем националних оквира, бити основа за будућу *аутономну заједницу људи*, која претпоставља поклапања *правде и права*. Још у документу под насловом *Уговор о Европској унији*, као један од циљева Уније, наводи се „очување тековина заједнице“ (*acquis communautaire*), што се односи на „целокупно позитивно право и правни систем

Неке друге, попут *cobber* = friend, *sheila* = girl, *tucker* = food, *dinkum* = good остају аустралијске, и не употребљавају се у изворном британском енглеском језику.

¹⁴⁴ Radovan D. Vukadinović, *Osnovni pojmovi o institucijama i pravnom poretku Evropske unije*, *Ibid.* str. 15.

¹⁴⁵ *Ibid.*, стр. 15.

Европске уније и Европских заједница, у облику у коме је оно тумачено од стране Суда правде Европских заједница“.¹⁴⁶

Ова идеја „апсолутног права“ захтева „универзалну и хомогену заједницу“, а развој правних тековина ЕУ треба да доведе до овог „вечног мира“, односно права које гарантује универзалну слободу – како то стоји у белешкама једног од стратега европских интеграција, француског филозофа руског порекла, Александра Кожева.¹⁴⁷

Успостављање јединства међу државама чланицама, треба да буде потпомогнуто овом јединственом културном основом, то јест културно наслеђе треба да буде стављено у функцију идеала и принципа који се могу именовати као „европске вредности“, односно, како то стоји у првом ставу преамбуле документа из Фара:

Сматрајући да је једно од начела Савета Европе да постигне веће јединство међу својим чланицама, са циљем да чувају и унапређују идеале и принципе засноване на поштовању људских права, демократији и владавини права, који чине њихово заједничко наслеђе.

Културно наслеђе је вредно и значајно за друштво из разлога што показује како се, путевима и странпутицама, хетерогена култура европских народа напоследку ипак сјединила, резултирајући оним културним вредностима које заснивају идеју људских права, владавине права и демократског одлучивања.

У члану 2. исто тако стоји да је културно наслеђе „скуп ресурса из прошлости“, као одраз „непрекидно еволуирајућих вредности, уверења, знања и традиција“. Другим речима, истраживање културног наслеђа подразумева да се изнова суочавамо са одређеним вредностима, које сада интерпретирамо у контексту другачијег, модерног епохалног склопа. Захваљујући културној баштини, самим тим, могу се уочити одређени недостаци у дефиницијама актуелних културних вредности, па се искуства из прошлости могу користити као *ресурс* у превладавању савремених тешкоћа. Самим тим, културно наслеђе

¹⁴⁶ *Оснивачки уговори Европске уније*, приредио Душко Лопандић, Канцеларија за придруживање Србије и Црне Горе ЕУ, Европски покрет у Србији и Министарство за економске везе са иностранством Републике Србије, Београд, 2003, стр.13.

¹⁴⁷ Aleksandar Kožev, *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd, 1984, str. 330.

није скуп мртвих идеја или споменика о њиховој реализацији, него је оно стално расположиво новим интерпретацијама, динамичном процесу „еволуирајућих вредности“, које дају најнепосреднију „корист“ у разјашњавању неких антиномија нашег времена.

Са друге стране, само неговање културног наслеђа представља једно од људских права. У складу са поменутиим чланом Конвенције, то значи да сваки грађанин Европске уније може слободно да гради властити културни идентитет на некој културној традицији, која одређује ракурс за његов приступ оним европским вредностима, до којих је доспела интеракција европских културних баштина. Путем поштовања посебних културних вредности, изражава се поштовање „заједничког наслеђа Европе“, како стоји у ставу *b*, члана 4. Конвенције.

Право баштињења у одређеним европским културним вредностима, са друге стране, подразумева и заштиту од хипостазирања вредности, супротно актуелним културним вредностима (насталим у историјском суочавању и међусобној „борби“ посебних културних вредности европских народа). На то експлицитно упућује тачка *a*. члана 6. Конвенције, у коме стоји:

Ниједна одредба ове конвенције неће бити протумачена тако да:

a. ограничи или буде у супротности са људским правима и основним слободама заштићеним међународним инструментима, нарочито Универзалном декларацијом о људским правима и Европском конвенцијом о заштити људских права и основних слобода.

На основу културне традиције, дакле, нико не може да уведе некадашње облике родне неравноправности, да патријархално уређује породичне односе, или да пропагира забрану поштовања другачије културне баштине.

Јавни интерес за културно наслеђе, тако је одређен „сразмерно њиховом значају за друштво“ (члан 5. тачка *a.*), односно културно наслеђе не треба да буде узимано као изговор за противљење правним и економским достигнућима, које се сматрају тековином савремене културе.

Поменути економски интерес претпоставља „одрживи развој“ (члан 5. тачка *d.*). Као што је у правном смислу „одрживи развој“ – неговање културних претпоставки савременог уређења друштвених односа (људска права, владавина

права, демократија)¹⁴⁸, тако он у економском смислу подразумева осмишљавање механизма који треба да гарантују да ће неговање културног наслеђа моћи да буде континуирано. Да би нека вредност била перманентна, она мора да буде не само правно, него и економски одржива – што представља једно од културних начела савремене Европе.

Тако се у члану 9. тачка б, изражава потреба дефинисања „принципа одрживог менаџмента“. Дакле, неговање културног наслеђа, које на основу свега до сада реченог можемо да посматрамо као – *истраживање*, треба да буде финансијски обезбеђено. Популаризација културних вредности, у том смислу, треба да допринесе стварању материјалних претпоставки за перманентност овог процеса.

У тачки 2. члана 9. промовише се потреба промоције „употребе материјала, техника и вештина“ односно „испитивање њиховог потенцијала за савремене примене“. Одређене технике зидања, уређења, загревања просторија, узгајања пољопривредних култура које проистичу из традиције, већ су успешно надграђене и стандардизоване у савременом кључу. Као што се значења појмова социјалне науке могу „напрегнути“¹⁴⁹ у суочавању са традицијом, тако је културна баштина такође и привредни потенцијал. А скретање пажње на ове вредности може да допринесе заинтересованости привредника за улагање у истраживање културне традиције, и тако резултира „одрживим развојем“.

Послужимо се примером. Производња неких млечних прерађевина и даље се обавља према традиционалним рецептима. Рецимо, *кефир* се и дан данас прави од „кефирних зрнаца“, кристала, која се још не могу произвести другачије, него из већ ферментисаног кефира. То значи да савремена прехранбена индустрија није у стању да сама произведе ове кристале, него се они, кроз ланац непрекидне производње, практично преузимају из времена када је овај традиционални млечни напиток први пут направљен. Истраживање

¹⁴⁸ „Одрживост“ у правном смислу огледа се у „размишљању о етици и методама представљања културног наслеђа, као и поштовању разноликости у тумачењу“ (члан 7. тачка а.). Дакле, нико не може оспорити право на другачију интерпретацију, али истовремено свако презентовање културног наслеђа треба да буде засновано на *етици*, то јест неговању једнаких права свих људи на културни идентитет, а то подразумева да се културне вредности „негују“ под претпоставком вредности савременог света.

¹⁴⁹ Израз „напрезање појма“ води порекло од Хегела, и означава управо развијање неког појма новим саржајем, који му је претходно био стран.

традиционалне технике и покушаји њеног одгонетања довели су до других производа, у којима су присутне пробиотске културе које до недавно нису биле познате.

Изучавање старих и традиционалних вештина и заната, као значајних сегмената културне традиције, према томе, може да омогући *одрживи развој* овог сталног враћања на културне коренове.

„Привредни потенцијал“ културног наслеђа, о коме говори уводни став члана 10. Конвенције, претпоставља да ће враћање традицији, и њено истраживање са позиција савремене науке и технике, бити плодотворно. Технолошки развој, базиран на традицији, кренуо је у одређеном смеру, али то не значи да нису могући другачији смерови, односно да се актуелни научни ресурси, изграђени на некада „одабраном“ смеру развоја сада изнова не могу суочити са могућношћу другачијих праваца развоја. У Намачкој се већ више година производе куће од блата, које представља традиционални грађевински материјал, а индустрија обуће је све више заинтересована за старе занатске начине обраде коже.

Добар пример синтезе знања која се већ могу смарати *рационалним* (у оном Веберовом смислу речи) и нових технологија пружа филмска индустрија. Још увек је у употреби класичан, механички принцип снимања и репродуковања филмске траке, иако су у међувремену усавршени дигитални начини производње „покретних слика“. Такође, упркос дигиталној техници, и даље се сматра да је грамофонска плоча пружала јединствену репродукцију музичког садржаја.

Упркос усавршавању производње, стари и традиционални занати у овом кључу не посматрају се само као превазиђени облици производње, него и као ресурси који могу да послуже њеном даљем усавршавању. Из тог разлога, више чланова Конвенције упућује на потребу јасно профилисаног стручног приступа културним вредностима, као и на бригу о стручној оспособљености занатлија, који даље негују видове занатске производње. Тако се у тачки *д.* члана 9. инсистира на издавању дозвола и сертификата, а у тачки *б.* члана 13. на трајној професионалној обуци, у оквирима образовног система.

Сходно политици „дерегулације“, односно смањењу утицаја државе не само на механизме тржишта него и јавног живота, у члану 12. је предвиђено охрабривање волонтерских и других невладиних организација, у функцији популаризације традиционалних културних вредности (тачка в.), као и укључивање садржаја, у вези са културном традицијом (што подразумева и старе и традиционалне занате) у школске програме – на шта посебно указује члан 13. тачка б, који прецизира обавезу потписника Конвенције да „учврсти везу између општег образовања о наслеђу и стручног оспособљавања“.

Такође, будући да се културно наслеђе сматра „заједничком тековином“, Конвенција подразумева и успостављање „међународних компатибилних стандарда“ у приступу и очувању културних вредности.

3. Конвенције Уједињених нација о културном наслеђу

3.1. Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003)

Две године пре Конвенције из Фара, у Паризу је донета Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа. Ову Конвенцију донео је УНЕСКО (Генерална конференција Организације уједињених нација за образовање, науку и културу). Позивајући се на „међународне правне инструменте“, почев од Декларације о љуским правима (1948), Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима (1966), као и Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1966), ова Конвенција по први пут указује на опасност *уништења* нематеријалног културног наслеђа у процесима глобализације:

Увиђајући да процеси глобализације и друштвених трансформација, поред тога што стварају услове за обнављање дијалога међу заједницама, такође, дају повода, као што то чини и појава нетолеранције, од озбиљних опасности губитка вредности, нестајања и уништења нематеријалног културног наслеђа, посебно услед недостатка средстава за очување таквог наслеђа...¹⁵⁰

¹⁵⁰ Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа (Париз, 2003), Преамбула, став 5.

Посебно треба обратити пажњу на последњи део формулације, у којој се као непосредни узрок опасности наводи „недостатак средстава за очување наслеђа“ – што представља непосредну последицу глобализације.

Процес глобализације, који подразумева пре свега глобализацију капитала, подразумева наметање нових економских принципа, који у име успостављања либералног тржишта захтевају минимизирање улоге државе – о чему смо више говорили у претходном поглављу овога рада. *Дерегулација*, према томе, на изврстан начин онемогућује националне државе да улажу значајнија средства у неговање културне баштине, јер политика пореских олакшица, на глобалном нивоу (спроведена у циљу слободнијег протока капитала, људи, роба и услуга) захтева рационализацију државних буџета. Указивање на потребу одрживости пројекта неговања културне баштине, у Конвенцији из Фара, према томе, подстакнуто је овим увидом о ширењу неолибералног дискурса.

У складу са императивом *апсолутног права*, које представља једну од идеја на којима се темељи и Европска унија, Конвенција нуди „обавезујуће мултилатералне инструменте за очување нематеријалног културног наслеђа“.¹⁵¹

Тако се, према члану 1. Конвенције могу одредити четири основна циља, а то су – очување нематеријалног културног наслеђа, поштовање нематеријалног културног наслеђа заједница, група и појединаца, као и свих осталих којих се ово наслеђе непосредно тиче; подизање свести, на свим нивоима, од локалног, преко националног до међународног о значају нематеријалног културног наслеђа и његовог узајамног уважавања, и обезбеђивање међународне сарадње и помоћи.

Члан 2. посвећен је дефинисању нематеријалног културног наслеђа, а овај појам превасходно означава „практике, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе“. У тачки 2. истог члана, стоји да се нематеријално културно наслеђе „нарочито“ испољава у следећим областима:

- (а) усменим традицијама и изразима, укључујући и језику као носиоцу нематеријалног културног наслеђа;

¹⁵¹ *Ibid.* став 9.

- (б) извођачким уметностима;
- (в) друштвеним обичајима, ритуалима и свечаним догађајима;
- (г) знањима и обичајима који се тичу природе и свемира;
- (д) *вештинама везаним за традиционалне занате.*(подвукла И.Г.)

Осим језика, чији смо значај у конституисању културног идентитета већ објаснили у претходном поглављу, извођачких уметности, односно друштвених ритуала и архаичких знања, овде се експлицитно наводи да се и вештине традиционалних заната сматрају обликом нематеријалне културне баштине.

У енглеском изворнику, стоји реч *craftmanship*, која недвосмислено указује да се овде мисли управо на занатство у нововековном контексту, односно на „мајсторске вештине“, које су утемељене на некаквом знању. Додуше, синтагма *traditional craftsmanship* може да значи и „традиционална вештина“, чиме се покрива и подручје онога што смо ми у овом раду именовали синтагмом „народна радиност“. Па ипак, употреба речи *craftmanship*, а не *folklore* упућује да се овде мисли на занате који претходе раној индустријској производњи.

Под појмом „очување“, према 3. тачки истог члана Конвенције, мисли се на „употребљивост нематеријалног културног наслеђа“. То значи да нематеријално наслеђе може да буде коришћено не само као предмет истраживања, у циљу разумевања одређених друштвених пракси (укључујући и занатске вештине), него и у процесу образовања, рецимо у сврху пропедеутике у савремене начине производње.

Осим значајног дела Конвенције, који је посвећен организацији рада, у складу са другим међународним актима, посебно значајан део текста посвећен је облицима очувања нематеријалног културног наслеђа на међународном нивоу. То пре свега подразумева стварање листе нематеријалног културног наслеђа коме је потребна хитна заштита, будући да се ради о праксама и делатностима којима најнепосредније прети ишчезавање.

Међународна сарадња, која треба да буде успостављана у циљу заштите нематеријалне културне баштине, треба да пренебрегне проблем у вези са недостатком средстава на нивоу националних држава. Прикупљена средстава, за које је Конвенцијом предвиђен посебан фонд, треба да омогући да се она усмеравају тамо где је најпотребније, а међународна сарадња и мониторинг

треба да фокусирају оне облике нематеријалне културе који су у том тренутку најугроженији (чланови 25. до 28. Конвенције).

Да је ова конвенција упућена најширој међународној заједници, како и приличи једном документу Уједињених нација, сведочи поред осталог и податак да је састављена на арапском, кинеском, енглеском, француском, руском и шпанском језику (члан 39.).

3.2. Универзална декларација о културној разноликости (Париз, 2001)

У сврху нашег истраживања, преостало је да у овом делу другог поглавља посебну пажњу обратимо на два међународна документа.

Другог децембра 2001. године УНЕСКО је у Паризу донео *Универзалну декларацију о културној разноликости*. У преамбули овог документа истиче се да процеси глобализације „представљају изазов“ за културну разноликост, али и прилику за посредовање различитих култура.¹⁵² Ова декларација у првом члану прецизира да се културна разноликост мора сматрати заједничким наслеђем човечанства. Вредности на којима је утемељено човечанство, које се усвајају као опште људске вредности, у том смислу, настале су захваљујући овом преламању и међусобном утицају различитих културних идентитета. Из тог разлога, тековине ни једне културе не треба одбацити, па становиште да постоји културна разноликост мора бити надграђено „политичким изразом“ културне разноликости, односно – културним плурализмом.¹⁵³

Овоме треба додати да права појединаца и мањина на баштињење сопствене културне традиције, подразумевају оквир грађанског друштва које, најпре, пружа гаранцију мултикултуралности, а са друге стране представља савремену културну тековину, која је *полазиште* за приступ било којој културној традицији.

¹⁵² Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti (Pariz, 2001), Preambula, stav 10.

¹⁵³ *Ibid*, члан 2.

3.3. Конвенција о заштити и промовисању разноликости културних израза (Париз, 2005)

Текст ове декларације послужио је као основа за Конвенцију о заштити и промовисању културног израза, коју је УНЕСКО такође донео у Паризу, октобра 2005. године. Осим онога што је већ прецизирано у Декларацији, Конвенција предвиђа подстицање „међукултуралности“, односно успостављања дијалога између културних традиција, а ова одредба очигледно има за циљ да допринесе суочавању и посредовању различитих културних идентитета, рецимо култура Истока и Западне цивилизације.¹⁵⁴

Поменимо овде само најдрастичнији проблем, који се успоставља пред овако постављеним циљевима – укључивање Ислама у контекст такозваних универзалних вредности, којој припада и сама идеја људских права.

Шеријатско право, иако засновано на „неупитним божанским правилима и принципима“, ипак је, захваљујући скупу правила која су се односила на световне ствари, кренуло ка успостављању модерних институција, пратећи динамику друштвеног развоја – иако је до краја, и то не само декларативно, задржало своју светачку ауру. Другим речима, у шеријатском праву се, упркос његовом прилагођавању новим друштвеним околностима, никада није догодила десакрализација, која је својствена европским правним институцијама.¹⁵⁵

Развој капитализма у земљама Ислама није потребовао поменути секуларизацију, већ је у шеријатском праву нашао извесно упориште. Са друге стране, међутим, то је допринело да земље у којима је примењивано шеријатско право буду мање тржишно ефикасне, и то због етичких норми, које су заплетене

¹⁵⁴ Конвенција о заштити и промовисању разноликости културних израза (Париз, 2005), члан 4. Дефиниција 8.

¹⁵⁵ Сам појам „шеријат“ дословно се може превести као „место на коме има воде“, односно „пут који води до воде“. У пренесеном смислу, то значи – исправан начин живота, морални пут, односно начин и израз Божије воље и наредбе. Морално је дакле назначено од Бога, који поставља шта је добро, што људи онда морају да следе. Добро се овде, дакле, разуме као ствар божанског провиђења. У раним временима, појам „шеријат“ није био у честој употреби, а касније, у IX веку овај појам добија значење такозваног верског закона. Исламска заједница заснована на верским основама уз помоћ шеријатског права регулисала је своје односе, како верска правила, тако и световно право (*fikh* и *kanuni*). Упркос томе што се шеријатско право стриктно заснива на светим списима, јасно се још у почетку могу разлучити верски и световни скуп правила; види у - Милан Андрић, „Основи шеријатског права“, Анали Правног факултета у Београду, 3/2002, стр. 90.

у правне установе.¹⁵⁶ И управо овај момент шеријатско право чини у основи немодерним, различитим од права развијеног у духу капитализма, које, према Веберу, води из калвинистичке радне етике. Као што су католичке или православне етичке норме, иако некада присутне у законодавствима европских држава, постале кочница за несметани развој капитализма, тако је и шеријатско право одиграло сличну улогу у муслиманском свету. Осуде, а често и сасвим неодмерене и нетачне оцене шеријатског права, које се могу чути у медијима, у ствари су подстакнуте управо аксиологијом света у коме влада логика капитала.¹⁵⁷ Питање овог посредовања, према томе, представља значајан проблем, који се тешко може разрешити под постојећом парадигмом глобалне демократије.

За нас је посебно значајно да обратимо пажњу на члан 8. који је посвећен мерама за заштиту културних израза. Након што у првом ставу тврди да свака држава може да утврди постојање озбиљне претње од гашења неког културног израза на својој територији, стоји да те државе имају право и обавезу да предузму мере у циљу супротстављања овој опасности:

Стране потписнице могу предузети све одговарајуће мере за заштиту и очување културних израза у ситуацијама које се помињу у ставу 1. на начин који је у складу са одредбама ове конвенције.¹⁵⁸

Детектовање опасности гашења неког културног израза постаје тако и међународна обавеза, баш као што у сузбијању ове опасности свака држава потписница може да рачуна на подршку УНЕСКА, а повлашћени третман притом имају управо земље у развоју (члан 16.).

Уколико стари и традиционални занати представљају културни израз, који је пред гашењем онда Конвенција из Париза представља међународноправну основу за супротстављање оваквом стању, која притом није само декларативна, већ претпоставља конкретне инструменте деловања, укључујући и облике материјалне помоћи.

¹⁵⁶ Aziz Hasanović, *Poslovna etika u islamu*, Skripta studenta Filozofskog fakulteta Družbe Isusove, Zagreb, 2009, str. 10.

¹⁵⁷ Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Centar za napredne studije, Zenica, 2011, str. 53.

¹⁵⁸ Konvencija o zaštiti i promovisanju raznolikosti kulturnih izraza (Pariz, 2005), члан 8. став 2.

Декларација и Конвенција из Париза показују како је један у основи европски модел мултикултурализма постао прихватљив и на планетарном нивоу. Међутим, одредбе ове конвенције тешко је имплементирати на глобалном нивоу, будући да не постоји тако обавезујући оквир, какав пружа законодавство Уније.

4. Концепт мултикултуралности

У завршном делу овог поглавља покушаћемо да покажемо како концепт мултикултурализма, који у процесу глобализације добија посебну улогу, представља чврсту основу за могућност успостављања међународних, пре свега европских правних докумената, који би регулисали однос према старим и традиционалним занатима, односно да је очување заната (баш као и народне радиности), оствариво у контексту глобалног либералног капитализма – што представља једну од хипотеза нашег истраживања.

Иако на први поглед изгледа да је реализација идеје мултикултуралности супротстављена процесу глобализације, у суштини, политичка имплементација идеје мултикултурализма (утемљена, додуше, у текстовима европских мислилаца XVIII и XIX века) управо претпоставља глобализацију, односно слабљење оквира националних држава.

Формирање националних држава, односно *процес модернизације*, као што смо то покушали да покажемо у првом поглављу, подразумевао је културну хомогенизацију, односно асимиловање различитих културних традиција у једну јединствену националну културу, доминантну на територији националне државе. Иако ова политика хомогенизације нације варира, и није на истоветан начин примењена у свим земљама – у европским државама овај се процес одвијао захваљујући примату једне етнонационалне групе, која је формирала већину становништва, па се хомогенизација културе градила на овом примату.

У том смислу, хомогенизација је, заправо подразумевала следеће мере:

- Доношење закона о службеном језику којим језик доминантне скупине постаје једини службени „национални“ језик и онда постаје једини језик бирократије, судства, јавних служби, војске, високог образовања, итд.;

- градња националног сустава обавезног образовања с којим се промиче стандардизирани школски програм усредоточен на језик/литературу/повијест доминантне скупине (редефиниран је као „национални“ језик, литература, повијест);
- централизација политичке моћи, елиминација постојећих облика локалног суверенитета/аутономије који су повијесно имале мањинске скупине, тако да се све важније одлуке доносе на форуму у којем доминантна скупина има већину;
- ширење језика и културе доминантне скупине путем националних културних институција, укључујући националне јавне медије и јавне музеје;
- усвајање државних симбола с којима се велича повијест, хероји и култура доминантне скупине, што се примјерице види у избору националних благдана, називима улица, грађевина, планина, итд.;
- конструкција унифицираног правног и правосудног сустава који делује на језику доминантне скупине и користи се њеном правном традицијом, те укидање свих пријашњих правних сустава којима су се користиле мањинске скупине;
- усвајање политике настањивања која потиче припаднике доминантне националне скупине да се настане у подручјима на којима су мањинске скупине повијесно обитавале, тако да се мањине преплаве чак и у њиховом повијесном завичају;
- усвајање политике уселјавања по којој је познавање „националног“ језика/повијести увјет за добивање држављанства, а углавном се протежирају они уселјеници који дијеле језик, религију или културу доминантне скупине;
- одузимање земљишта, шума и риболовних подручја која су припадала мањинским скупинама и урођеницима, проглашавајући их „националним“ богатством које се користи у интересу нације.¹⁵⁹

Доследно процесу модернизације, током развоја националног капитализма могло се очекивати да временом дође до потпуне асимилације културних разноликости у монолитне облике националних култура, а овакав ток догађаја предвиђала су и двојица мислилаца са супротних страна политичког спектра, Маркс и Диркем.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Phillips, Anne, "Multikulturalizam bez kulture", Tvrđa, Rijeka 2009, str. 95.

¹⁶⁰ Данијела М. Вуковић – Ђаласан, *Политика мултикултурализма у доба глобализације*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2013, стр. 129-130.

Глобализација, а на то указују и поједине регуле међународних докумената, а посебно документа која је донео УНЕСКО, са једне стране, слабећи моћ националних држава, омогућује повратак различитим културним традицијама, које до тада нису потпуно асимиловане у доминантну националну културу. Са друге стране, у процесу глобализације ова се разноликост изнова подређује новом доминантном културном обрасцу, који сада све особености националних култура „очитава“ у контексту либерално-демократске матрице.¹⁶¹

Из тог се разлога у европским конвенцијама инсистира на сједињењу културних традиција (при чему се, наглашено, парцијализује и корпус националних култура држава чланица) у јединствени културни оквир либералне демократије, који се проглашава резултатом целокупног историјског и културног развоја. Овај, у основи хегеловски принцип континуираног развића, Фукујама сажима у тезу о крају историје.

Потребно је, прецизности ради, и овде скренути пажњу на битну разлику у третирању народне радиности и занатског умећа. Управо су, наиме, облици народне радиности, као и други облици нематеријалне културе који упућује на *народне особености* потиснути успостављањем националних културних образаца у модерним државама. Са друге стране, стари и традиционални занати, који настају управо у раном нововековном концепту, репрезентују ту унификовану националну културу, односно особености ране националне производње добара у којој се утемељује каснија капиталистичка привреда.

Међутим, развој привреде потискивао је занате, тако да су многи од њих остајали изван великих центара, добијајући, мало-помало, обресе локалних особености. Другим речима, национални кључ ране производње је, на основу захтева тржишта, постао атактички, и утолико је почео да дели судбину народних култура.¹⁶²

Тако се, на први поглед парадоксално, у време кризе националне државе указују модалитети очувања старих и традиционалних заната и других облика нематеријалне културе, односно националног идентитета – који је у време

¹⁶¹ Ariun Appadurai, *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, str. 296, u: Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage, 1990.

¹⁶² Milan Subotić, „Imaju li nacije pupak – Gelner i Smit o nastanku nacija“, *Filozofija i društvo XXV*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2012, str. 177-211.

капитализма националног тржишта заправо наметао доминантан културни образац.

У документима Европске уније, које смо коментарисали у овом поглављу, зато се упоредо са истицањем идеје мултикултурализма указује и на потребу поштовања нове универзалне културе савременог капиталистичког света, која претпоставља примат слободног протока капитала.¹⁶³ То показује члан 151. Уговора о оснивању Европске заједнице, који у ставу 1. преплиће ова два интереса:

Заједница доприноси развоју култура држава чланица уз поштовање њихове националне и регионалне разноликости, уз истовремено истицање заједничког културног наслеђа.¹⁶⁴

То што се овде инсистира на очувању културне баштине „од европског значаја“ (члан 151. став 2. алинеја 2.) не значи ништа друго него да се будуће интересовање за традиционалну културу неевропских народа такође мора спроводити под овом парадигмом.

У том смислу, стари и традиционални занати у процесу глобализације, односно мултипликације културних образаца, могу опстати и под парадигмом слободног тржишта. Из тог се разлога у документима која смо до сада обрадили, инсистира на „одрживом развоју“. Ова синтагма означава како дерегулацију, то јест повлачење држава из непосредног финансирања мултикултурализма, тако и проналажење других извора, који у старим и традиционалним занатима проналазе привредни потенцијал. У ствари, ни сама Европска унија не планира да самостално финансира очување културних вредности, јер се ова финансијска подршка у пракси углавном ограничава на едукативне програме, док се озбиљнија истраживања већином спроводе из средстава приватних донација или у склопу привредног инвестирања.

Штавише, може се рећи да када је реч и старим и традиционалним занатима, може да буде успостављено и оно посредовање, које је потпуно немогуће када је реч о правном или економском контексту. Тако се типично

¹⁶³ У ширем смислу речи, слободан проток капитала претпоставља, такође, и остале три слободе – промета робе, вршења услуга и кретања лица: Радован Д. Вукадиновић, *Ibid*, стр. 52-53.

¹⁶⁴ Оснивачки уговори Европске уније, стр. 133.

источњачки занати, попут обраде злата и дијаманата или прављења посланица, већ годинама изучавају на Западу, док је занатско умеће прављења ћилима већ постало значајан привредни ресурс. У глобалну културу се укључују и оне културе које, очуване у контексту исламског концепта државе, ипак преживљавају захваљујући управо „одрживости“ властитих потенцијала.

Овај начин одрживог развоја старих и традиционалних заната и народне радиности, у литератури је познат под називом – *интегративна заштита*; замрли занати се не обнављају у миљеу у коме су раније постојали, него се сада они интегришу у актуелни привредно-социјални контекст.¹⁶⁵

Један од примера свакако је укључивање нематеријалне културне баштине у туристичку понуду, у чему су често заступљени управо стари и традиционални занати. Злакуски лончарски занат, односно израда посуђа на ручном точку (витлу), управо као *делатност* (независно од производа, који су такође интересантни, нарочито страним туристима), показало се, представља значајан туристички ресурс, а туристи су заинтересовани да упознају основе овог заната, чија техника им се, сама по себи, чини нескавидашње занимљивом.¹⁶⁶

Иако стари и традиционални занати, барем на први поглед, постају интегративни делови глобалног културног миљеа, захваљујући одсуству јасног разграничења између народне радиности и занатског умећа, они, као што смо већ указали, поседују извесни привредни потенцијал, па је њихово изучавање или поновно укључивање у привредне токове оправдано логиком слободног тржишта.

Као облик друштвеног стандарда, изнова су на цени производи који се раде ручно, у малим радионицама. Квентин Тарантино, у филму *Kill Bill*, предочава нам један пример, у коме традиционални јапански мач – *катана* мора да буде израђен управо на начин на који се прави већ вековима, и ту врсту умећа не могу да замене никакви савремени облици производње. Такође, изнова су, нарочито у високом друштву, популарна уникатна одећа, прављена у

¹⁶⁵ М. Поповић-Žиванчевић, *Integrativna zaštita baštine sa metodologijom preventivne konzervacije*, Centralni institut za konzervaciju, Beograd, 2012.

¹⁶⁶ Б. Ђорђевић, „Нематеријално културно наслеђе – анализа појмовног оквира на примеру традиционалне керамичке производње, Музеолошке свеске 15, Народни музеј у Београду, Београд, 2012, стр. 60.

кројачким салонима, а у развијеним земљама Запада и даље је на добром гласу занат „кућног мајстора“, који врши мање поправке и одржава основне кућне инсталације.

Међународноправни оквир регулише однос према народној и занатској традицији, али, како то стоји у документима о којима смо говорили, оставља свакој држави потписници могућност да, у духу закона, сходно властитим приликама и домаћем законодавству, аутентично имплементира поменуте међународне одредбе.

III ПОГЛАВЉЕ

ЗАНАТИ У ЗАКОНОДАВСТВИМА ЗЕМАЉА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

1. Проблем одређења заната

Појам „заната“ није једнозначно дефинисан у правној регулативи Европске уније. Из тог разлога, да би се утврдио општи степен заступљености заната у групи малих и средњих предузећа и предузетништва (у даљем тексту МСПП), мора се поћи са различитих гледишта. Може се, на пример, успоставити аспект величине, и на основу тога утврдити шта припада подручју заната; са друге стране, може се поставити аспект занимања – дакле указати на специфичности делатности заната, у односу на друге облике рада МСПП; такође, постоји и аспект уметности – при чему се на занате гледа као на специфична умећа, као у Британији и Шпанији.¹⁶⁷

Да би се уопште могло говорити о међународноправном документу који ваљано обрађује материју старих и традиционалних заната, мора се најпре утврдити опште прихватљива дефиниција, која регулише пре свега појам *заната*, а онда и појмове *старих* и *традиционалних* заната. Тим пре што се у законодавствима држава Европске уније многи савремени занати посматрају на једнак начин као и занати који су настали у протоиндустијском раздобљу.

Белгијска правна регулатива, осим делатности малих и средњих предузећа и трговинских фирми, појам „занатство“ употребљава и када је реч о такозваним слободним професијама. Тако агенти за некретнине или књиговође припадају делокругу занатства. Међутим, белгијски закон предвиђа и традиционалне професије. Тако се у Белгији, на изврстан начин, задржао стари занат „кућног мајстора“ (*hauzmajstor*) – који поправља кућне апарате или обавља кућне послове.

За разлику од других закона у Европској унији, у Белгији обављање уметничких послова није у регистру занатских делатности. Насупрот томе,

¹⁶⁷ Радмила Грозданић (и сарадници), *Савремено занатство у Србији, прилог правном уређењу*, Београд 2006, стр. 21.

регулатива у Шпанији не располаже прецизном дефиницијом занатства, али се ипак у занатске делатности убрајају не само самосталне поправке или репарације предмета, него и лични рад у областима уметничког карактера¹⁶⁸. Другим речима, овде се занатска радња одређује на основу регистра занатских професија, којих у Шпанији има преко 50.

Легална дефиниција занатства, односно одређивање правног оквира за занатске делатности, значајно је из више разлога. Најпре, тиме се тачно утврђује шта спада у опсег неког заната, а на основу тога се утврђују стручне квалификације (макар и оне на нивоу „мајсторског писма“), које неко треба да поседује да би могао да се одређеним занатом бави. Закони у Европској унији такође предвиђају и ко је дужан да издаје *лиценце* за обављање посла самосталног занатлије.

Када је реч о белгијском законодавству, битан елемент је разумевање занатске делатности као „мануелног рада“. Из овог одређења, међутим, следи да су све слободне професије, које подразумевају непосредан мануелни рад, аутоматски – занатске. Осим што се занат одређује пре свега на основу делатности, белгијски закони такође то деловање одвајају од производње робе. Тако се занат углавном своди на мануелну продукцију услуга – па у том смислу, на пример, пекарско умеће, које претпоставља продају производа, није сврстано у занате.

У занате, на основу оваквог одређења, улазе и оне делатности какве нису постојале у освит грађанског друштва. Постојање заната произвођача светлећих реклама, аутотапетара или инсталатера грејања на гас, занимања која су сврстана у белгијски регистар заната, отвара занимљиво питање – по чему су ови занати слични, а у чему се разликују у односу на старе, односно традиционалне занате.

Уколико, наиме, пренебрегнемо епохални склоп који одређује њихов настанак, савремени занати се, као типови мануелног деловања (а не индустријске производње), чине сличним старим занатима, иако белгијски регистар укључује и традиционалне занате, попут млинарског, каменорезачког

¹⁶⁸ *Ibid*, стр. 69.

или зидарског, иако се ови занати темеље на умећима која нису заснована на старим техникама (грађевинари углавном не опонашају традиционалне технике градње, а каменоресци користе савремене алате у свом послу).

Сличне недоследности запазићемо и у законодавствима других земаља Европске уније. У Данској не постоји специфично законодавство за занате, а занатска предузећа у Данској имају третман малих предузећа, што значи да је критеријум на основу кога се разврставају број запослених – па тако занатско предузеће може да има мање од 6 стално запослених радника.

Дански регистар такође садржи и оне занате који нису били заступљени у прошлости, односно изостаје диференција између старих и нових заната, то јест техника на којима се заснива рад.

Иако је Италија једина земља Европске уније, у чијем уставу је поменуто занатство, дефиниција занатског предузећа такође пружа мноштво недоумица. Ипак, за разлику од белгијског и данског, као и одређења какво проналазимо у другим земљама Уније, о чему ће бити речи у даљем тексту, италијанско законодавство доноси два битна услова која одређују занатску производњу. Најпре, занатском делатношћу ће се, према италијанском закону, сматрати она врста производење у којој је ангажован сам власник. Други услов је да власник лично руководи пословима, и сноси одговорност за резултате.

Занатлија је, према томе, - предузетник, и то у оном старом значењу речи. Као и у зачетку грађанског уређења, овде не постоји разлика између власника и управљача, која се јавља у развијенијој капиталистичкој производњи. Такође, нема разлике између капитала и приватног власништва, односно у занатској делатности нема акционарских улога, који битно одређују карактер индустријске производње. И на крају, власник је, лично, мајстор, поседник занатског знања, које непосредно преноси својим помоћницима.

Ови услови, додуше, могу бити задовољени и када је реч о савременим занатима. Према томе, опет се као кључно одређење овде испоставља питање *технике*, односно употребе одређених начина мануфактурне производње, која се, рецимо, у Србији, сматра условом за доделу сертификата о старој занатској производњи.

На основу примера које смо навели, изгледа да се у неким земљама Европске уније занемарује изворно занатско умеће, односно да су стари занати изумрли, у својој аутентичној форми. То, међутим, свакако не важи за Немачку, Француску или Италију, у којој се рестаурација слика, на пример, сврстава у занатске делатности које се обављају традиционалним техникама у складу са правилима струке.

1.1. Занати у праву Белгије

У Белгији занати су сврстани у такозвани „средњи слој“, коме, према закону из 1960. године припадају, такође, мала и средња предузећа. Већ сâм назив сугерише да се занати у белгијском законодавству одређују на основу годишњег обрта и броја запослених.

Још једно одређење које проналазимо у белгијском законодавству можемо сматрати значајним. Краљевским указом од 1965. године занатском делатношћу сматрају се послови „који немају везе са испоруком робе“, а то значи да се занатским делатностима не сматра „продаја робе“, односно производња која је по свом карактеру таква да подразумева стварање залиха.¹⁶⁹ То би значило да занатима припадају само оне делатности које су непосредно и директно наручене, односно да занатлије раде „према поруџбини“, то јест да њихови производи нису „серијски“.

Овакво одређење показује нам да белгијско законодавство, упркос томе што посебно не издваја старе и традиционалне заната од делатности малих и средњих предузећа, ипак прави одређењу спецификацију – јер је производња по поруџбини, односно изостанак серијске производње заиста била својствена некадашњим мануфактурама, односно производњи пре увођења индустријске продукције.

Према овом критеријуму, у Белгији је сваки рад који је непосредно наручен односно уговорен – занатска делатност. Из тог су разлога и поправке кућних апарата и одређене мајсторске делатности такође – занатске, а у ову категорију би се могао, према наведеним критеријумима, сврстати и „најстарији

¹⁶⁹ *Ibid*, стр. 45.

занат“;¹⁷⁰ који такође задовољава неке од постављених критеријума, мада, за разлику од неких других земаља Европске уније, *проституција* није законски регулисана у Белгији, иако није противзаконита.¹⁷¹

Из оваквог одређења занатства изузете су уметничке делатности, из разлога што, иако је и овде могуће непосредно уговарање, само уметничко деловање није сводиво на „занатске технике“.

Са друге стране, сходно одређењу да занатство не производи *робу*, која је по дефиницији индустријске производње увек серијски продукована, у занатске делатности, према белгијском законодавству, не спадају пекарска, кројачка и месарска делатност. Својеврстан проблем за разумевање је искључивање кројачког умећа, јер кројачи такође раде према поруџбини, односно основа делатности је овде пружање услуге (кројења), а не производња робе. Међутим, треба имати у виду да у Белгији постоје кројачке радње у којима се производе готова одела, модели, који се прилагођавају купцима у погледу одређене врсте кроја (броја), тако да је овде продаја роба превалентна у односу на пружање услуга.

Занатске делатности, као део мале привреде, према белгијској правној регулативи, припадају посебном, од индустријске производње одељеном подручју. Мала предузећа у Белгији морају имати мање од 100 запослених¹⁷², а према подацима из 1993. године, 97 процената од укупног броја предузећа припадала су овој категорији, мада има далеко више фирми које се баве „трговачким“ привредним делатностима, него занатским.

И школовање за занате, такође, прати описану дистинкцију између пружања услуга и продаје робе. У посебним, занатским школама спроводи се

¹⁷⁰ Владета Станковић, *Право привредног система*, Досије, Београд, 1999, стр. 256.

¹⁷¹ У неким земљама ЕУ проституција је дозвољена, али само као „индивидуална делатност“, која се обавља добровољно. Није дозвољено стварање „тржишта сексуалних услуга“, јавно излагање жена као „сексуалне робе“, организација јавних кућа, односно бордела. Уколико то упоредимо са малопре поменутих регулама о занатству у Белгији, проституција је по свом карактеру, вид пружања уговорне услуге, које не подразумева „трговину“, у смислу организоване понуде „робе“. О законским оквирима проституције видети у – Вукашин Славковић, „Законско уређење проституције“, Правни записи, год. VI, бр. 2. (2015), Правни факултет Универзитета Унион, Београд, 2015, стр. 375-292.

¹⁷² Белгијски службени лист, од 20.03.1970, и 20.03.1987. године – према Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 47.

beroeps secundair onderwijs,¹⁷³ занатско средњошколско образовање, које припрема ученике за пружање занатских и других привредних услуга, независно од тога да ли ће они по завршеној школи самостално радити, или ће отићи на тржиште рада и бити запослени у неком предузећу. Занатско средњошколско образовање обавља се уз рад, као вид дуалног образовања, у посебним стручним школама.

1.2. Занати у праву Данске

Одсуство посебног законодавства за занате у Данској не значи да је ово подручје потпуно законски недефинисано.

У недостатку одређења заната, занатске делатности класификују се према броју запослених, и припадају малим предузећима, која у Данској могу да запошљавају до 50 људи. Према регистру привредних делатности у Данској, стари занати припадају секторима услуга, изградње и одржавања.

Да Данска правна регулатива ипак уочава посебну природу занатске делатности, показује се негативно, у изостанку утврђивања услова односно квалификација за обављање многих заната. Другим речима, иако се за неке занате признају мајсторска писма, она у Данској нису услов за обављање делатности у које спадају послови молера, тесара, зидара, стаклара, пекара и фризера, док се, са друге стране, за рад у прехранбеној индустрији или у сектору за прераду метала и одржавање производа од метала траже квалификације.¹⁷⁴

Уколико бисмо на основу овог податка ипак покушали да оцртамо како Данци разумеју занате, изгледа да је диференција направљена на истим оним основама на којима се, теоријски, занатска производња дистинкује од индустријске производње; за обављање праве индустријске производње неопходно је поседовање одређеног стручног знања, што се у историји капитализма читава као промењен однос према основношколском образовању. Занати, који још не познају серијску индустријску производњу, не

¹⁷³ Sylke Blommaert, Katja van Raemdonck, *Atlas, integratie en inburgering*, Antwerpen, 2012.

¹⁷⁴ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 49.

подразумевају никакво специфично знање, него само – *умеће*, које, како то још каже Аристотелова дефиниција из *Метафизике*, не захтјева ништа друго до – искуство.¹⁷⁵

1.3. Занати у праву Немачке

Немачка, на супрот Данској, има једно од најразвијенијих законодавстава које регулише подручје заната. Из тог разлога, према немачком закону, занатском делатношћу могу да се баве правна и физичка лица, као и лица чланови удружења, *само* уколико су уписани у регистар занатлија.¹⁷⁶

Према немачком закону, и привредна делатност, попут пекарске, кројачке делатности, па чак и производње вина, сматра се занатском делатношћу, када се обавља у *виду заната*. Кључно је, дакле, објаснити шта је тај „занатски вид производње“. Немачки закон пружа неколико ближих одређења.

Најпре, занатска производња подразумева да буде непосредно вођена од стране занатлије; ако се ради о независном предузећу, занатлија, у том случају, мора бити и власник занатске радње. Ово непосредно учешће власника сматра се основним условом, на темељу кога се нека делатност одређује као занатска. Тако немачки закон потенцира једну, додуше веома значајну карактеристику протоиндустријске производње, а то је да су власник капитала и организатор и руководилац производње заправо једно лице; из овог одређења у другим законодавствима, укључујући и законе Републике Србије, исходи одредба да занатлија личном имовином гарантује ликвидност производње његове занатске радње.

Далеко значајнији услов је да занатска делатност претпоставља непосредно, мајсторско ангажовање занатлије, односно приступ производњи добара или пружању услуга који осмишљава сам занатлија, свеједно да ли се ова делатност обавља у засебном занатском предузећу, или у некој фабрици.

¹⁷⁵ Аристотел, *Метафизика*, Паидеиа, Београд, 2007, стр. 11.

¹⁷⁶ *Gesetz zur Ordnung des Handwerks (Handwerksordnung)*, 2017, <https://www.vh-buchshop.de/gesetz-zur-ordnung-des-handwerks-handwerksordnung-2.html>, приступ 2. 11. 2018.

Поменути услов је у немачком законодавству толико преовлађујући, да се занатска проиводња може обављати и у *привредним предузећима* савезне државе, као и локалне самоуправе.

Закон предвиђа и постојање „занатски споредних предузећа“, која помажу комуналним предузећима или јавно-правним службама, у шта би спадале специфичне мајсторске делатности поправке мотора, пумпи, камиона, и слично. Напоследку постоје и споредна занатска предузећа, која су повезана са неким, занатским, индустријским, трговачким или пољопривредним предузећем, обављајући одређене споредне послове (изван главног произвођачког програма) – рецимо поправку трактора или сервисирање машина.

Намачким су законом прецизно одређене врсте заната за које је потребна стручна оспособљеност, и оних заната код којих се неће тражити никаква обука.¹⁷⁷ Међутим, у оба случаја, занатска делатност захтева одређени вид индивидуалног приступа и осмишљавања рада, који није одређен неким производним правилима.

Једна од специфичности немачког закона је у томе што је тачно одређено који занати припадају поменутиим категоријама. У занате у строгом смислу речу, независно да ли их обављају велика или мала предузећа, и да ли се ради о привредној, производној или услужној делатности, према анексу „А“, спадају следеће групе: (1) *Делатности изградње*, попут зидарског или молерско-фарбарског заната; (2) *Електротехничке и металске делатности* (техничари који поправљају путничка возила или се баве одржавањем, уградњом и поправком електричних уређаја); (3) *Делатности обраде дрвета* (столари, паркетари); (4) *Делатности обраде коже и текстила и прављења одеће* (кројач, кожар, обућар); (5) *Делатности које обрађују намирнице* (месар, млинар, пекар, посластичар); (6) *Делатности у вези са негом здравља и тела, као и делатности одржавања хигијене и чистићења* (оптичар, фризер, хигијеничар просторија, техничар дератизације или дезинсекције, техничар за

¹⁷⁷ „Neu strukturiert werden die Anlagen A und B zur Handwerksordnung. In deren Folge verbleiben 41 von vormals 94 Handwerken in der Anlage A; nur in diesen 41 Handwerken bedarf es eines Meisterbriefes als Voraussetzung für eine Selbstständigkeit im Handwerk. 53 Handwerke werden – als neu bezeichnete zulassungsfreie Handwerke – in der Anlage B Abschnitt 1 aufgenommen. In diesen Handwerken kann der Meisterbrief freiwillig erworben werden. Die handwerksähnlichen Gewerbe erfahren keine inhaltlichen Veränderungen“, *Die Novelle zur Handwerksordnung vom 1. 1. 2004*, s 5.

хемијско чишћење одеће); (7) *Делатности у вези са обрадом стакла, папира, керамике и сличног* (стаклар, штампар, керамичар, израђивач музичких инструмената, клавиршTIMER).

За сваку од ових делатности утврђени су одређени услови, којима се прецизира на који начин неко лице стиче способност да се њоме бави. За прву категорију, на пример, није потребно никакво посебно стручно знање, док је у другој, четвртој, петој, шестој и седмој категорији обавезан одређени вид стручне оспособљености.¹⁷⁸

Ови се занати, као што смо већ напоменули, могу обављати и у индустријским предузећима, и тада је занатска делатност део организоване индустријске производње.

Уопште узев, у пракси великих индустријских система, не само у Немачкој, може се уочити разлика између радника, који обављају послове у серијској производњи, и „мајстора“, који обављају занатске послове, и то сваки од ових послова понаособ (иако послови могу бити слични); мајстори, дакле, не раде „на траци“, већ засебно приступају сваком радном задатку. Узмимо за пример тапетарски занат у индустријској производњи вагона за железницу. Мајстор у сваком купеу треба да изради „тапацирунг“, али иако се ради о истоветном задатку, он га не обавља у серијској производњи, него „традиционално“, *занатски*, тако што ће сваки купе посебно да обради.

Другим речима, није неопходно да је занатлија истовремено предузетник, већ му се признаје статус ако самостално обавља делатност у контексту неког већег привредног система. Стручна оспособљеност, независно од тога да ли је занатлија истовремено и предузетник, дозвољава лицу да у својству занатлије (мајстора), обавља послове у различитим облицима организације.

Намачко законодавство посебно дакле одваја мајсторе, који непосредно обављају занатске делатности, од других производних радника, па је у том смислу и стицање мајсторског звања одељено од стручног оспособљавања других производних радника, према категоријама занимања која смо навели.¹⁷⁹

¹⁷⁸ *Gesetz zur Ordnung des Handwerks* § 6.

¹⁷⁹ *Gesetz zur Ordnung des Handwerks*, Anlage 1 und 2, 2b.

Осим главних занатских области, у анексу „В“ немачког закона о занатима (*Gesetz zur Ordnung des Handwerks*) наведене су занатима сродне делатности (делатности сличне занатским), а списак ових делатности, како предвиђа Закон, може да се мења, сходно процени Савезног министарства за привреду, које уредбом мења списак делатности сродних занатским.

Важно је напоменути да занатске коморе, које су у Немачкој распоређене по принципу територијалних аутономија, имају задатак да у свом регистру воде прецизну евиденцију, чиме је практично онемогућена занатска делатност изван законом предвиђене процедуре.

На основу поделе на „А“ и „В“ анексе, занатска делатност је практично подељена на суштинске области, и оне делатности које су сродне занатима из анекса „А“, што омогућује не само прецизну класификацију заната, него и утврђивања услова који су неопходни да би се добио сертификат којим се омогућује обављање занатске делатности.

1.4. Занати у праву Финске

Финска спада у ред оних земаља Европске уније која није законима посебно регулисала област занатства. У Финској, из тог разлога, не само да нема регистра занатских организација, ни прецизно одређених занатских делатности, него јавно право не познаје ни занатске организације, односно не прецизира њихов статус, чак ни у оквирима средњих или малих предузећа, како је то, на пример, регулисано у Белгији.

Особе које негују неку занатску делатност, у Финској могу да се слободно удружују, на начин на који се удружују грађани по другим иницијативама – у смислу приватног права. Ове слободне асоцијације, међутим, немају никакав посебан статус. Самим тим, у Финској, стари и традиционални занати нису одређени и класификовани правним нормама, и зато изостаје преглед њихових специфичности у односу на друге земље.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 105.

1.5. Занати у праву Француске

У Француском законодавству, према Уредби Владе, донетој још 1983. године, упис у занатски регистар је обавезан за све који желе да се баве занатском делатношћу у области производње, поправки или услуга.¹⁸¹

Овај посебан статус занатлија има функцију прецизне класификације заната, ради уређивања начина обављања делатности, и сходно томе доделе сертификата за одређена занимања. У организационом смислу, занатска предузећа подлежу једнаким одредбама као трговинска друштва, у чији регистар такође морају да буду уписана, чак и уколико се занатлије, власници занатских предузећа, непосредно не баве трговином.

Неопходна минимална квалификација за обављање свих занатских делатности у Француској је диплома, иако се за многе занате ова диплома стиче непосредном, практичном активношћу, односно обављањем посла код неког мајстора (слично „мајсторском писму“). Са друге стране, поменута Уредба захтева да власници занатских радњи, осим стручне оспособљености, поднесу доказ о знању књиговодства, а то у појединим француским регионалним самоуправама подразумева полагање књиговодствених испита.

За обављање неких делатности, међутим, потребне су средњошколске стручне квалификације, односно дипломе средњих стручних школа, и то за одржавање и поправку возила и машина, немедицинске естетске третмане лица, делатности зубних техничара, уградња, одржавање и поправка гасних, грејних, водоводних и електроинсталација, делатности димничара, одржавања и поправке зграда, пекарску и посластичарску делатност, месарску делатност, промет рибе, производњу сладоледа, и за поткивачку делатност.

Упркос томе што се тражи доказ о стручној оспособљености, француски регистар не пружа прецизан списак заната, већ допушта практиковање и оних занатских делатности које изричито не помиње, тражећи и за њих доказ квалификованости на нивоу мајсторског писма.

¹⁸¹ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 105.

1.6. Занати у праву Грчке

Грчко је законодавство, када је реч о занатима, слично француском. Специфичности су процесноправне природе. У Грчкој је за отворање занатске радње најпре потребна регистрација у Министарству финансија, где се добија порески број, а затим се врши упис у локалну занатску привредну комору.

Као и у Француској, у Грчкој се инсистира на посебним стручним квалификацијама само за оне занатске делатности које су посебно осетљиве, односно у којима нестручност може да угрози појединце или изазове већу материјалну штету.¹⁸²

Грчка такође нема прецизан списак занатских делатности, али зато, посебном законском регулативом, штити народну радиност, у коју спадају и одређене делатности које се у француском законодавству могу подвести под категорију заната. Тако се израда традиционалних грчких капа или народних ношњи класификује као народна радиност и уређује сетом закона о туризму.

1.7. Занати у праву Велике Британије

Велика Британија припада земљама које имају посебан закон, који одређује занатску делатност.

Према законодавству Велике Британије, занатска делатност се одређује као самостално обављање посла „у своје име и за свој рачун“, под условом да се не ради о индустријској производњи. Тако се већ у првом параграфу *The Law of Crafts* каже:

For the purposes of this Act, a craftsman is a natural person performing one or more activities from paragraph 1 of this Act in its own name and for its own account, who can employ other persons for carrying out such activities.¹⁸³

¹⁸² Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 106.

¹⁸³ 1) Овај закон регулише обртничке послове и легалне економске активности, које се обављају независно и трајно, у складу са чланом 3. овог закона – које спроводе физичка лица са циљем стварања профита путем активности на тржишту производа, саобраћаја и услуга. (2) Као изузетак од одредбе из става 1. овог члана, може се водити занатско предузеће које обавља једну или више активности из члана 3. став 1. тачке 2. и 3. овог члана Закона, осим ако се одговарајуће активности не спроводе у индустријској производњи. (3) Према овом закону, занатлија је физичко лице које обавља једну или више делатности из става 1. овог закона у своје име и за свој рачун, који може запослити и друга лица за обављање таквих активности.

Наведени члан упућује нас, такође, на још једно важно одређење: предузећа са више запослених морају да буду уписана у регистар друштава са ограниченом одговорношћу, за разлику од предузећа са једним запосленим, односно самосталног обављања занатске делатности, која не претпоставља уписивање у регистар. Другим речима, само оне занатске фирме које упошљавају више радника, па је утолико и њихов промет већи, морају да буду уписане у регистре који су и у Великој Британији, као и у другим земљама у којима се примењују сличне регуле, територијално организовани. Централни занатски регистар, *Crafts Council Register of Craftspersons*, садржи прецизан списак свих занатлија, а посебно су издвојени уметнички занати, који су заступљени у каталозима.¹⁸⁴

Занатска предузећа У Великој Британији која остварују добит већу од 50.000 евра годишње, морају да буду уписана у регистар за порез на додату вредност.

У Великој Британији посебна пажња поклања се неговању заната, при чему, као што ћемо покушати да покажемо у другом делу овог поглавља, не влада јасна разлика између старих и традиционалних заната и народне радиности. Ипак, држава различитим мерама подстиче бављење занатима, укључујући и прецизна упутства о томе како да се започне самостално обављање занатске делатности.

1.8. Занати у праву Ирске

У много чему правна регулатива заната у Ирској подсећа на британску. И овде је обавезан упис у регистар професионалних занатлија, за сва занатска предузећа која запошљавају више од једног лица (занатлију), с тим што је упис у ове регистре одложен на годину дана бављења занатском делатношћу.¹⁸⁵ Тако се уписивање у регистар сматра неком врстом званичног признања, односно доделе сертификата за бављење одређеним занатом.

¹⁸⁴ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 106.

¹⁸⁵ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 107.

Самостална занатска делатност регулише се, такође, на сличан начин као у Великој Британији и Немачкој – јер занаталије морају да самостално креирају своје производе, с тим што ирски закон предвиђа и самостално стављање у промет производа, што не захтева британско и немачко законодавство.

Подстицање занатства у Ирској сматра се једнако значајним као и у Британији, с тим што овде постоји Национална организација за економски развој занатске привреде, која пружа стручну и другу помоћ у истраживању тржишта, маркетингу, али и за обуку и усавршавање.

Занатска привреда је Ирској, баш као и у Британији значајан привредни ресурс, који је, међутим, посебно ситуиран у подручје туризма.

1.9. Занати у праву Италије

Већ смо истакли да је Италија једина земља Европске уније у чијем је уставу поменута и занатска делатност. То се пре свега односи на такозвано уметничко занатство, али правни систем Италије, и иначе, посебну пажњу поклања неговању свих заната. У члану 46. *La Costituzione della Repubblica Italiana*, зато стоји:

Република Италија признаје друштвени значај удружења за међусобну сарадњу у којима се истиче индивидуални интерес. Закон подстиче одговарајућим средствима њихов развој и уз одговарајуће контроле штити њихов циљ и интерес. Закон јемчи бригу о развоју занатства.¹⁸⁶

Већ на основу овог члана Устава Републике Италије, јасно је да се занатство и овде разуме као индивидуална делатност, односно као самостално обављање одређеног умећа, у циљу остваривања добити, то јест профита. То изричито прецизира члан 2. *Legge 8 agosto 1985, n.443* у коме стоји:

Занатлијски предузетник је лице које непосредно, лично, професионално и као власник, води занатско предузеће, преузимајући пуну одговорност са свим оптерећењима и ризицима који су у вези са његовим

¹⁸⁶ *La Costituzione della Repubblica Italiana*, <http://formazionecivica.lepida.it/costituzione/c20.pdf>, приступ: 7.11.

управљањем, и углавном самостално учествује, у смислу мануфактурног рада, у производном процесу.

Слободно и без икаквог ограничења свако лице може приступити обављању предузетничке занатске делатности, уз поштовање посебних правила која одређује држава

Занатски предузетник, у вршењу одређених активности које захтевају посебну припрему и подразумевају одговорности за заштиту и гаранцију корисника, морају испуњавати техничко-професионалне услове предвиђене државним законима.¹⁸⁷

Видимо да овај члан италијанског закона допушта слободно и ничим ограничено обављање занатске делатности, што значи да за већину заната није потребан никакав доказ о стручној оспособљености за њихово обављање. Међутим, у неким областима, неопходно је задовољити услове, јер би, како стоји у закону, у супротном могло да дође до оштећења добара или другог угрожавања права корисника услуга.

Специфичности у погледу испуњавања наведених услова предмет су других италијанских закона, од којих су неки донети пре него што је установљен поменути закон који регулише бављење занатском делатношћу.

Надаље, италијанско законодавство разликује занатска предузећа, односно радионице, према једној од битних карактеристика занатства, на које сугерише наведени члан Устава. У том смислу, могу се разликовати радионице у којима власник непосредно обавља послове занатске природе, занатска предузећа, у којима власник руководи пословима и сноси одговорност за резултате, као и оне радионице или предузећа у којима се пружају услуге које имају уметнички или примењено-уметнички карактер.

За разлику од немачког или белгијског закона, који занатство одређују као не-серијску производњу, италијанско законодавство допушта и постојање

¹⁸⁷ „E' imprenditore artigiano colui che esercita personalmente, professionalmente e in qualità di titolare, l'impresa artigiana, assumendone la piena responsabilità con tutti gli oneri ed i rischi inerenti alla sua direzione e gestione e svolgendo in misura prevalente il proprio lavoro, anche manuale, nel processo produttivo.

Sono escluse limitazioni alla libertà di accesso del singolo imprenditore all'attività artigiana e di esercizio della sua professione.

Sono fatte salve le norme previste dalle specifiche leggi statali.

L'imprenditore artigiano, nell'esercizio di particolari attività che richiedono una peculiare preparazione ed implicano responsabilità a tutela e garanzia degli utenti, deve essere in possesso dei requisiti tecnico-professionali previsti dalle leggi statali.“

серијске занатске производње, али при том одређује горње границе када је реч о броју запослених. Тако предузећа која немају серијску производњу, односно занатска предузећа у најужем смислу те речи, могу да упосле највише девет радника, што укључује, максимално 5 шегрта, док у изузетним случајевима могу да запосле још три приправника.

Предузећа која имају серијску производњу, могу да запосле максимално 18 радника, укључујући и чланове породице, и додатно, максимално 9 приправника.

Овде је очигледно реч о породичним предузећима, па се серијска производња која је предмет законских одредби односи на прављење оних производа за које је стандардна индустријска производња нерентабилна, односно овде се ради о такозваним „малим серијама“. У то спадају сувенири, или одређени артикли који се могу класификовати у подручје примењене уметности.

Посебну пажњу италијанско законодавство поклања оним радионицама које се баве уметничким занатима, израдом накита, или обављају занате на традиционалан начин. Овде је граница 32 запослена радника, у које спадају и упослени чланови породице, као и 16 приправника.¹⁸⁸

Да би се разумело на које се занате односи италијански закон, треба имати у виду примарну класификацију, која указује на то каквом се производном делатношћу баве занатлије у Италији. Тако су, према *Legge 8 agosto 1985, n.443*, укупно 103 занатска занимања подељена у 13 категорија:

1. Кројачке делатности;
2. Кожа и тапете;
3. Декорације;
4. Фотографије и дизајнерски производи;
5. Дрво;
6. Обрада метала;
7. Обрада племенитог метала, драгог камена и сличне делатности;
8. Рестаурације;

¹⁸⁸ *Legge 8 agosto 1985, n.443, Art 4.*

9. Фризери, салони за негу лица и тела и сличне делатности;
10. Музички инструменти;
11. Текстилна роба и одећа;
12. Стакло, керамика, и томе слично;
13. Разно (у шта спада - *Lavorazione a mano di canestri e cesti*, и *Regulatura artistica di libri*, ручно прављење корпи и уметничко склапање књига).¹⁸⁹

1.10. Занати у праву Луксембурга

Луксембург је донео посебан закон о обављању занатских послова још 1988. године, у коме дефинише појам „занатство“, и одређује статус „занатског малог предузећа“.

Дефиниција занатства овде потенцира да се ради о „слободној професији“, при чему је занатлија, са једне стране, изједначен са предузетником, али са том специфичношћу што он своју делатност може обављати у неком занатском предузећу, којим самостално управља, али и независно од тога, као лице које ће по својој вољи бити ангажовано и за обављање одређених самосталних послова. Последица оваквог одређења је да и поједина занимања која захтевају високу спрему и посебну обученост постају – занатска, на основу критеријума самосталности њихових извршилаца. Тако књиговодствени саветници, инжењери, архитекте, слободни уметници, потпадају под категорију занатских послова. Треба имати у виду да се *занатско обављање послова* у Луксембургу, разликује од *занатства*, јер само у другом случају ради се о једном од 152 регистрована занимања која се третирају као *занати*.

Занатско обављање послова, као шири појам, који обухвата осим занатства и слободне професије, треба да испуни два битна услова: у занатској делатности увек је реч о производима и услугама по мери, и овде се ради за познато тржиште, односно клијента, то јест није реч о серијској производњи за тржиште и непознатог купца.

¹⁸⁹ *Legge 8 agosto 1985, n.443, Allegato 1.*

У Луксембургу постоје 152 занатске професије, које су подељене у 5 група: (1) Занате у вези са животним намирницама; (2) Занатске делатности које се баве модом, здрављем и хигијеном; (3) Занатске делатности у вези са механиком; (4) Грађевинске занате, и (5) Остале занате, у које спадају већ поменуће слободне делатности.

Списак заната је веома разноврстан, па ћемо тако наићу, у свакој од 5 категорија, како на старе занате (златар јувелир, сајџија, шваља, оружар, поткивач, казанџија, столар, лимар, цинкар, калајџија, плетар, грнчар и сл.), тако и на занате који настају као самостална занимања која су прилагођена савременим захтевима тржишта (технички уредник штампаних издања, инструктор возње моторних возила, електроничар за област телекомуникација и телеинформатике, инсталатер алармних уређаја, постављач армираног бетона, електроничар за возила са аутоматским моторима, ортопедски техничар – бандажер и сл.).

Законодавство у Луксембургу прецизно одређује предуслове за обављање занатства и занатских делатности, нарочито када је реч о школској спреми. То подразумева не само школско сведочанство, него и посебан сертификат, који гарантује стручну оспособљеност у оној занатској делатности коју лице обавља.

1.11. Занати у праву Холандије

Холандски закони занатске делатности, у односу на индустрију, разграничавају искључиво на основу величине предузећа. У законима ове земље, наиме, не постоји посебно дефинисање заната, већ се они убрајају у општи регистар професија.

То не значи, разуме се, да се у делатностима које се обављају у Холандији не могу пронаћи оне које по свом карактеру припадају занатима, будући да у регистру професија наилазимо и на послове грађевинских заната, дрвопрерађивачке и текстилнопрерађивачке послове, послове прераде коже, послове прераде метала, послове прераде прехранбених намирница, као и занатске услуге оцачара, здравствено-хигијенске службе, лончара и керамичара.

Као и у регистрима занимања у другим земљама Европске уније, које смо већ поменули, и овде се обављање заната јавља у три модела. Тако уочавамо разлику између предузећа која негују старе и традиционалне занате, као што су ојачарске фирме, стакларске радње, златарске радње, обућарске радње и радње за машинско шивење и оптичарске радње, затим мала предузећа која се баве савременим занатима – радионице ортопедске обуће, денталне лабораторије – као и оне радње у којима се негују одређени облици народне радиности, попут производње fine керамике.

И у Холандији, као и у Луксембургу, посебна пажња поклоњена је укључивању занатске делатности у малу привреду, а посредством ње и у велике привредне токове.

1.12. Занати у праву Аустрије

У правним прописима Аустрије занатство се ситуира веома слично немачком законодавству. Такође, овде се могу разврстати занати који одговарју појму старих и традиционалних занатских делатности, као и индустријски занати, на сличан начин као и у другим земљама о којима смо до сада говорили. Из тог разлога, овде ћемо посебну пажњу поклонити стицању лиценце за обављање занатске делатности, будући да је Аустрија образовање за занатску делатност укључила у систем *дуалног образовања*, који је посебно разрађен низом прописа.

Дуално образовање (Duale Ausbildung) подразумева стицање стручне квалификације пре свега кроз праксу: аустријски модел дуалног образовања се састоји од око 80 процената праксе и 20 посто наставе у школи. Школски део образовања прати, по правилу, вишегодишњи ученички стаж. На Међународној стандардној класификацији се, као и средња стручна школа, налази на нивоу ISCED 3B, али се од стручног образовања у школској институцији разликује по великом уделу праксе. У зависности од конкретног занимања, а у Аустрији их има око 200, трајање дуалног облика средњег стручног образовања варира од две до четири године.

Корени дуалног средњег стручног образовања сежу у далеку прошлост. Из времена када су градови, у средњем веку, управо настајали насељавањем занатлија и трговаца на одређену територију. Школско образовање је било намењено само вишим феудалним сталежима. Из тог разлога су средишта образовања била углавном изван градова, а манастирске библиотеке места на којима су чувана и предавана дотадашња културна достигнућа. У средњем веку владало је уверење да су основна знања већ постигнута (*philosophia perennis*), и да се образовање мора кретати у контексту аристотелизма, односно његове хришћанске ревизије (код Томе Аквинског или Дунса Скота). Ова слика се знатно мења већ у раном капитализму. Још у оквирима феудалног уређења јавило се занатско образовање које су организовали цехови-еснафи у које су се делатници удруживали. Овај тип образовања се односио само на производна и мануелна занимања и као такав се одржао до преласка из XVIII у XIX век. За настанак новог вида занатског/стручног образовања заслужно су просветитељство и рана индустријализација.¹⁹⁰ Индустријализација захтева радника који је оспособљен да обавља одређене послове, а то је често захтевало да буде описмењен, односно да поседује макар основно образовање. Разуме се, није за обављање сваког посла био потребан исти степен образовања – рецимо за кожарског радника или радника у штампарији – али сам нововековни концепт истраживања и императив унапређивања производње подразумевао је одређени вид школовања извршиоца. Увођење капиталистичких привредних принципа и слободног тржишта, као и доношење уредбе о предузећима/делатницима (*Gewebeordnung*) 1859. године доводи до укидања *цехова-еснафа*.¹⁹¹

У историји развоја стручног образовања у Аустрији могу се пратити две линије: једна намењена мануелно-производним занимањима, практично оријентисана, кроз образовање на радном месту, и друга која обухвата стручно образовање кроз школску наставу и додатну праксу (школе цртања, комерцијалне школе у Бечу, Грацу и Инсбруку).

¹⁹⁰ Elke Gruber, "Berufsbildung in Österreich – Einblicke in einen bedeutenden Bildungssektor", Fritz Verzetnitsch/Peter Schlögl/Alexander Prischl/Regine Wieser (Hg.): *Jugendliche zwischen Karriere und Misere. Die Lehrausbildung in Österreich, Innovation und Herausforderung*. ÖGB-Verlag. Wien 2004, S. 17-38.

¹⁹¹ *Ibid*, str. 22.

Нестанком *цехова-еснафа* са привредне сцене тадашњег времена, под чијом контролом је било занатско образовање, све се више указује потреба за укључивање државних власти и увођење јасне структуре у стручно образовање. Као додаток образовању које се одвијало у мајсторским радионицама, јавиле су се недељне школе (*Sonntagsunterricht*), а од средине XIX века их наслеђују школе за стручно усавршавање (*Fortbildungsschulen*) у којима се настава оријентише на занимања за која се ученици припремају. Временом долази до постепеног устаљивања овакве форме образовања, па се уредбом из 1897. године, као обавеза у образовању занатлија уводи посећивање школе за стручно усавршавање.¹⁹²

Armand Freiherr Dumreicher von Österreicher је, као чиновник у тадашњем Министарству просвете, од 1870. године иницирао корениту реформу школског стручног образовања, угледајући се на француске школе. Уведена је подела на више и средње занатске школе (*Gewerbliche Schulen*), мајсторске школе и школе за стручно усавршавање. Оваква систематизација је практично и данас актуелна.¹⁹³

Мајсторски испит омогућава особама са стеченим стручним образовањем у дуалном систему да самостално обављају делатност за коју су се определили. Од 2004. године се мајсторски испит састоји из 5 модула. У пракси се спомињу два термина: мајсторски испит (*Meisterprüfung*) и квалификациони испит (*Befähigungsprüfung*). Разлика се односи на правно одређење самосталне делатности о којој се у датом случају ради: код (традиционално виђено) занатских, односно мануелно-производних занимања се говори о мајсторском испиту (пекар, столар), док се у сектору услуга говори о квалификационом испиту (агент осигурања, агент некретнина).

Дуално образовање омогућава не само стицање стручних знања већ и стицање додатних компетенција потребних за данашњи свет рада. Тако се у земљама немачког говорног подручја, које имају развијен систем дуалног образовања, на руководећим функцијама, не само у области самосталних делатника, редовно наилази на особе које су примарно образовање стекле у

¹⁹² *Ibid*, str. 28

¹⁹³ *Lukas Graf, The Hybridization of Vocational Training and Higher Education in Austria, Germany, and Switzerland*, Budrich UniPress Ltd. Opladen, Berlin & Toronto 2013, pp 138.

дуалном облику. У Аустрији је 2012. године, 29 процената од свих несамостално запослених руководиоца имало највиши завршени степен образовања – дуално.¹⁹⁴

Бројне могућности стручног усавршавања и после завршеног дуалног образовања, не само у формалном облику, већ и похађање различитих курсева на институтима за даље образовање су у складу са *стратегијом целоживотног образовања*. Друштвено-политичке промене последњих деценија доприносе схватању образовања као општег добра, присутног у свим фазама живота, важно за учешће у заједничком животу, за професионални развој и лични просперитет. Настојањем да образовање буде свакоме доступно и његовим отварањем за „широке народне масе“ се испуњава значајан услов демократизације. Образовање одраслих пре свега треба људима да омогући да схвате да и поред професионалног рада имају могућности за задовољење личних склоности и интересовања и да за то постоји образовно-политичка основа, а, што је још важније и финансијска и организациона структура за његово спровођење. Тако у Аустрији постоји разгранат систем финансирања даљег образовања и усавршавања за одрасле, у радном односу или у процесу тражења посла, који настоје да стекну нове или више квалификације.

1.13. Занати у праву Португалије

У Португалији занатске делатности су по дефиницији оне делантости у којима се, традиционалним поступком и личним учинком делатника, крајњи производ прави „индивидуално и оригинално“.¹⁹⁵ Слично као у праву Немачке, Велике Британије и Ирске, занатска делатност подразумева производњу која није „типска“, где се не праве „серије“, него је сваки производ, свеједно да ли се ради о истоветном егземплару у односу на претходни, креира и уделовљује понаособ.

Осим поменуте сличности, португалски закон инсистира и на „традиционалном“, а то ће рећи – преиндустријском начину производње, с тим

¹⁹⁴ *Erfolgsfaktoren der dualen Ausbildung, Transfermöglichkeiten*, Wien, Februar 2014, pp 79.

¹⁹⁵ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 66.

што се у Португалији посебна пажња поклања томе да традиционална производња буде подређена новим еколошким стандардима, у функцији јавног здравља. У овом еколошком поступку, са друге стране, посебна пажња се поклања томе да употреба нових сировина или еколошких енергената не лиши крајњи производ његових битних традиционалних својстава. На пример, поткивачнице коња користе гас, уместо угља, али је финални производ, који излази из посебних пећи, а не из ужарених огњишта, потковица, једнаких перформанси као и она која је искована на жару.

Исто тако, као и у другим земљама о којима смо говорили, у Португалији се традиционални начини производње прилагођавају потребама тржишта, што значи да се стари и традиционални занати укључују у привредне токове.

Радионице, односно предузећа у којима се негује занатски начин производње називају се *занатским погонима*. Португалски закон предвиђа више врста ових погона, од оних у којима ради самостални предузетник, у коме осим њега нема других запослених, преко погона који делују слично друштвима са ограниченом одговорношћу, све до погона-задруга, у којима ради већи број људи.

Регистрација занатских погона подразумева добијање својеврсних сертификата, односно „карата за занатске производне јединице“, а добијање ових карата претпоставља испуњење следећих услова:

- Најпре, занатлија мора да гарантује како је непосредно одговоран за производњу, односно да у њој непосредно учествује;
- Занатлија треба да достави доказ да не запошљава више од девет радника, осим у изузетним случајевима, када су одступања од овог броја могућа;
- Уколико се бави производњом хране или животних намирница, или рестаурацијом културних добара, занатлија, такође, мора да приложи посебне дозволе, које подразумевају утврђивање и проверу његове стручне оспособљености за обављање поменутих делатности.

За делатности прављења хране за људе или животиње, рестаурацију уметничких дела и слична занимања, потребно је дакле поседовати и одређену стручну квалификацију. Међутим, за многе друге занате ова стручна

квалификација није неопходна, будући да надлежна министарства, зависно од тога којом се делатношћу занатлија бави, издају посебно решење којим потврђују или ускраћују потврду оспособљености неког лица да се бави конкретним занатом.

1.14. Занатство у праву Шведске

Попут других нордијских земаља, чланица Европске уније, ни Шведска нема посебан правни оквир за занате. Штавише, ни у пракси, занатске делатности нису ни на који начин издвојене из других привредних делатности, иако постоји преко стотину професија које би се могле подвести под ову категорију, попут производње стакла или керамике.

Школовање за обављање занатских делатности није диференцирано од школовања за незанатска производна занимања. Другим речима, свако ко заврши неки смер техничке или дизајнерске школе, може да отвори радионицу и бави се делатношћу какву сам осмисли, и за то му нису потребне никакве посебне дозволе, изузев уколико се не бави производњом и прометом прехранбених производа или делатностима које могу да утичу на безбедност и здравље људи. У том случају, најчешће јединице локалне самоуправе издају посебне лиценце, којима се одобрава и обављање таквих занатских делатности, а то у Шведској обухвата и занимања као што су – димничарско, фризерско, електричарско или лимарско.¹⁹⁶

1.15. Занати у праву Шпаније

Иако у законодавству Шпаније нема дефиниције „занатства“ ни, као у суседној Португалији, „занатског погона“, у пракси се ипак јасно диференцирају занатске делатности.

И овде, као у многим другим земљама, преовладава став да је занатска делатност неодвојива од непосредног, личног рада занатлије, свеједно да ли се

¹⁹⁶ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 68.

ради о поправци или рестаурацији, или производњи предмета. Другим речима, занатска производња подразумева индивидуални приступ производном процесу, који је утолико различит од индустријске, односно серијске производње.

У занимања која се у пракси сматрају занатским спадају пре свега занати уметничког карактера, од којих би смо неке могли да сврстамо у категорију народне радиности (производња локалне народне ношње, накита и слично).

Ту су и производни занати, који праве потрошна добра, или су базирани на пољопривредној производњи, чије полупроизоде доводе до финалитета (производња сира на традиционалан начин, производња вина, производња традиционалних јела, попут *паелје*).

На крају, у занатску делатност спадају и услуге, попут поправки или рестаурације.

Шпански закон, у складу са правним регулама Европске уније, не поставља посебне услове за бављење одређеним делатностима. Као што се и у привреди уопште негује слободно предузетништво, тако и обављање занатских делатности не потребује посебне предуслове. Изизетак од овог су, као и у другим земљама, оне делатности које, услед нестручности, могу да доведу у опасност здравље и безбедност људи или проузрокују велику материјалну штету.

1.16. Занати у праву Естоније

Законодавство Естоније не познаје никакву дефиницу, која би на било који начин одредила подручје занатске делатности. У законодавству ове земље има утврђених 96 професија, а оне делатности које бисмо могли назвати занатским, ни по чему нису диференциране у односу на друге професије.

Слободно предузетништво и у овој земљи захтева посебне сертификате само од оних лица која желе да се баве занимањима где је потребан посебан опрез и контрола државних органа.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 111.

1.17. Занати у праву Летоније

За разлику од Естоније, Летонија има прописе према којима је утврђено 157 професија као занатских делатности. Занатске професије у овој земљи обухватају како традиционална занимања, укључујући и облике народне радиности, тако и савремене занате, прилагођене потребама модерног друштва.

Летонски закон предвиђа да сва занатска предузећа морају да буду унета у централни регистар који се налази у Риги, а лиценце важе само за одређене дистрикте.

Добијање лиценци условљено је или поседовањем дипломе о стручној квалификацији (диплома средње стручне школе, мајсторско писмо), или непосредним доказивањем занатског умећа.¹⁹⁸

1.18. Занати у праву Литваније

У складу са регулама о слободном бављењу предузетништвом, у Литванији се не прави подела на занатске и индустријске делатности. Класификација се прави искључиво на основу организационе структуре, па тако закон разликује предузећа које оснивају самостални појединци, такозвана генерална партнерства и командитна друштва, односно друштва са ограниченом одговорношћу.

Сва предузећа се у Литванији морају унети у регистар предузећа, који је организован по територијалном принципу, углавном у јединицама локалне самоуправе. Унос у регистар претпоставља да лице које је предузетник има лиценцу, оверену од општинских власти, а осим тога и уговор о предузећу (оснивачки акт), седиште фирме са адресом, дозволу за вршење делатности (издаје општина) и доказ о плаћеним таксама.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 72.

¹⁹⁹ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 74-78.

1.19. Занати у праву Малте

Специфичност законодавства Малте, међу другим правним системима земаља чланица Европске уније које посебно фокусирају подручје заната, јесте дистинкција између „занатске делатности“, која подразумева трговину занатским производима или услугама, и „занатства“, које је именовано као „Малтешко занатство“, и обухвата оне занате који осликавају традицију и наслеђе малтешких острва²⁰⁰.

Одређење „Малтешки занатски производ“, међутим, не упућује на то да се овде ради само о традиционалном занату, који се специфично негује искључиво на поменутом подручју, него у то улазе сви занати који производе одређена добра или услуге на Малти. Тако је, примера ради, један нишки бурегија на Малти отворио продавницу бурека, и третира се као занатлија пекарске струке, а његов производ припада Малтешким занатским производима.

Занатство се одвија у оквиру 46 регистрованих заната, а већину њих чине уметнички занати. Остале делатности, које би се могле означити као занатске, одређују се другим лиценцим прописима, и сврставају у привредне делатности.

Упис у регистар занатских предузећа, *Malta Crafts Council*, захтева доказ да се особа која подноси захтев најмање две године бавила одређеном занатском професијом која је призната као занат, а ако је у питању занатско предузеће потребна је дозвола за обављање привредне делатности, и да њен руководилац има најмање 18 година. Будући да се ради, претежно, о уметничким занатима, подаци о производима и занатлијама се објављују на *Malta Crafts Portal*, који ,

200 <https://secure3.gov.mt/maltacrafts/en/content/70/Malta%20Crafts%20Council>: „The Malta Crafts Council was set up by virtue of the Malta Crafts Act (Cap 421 of the Laws of Malta). The aims of the Council are focused on the encouragement, promotion and regulation of crafts and craftsmen and entrepreneurs dealing in Maltese craft products. Crafts forming part of Malta's historical heritage are given particular importance.

Craftsman means a person who practices a Maltese craft.

Entrepreneur means a person, whether an individual or a company who, by way of trade, deals in Maltese craft products.

Craft means an art, skill, or trade, considered as a craft under the provisions of Act XXI of 2000, and practised by a person or persons in the manufacture of artefacts and other products and generally requiring in its manufacturing a greater input of human skill than of machinery.

Maltese craft means a craft generally reflecting the traditions and heritage of the Maltese Islands.

Maltese craft products means products of Maltese crafts manufactured in Malta.“

такође, „At the same time visitors are being informed about activities related to Maltese Crafts“, пружа могућност посетиоцима да се упознају са Малтешким занатима.²⁰¹

1.20. Занати у праву Пољске

За регулисање области занатства у Пољској се примењују општи прописи који важе за привредне делатности, односно Пољска такође спада у ред оних земаља које немају посебан регистар занатских предузећа. Занати су идентификовани као посебне области производње, али на занатско предузетништво примењују се иста правила као и за оснивање било ког другог предузећа. Штавише, сва привредна и трговинска предузећа у Пољској, укључујући и државна предузећа, део су јединственог регистра.²⁰²

Изван регистра могу остати само она физичка лица која се баве слободним професијама, попут адвоката, пољопривредника, или узгајивача животиња.

Стари и тардиционални занати у Пољској тако су увршћени у неку од привредних делатности, понајвише у туризам или трговину, а то значи да занатска делатност није у посебном фокусу државе, нити се подстиче занатско предузетништво.

1.21. Занати у праву Словачке

Као и Пољска, Словачка нема посебан регистар занатских предузећа, која се уписују у трговински регистар, у надлежним територијално организованим окружним судовима у овој држави. Разуме се, и овде је потребно надлежном окружном суду доставити дозволу за рад, односно лиценцу, која може бити у форми дипломе која гарантује стручну оспособљеност у некој области, или као сертификат локалне трговинске коморе.

²⁰¹ <https://secure3.gov.mt/maltacrafts/>

²⁰² *Wolves Summit Magazine*, Varsava, 2018, pp 14.

У трговинском регистру Словачке налазе се и оне делатности које могу да се подведу под појам народне радиности, а, као и у другим земљама, и овде има заната, како традиционалних, тако и модерних.²⁰³

Иако нема посебне мере за подстицање старих заната, Република Словачка је, ипак, веома успешна у спољној трговини заснованој на својим традиционалним производима, а то посебно долази до изражаја на тржишту алкохолних производа, где је традиционално словачко пиво постало међународно признати бренд.²⁰⁴

1.22. Занати у праву Словеније

У члану 15. *Обртног закона Словеније* (Uradni list RS, št. 36/13 z dne 26. 4. 2013), област занатства (обрта) дефинисана је на следећи начин:

1) *Za domačo in umetnostno obrt sta značilna enostaven način dela s pretežno ročnim delom ter umetniško in oblikovalsko ustvarjanje. Obrtno-podjetniška zbornica Slovenije izda certifikat, s katerim potrди, da je določen izdelek mogoče šteti in poimenovati kot predmet domače in umetnostne obrti.*

(2) *Certifikat iz prejšnjega odstavka izda Obrtno-podjetniška zbornica Slovenije na podlagi mnenja strokovne komisije, sestavljene iz etnologov, umetnostnih zgodovinarjev in diplomiranih oblikovalcev, ki pregleda in oceni posamičen predmet.*

(3) *Strokovno komisijo iz prejšnjega odstavka imenuje Obrtno-podjetniška zbornica Slovenije. Komisija deluje pri Obrtno-podjetniški zbornici Slovenije.*²⁰⁵

На основу овог члана поменутог словеначког закона, јасно је да се у занатске делатности убрајају они послови које организује лице које се

²⁰³ *Словачка Република, ваи пословни партнер*, Београд, 2013/2014. стр. 27-28.

²⁰⁴ https://www.researchgate.net/publication/324156348_Beer_and_Beer_industry_in_Slovakia

²⁰⁵ (1) *Домаћа радиност и уметнички занат одликује се једноставним начином производње са претежно ручним радом укључујући уметничко и дизајнерско стваралаштво. Обртна и малопродајна комора Словеније издаје сертификат којим се потврђује да се одређени производ може сматрати предметом домаће радиности и уметничког заната.*

(2) *Сертификат из претходног става издаје Обртна и малопродајна комора Словеније на основу мишљења струковне комисије коју чине етнологи, историчари уметности и дипломирани дизајнери који испитају и оцењују одређени предмет.*

(3) *Струковну комисију из претходног става именује Комора занатских и малих предузећа Словеније. Комисија ради при Обртницама и малим предузећима Словеније.*

непосредно бави производњом, односно да је овде реч углавном о традиционалним техникама производње или о уметничким занатима.

Текст члана 15. *Обртног закона Словеније* показује да се, осим уметничких заната, углавном народна радиност, односно ручни рад, сврстава у старе занате, који уживају посебан статус у словеначком законодавству, јер се на њих односе специјалне одредбе поменутог закона. У нешто ширем, контексту, а у духу наведеног закона, занатска активност се може одредити као производња у малом обиму, која се обавља на основу индивидуалних поруцбинама, или производња у малим серијама. То значи да, принципијелно, словеначки закон допушта и производњу за привреду, али само уколико се она обавља у ван индустријским оквирима.

Регистар занатских делатности, који броји 46 ставки, садржи додуше углавном традиционалне технике, које не подразумевају ону врсту занатске производње коју можемо сматрати протоиндустријском. На списку су, између осталог израда бичева, израда чипке, израда качкета, везива, плетење, традиционална галантерија, али и израда предмета од кованог гвожђа, седларски занат, ливење, кожарски занат, као и уметнички занати: израда декоративних предмета, накита, керамички дизајн, производња реплика уметничких предмета, наивно сликарство, производња уметнички брушеног стакла.²⁰⁶

Члан 5. истог *Обртног закона* прецизира да је за обављање поменутих делатности неходна одговарајућа стручна оспособљеност, која, сходно члану 15. ставу 2, може да буде заснована и на налазу експертске комисије.

Лице добија право да се бави занатском делатношћу на основу занатске дозволе, која подразумева упис у занатски регистар, коју обавља Занатска комора Словеније. Занатску дозволу могу добити појединци, привредна друштва или занатске задруге, уколико испуњавају законом постављене услове. Закон инсистира на регистрацији, и предвиђа казнене одребе у случају да се процедура не испоштује у потпуности, а то подразумева и брисање из регистра субјеката занатског обрта.

²⁰⁶ *Seznam dejavnosti in umetnostna obrt*, Ljubana, 2017, pp 13.

Занатима се у Словенији могу бавити и држављани других земаља Европске уније, који имају права на „мајсторско писмо“, које издаје Занатска комора Словеније, уколико су савладали занат и то потврдили пред комисијом, иако немају стечен степен образовања на територији Словеније.

Посматрајући занатску делатност као вид мале привреде, Словенија је, у ствари, знатно олакшала регистрацију за обављање заната. Са друге стране, занатска је област предмет посебног фокуса државе, која подстиче развој заната, јер у томе види потенцијал за развој туризма.

1.23. Занати у праву Чешке

Правна регулатива о занатима у Републици Чешкој слична је као у Словачкој. Не постоји посебан занатски регистар, а занатска делатност се уписује у трговачки регистар само у случају уколико ће занатско предузеће бити вођено као правно лице.

Постоје различите форме организовања занатског трговачког друштва: јавно занатско удружење, командитно друштво са ограниченом одговорношћу и акционарско друштво.²⁰⁷

Када је реч о односу према старим занатима, и Чеси, баш као и Словаци, сматрају да је производња пива заснована на старом занату, па су нове технологије осмишљене како би се ово старо умеће што је могуће више осавременило, а да притом не изгуби сву оригиналност непосредног занатског приступа. Свеједно да ли се пиво у Чешкој и данас производи према традиционалним рецептурама, овај стари занат послужио је као добра реклама, која ово пиво на тржишту одваја од других сличних производа.²⁰⁸

²⁰⁷ Чешка – профил емитивног тржишта, ХТЗ, Загреб, 2015, стр. 12.

²⁰⁸ Драго Цвијановић (и сарадници) Значај пољопривреде и здравог туризма, Врњачка Бања, 2016, стр. 181.

1.24. Занати у праву Бугарске

Ни у Бугарској не постоји посебан закон о занатима, па се законски оквир занатства регулише Законом о малој привреди, у којој су изједначене занатске делатности, као правни субјекти, за другим малим привредама.²⁰⁹

Са друге стране, Бугарска, откако је постала чланица Европске уније, све је значајније окренута туризму. Потврда да је туризам постао значајан извор прихода је чињеница да се ова област налази у ингеренцији Министарства економије и енергетике.²¹⁰ У склопу туристичке понуде је и презентовање старих заната, који су, у ствари, више народна радиност, него занати. Осим ткања, вежења, шивења, према традиционалним техникама, у туристичкој понуди су и производи грнчарства, традиционално направљени музички инструменти, и упознавање туриста са традиционалним техникама градње кућа.²¹¹

1.25. Занати у праву Румуније

У расположивој литератури на светским језицима не може се пронаћи ни један релевантан рад који пружа преглед законодавства у Републици Румунији. На основу штурих података, из међународних извора, а у немогућности да непосредно изучавамо законодавство ове земље услед језичке баријере, ипак смо дошли до података да ни у овој држави, која се скоро прикључила Европској унији, нема посебног закона о занатима, односно да се статус занатских предузећа регулише исто као и у Бугарској, законом који се односи на подручје мале привреде.²¹²

²⁰⁹ Бугарска, држава растућих пословних могућности, Хрватска господарска комора, Загреб, 2015, стр. 12-13.

²¹⁰ Никола Ђурица, Карактеристике развоја Бугарске као туристичке дестинације, Магистарски рад, Универзитет Сингидунум, Београд, 2014, стр. 34. и даље.

²¹¹ Евгенија Неђалкова Такова и сарадници, Стари занати, етнографија, народна архитектура, ткање, грнчарство, израда шупелке, Природњачко друштво „натура Балканика“ Димитровград, Република Србија – Фондација „Др Стамен Григоров“, Трн, Република Бугарска, Димитровград - Трн, 2010.

²¹² 2016 European Private Equity Activity, Ivest Europa, Brisel, 2016, pp 50.

1.26. Занати у праву Мађарске

Зантске радње у Мађарској уписују се у регистре трговинских предузећа. То се односи на сва предузећа, чак и она која немају статус правног лица, односно у којима је запослено само једно лице, које се непосредно бави занатском делатношћу.²¹³ Занати који су заступљени у Мађарској углавном су „градски занати“, односно непосредна несеријска производња добара, било да је реч о старим занатима, или о савременим занатима, који покривају подручја која нису заступљена у „серијској“ индустријској производњи.

Мађарска спада у ред земаља које подстичу почетак бављења занатским делатностима, олакшавањем процеса регистрације и пружањем субвенција, у виду неповратних средстава.

1.27. Занати у праву Кипра

Ни на Кипру се занатска предузећа не уписују у посебан регистар. У овој земљи, међутим, изостаје и индустријски регистар. Сва предузећа могу да буду вођена само у форми правних лица (друштва са ограниченом одговорношћу), односно као појединачна или партнерска предузећа или као филијале.

Регистар предузећа на Кипру бави се уписом оснивања, промена, или гашења предузећа, али и заштитама брэнда, преузимајући неке ингеренције службе за патенте.²¹⁴

1.28. Занати у праву Хрватске

Будући да постоји обиље материјала о правном оквиру занатске делатности у Хрватској, правној регулативи о поменутој области у овој земљи, поклонимо нешто више пажње.

За разлику од многих земаља Европске уније, о којима је било речи у претходном тексту, Република Хрватска има не само специфичан законски

²¹³ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 108.

²¹⁴ Р. Грозданић, *Ibid*, стр. 108.

предложак, односно посебан закон који регулише обртничку делатност већ и засебно министарство које уређује однос у овој области привереде.

У Хрватској су, од 2001. године, када почиње уређивање овог подручја законским регулама капиталистичког друштва, постојала министарства која су имала различите називе, али је свако од њих имало и појам „обрт“ у своме имену. Уређивање ове области започето је још у време када Хрватска није била чланица Европске уније. Данас се министарство које уређује подручје занатства зове *Министарство господарства, подузетништва и обрта*, а сам његов назив сугерише да је обртништво унеколико другачије од осталих видова предузетништва.²¹⁵

Важећем Закону о обрту, који је донет 2013. године, претходило је неколико законских решења, од којих прво датира још из 2001. године. У међувремену, постојала је потреба да се ближе дефинише подручје традиционалних обрта, односно да се ови занати издвоје из области модерног занатства.

Закон из 2013. године преузима такозване опште регуле из претходних верзија, од 2001. на овамо. Тако се, већ у члану (чланку) 2. овог закона понавља још 2001. године формулисана дефиниција занатства:

- (1) Обрт у смислу овога Закона је самостално и трајно обављање допуштених господарских делатности у складу са чланком 8. овога Закона од стране физичких особа са сврхом постизања дохотка или добити која се остварује производњом, прометом или пружањем услуга на тржишту.
- (2) Изнимно од одредбе ставка 1. овога чланка, обрт обавља и правна особа која обавља господарску делатност утврђену у попису из чланка 6. ставка 2. овога Закона ако изводи практичну наставу и вјежбе науковања.
- (3) Допуштена је свака господарска делатност која није законом забрањена.
- (4) Под трајним обављањем обрта подразумевају се и случајеви када обртник мјесно надлежном уреду државне управе у жупанији, односно надлежном уреду града Загреба пријављује привремену обуставу обављања обрта.²¹⁶

²¹⁵ *Vodič za poslovanje u obrtu*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2015, str. 12.

²¹⁶ *Zakon o obrtu*, Hrvatski sabor, Zagreb, 27. studeni 2013, str.1.

Одредба из става 1. овог члана Закона о обрту, одређује обртништво као привредну делатност, која се, на основу поменутог одређења, на први поглед, ни по чему не разликује од других видова предузетништва. Оно на шта треба обратити пажњу је изричито помињање „физичких особа“. У обртништву, дакле, сама физичка лица обављају неку привредну делатност, односно, физичка лица су непосредно укључена у стварање профита у „допуштеној делатности“.

Синтагма „допуштена делатност“, прецизирана је ставом 3. истог члана као: „свака господарска делатност која није законом забрањена“.

Члан 8. истог закона утврђује опште услове који морају бити испуњени, да би се неко лице могло бавити занатском делатношћу. Већ у првом ставу овог члана Закона, истиче се да су сметње за слободно обављање ове делатности - „решење о прекршају“ или одлука Суда части Хрватске обртничке коморе – која је одређена за непосредно уређивање обртничке делатности, и која сваку пријављену делатност допушта или забрањује, одвајајући је, у своме регистру, од других предузетничких делатности.

Други став истог члана закона прецизира да обртник мора имати правни основ коришћења одређеног простора за обављање своје делатности, уколико то захтева сама обртничка делатност.

Чланом 7. став 1. истог закона дата је дефиниција: „традицијских и уметничких обрта“, тако што се прецизира да су то: „обрти за које је потребно посебно познавање занатских вјештина и умјећа у обављању дјелатности те који се обављају претежним удјелом ручног рада“. Истовремено, ставом 2. истог члана се преноси овлашћење на министра надлежног за обрт да на предлог Хрватске обртничке коморе донесе посебан правилник којим би прописао услове и начин за стицање статуса традицијског, односно умјетничког обрта.

У том смислу још 2007. године донет је посебан *Правилник о традицијским, односно умјетничким обртима*. У другом делу Правилника, под називом „Појмови и значење“, у чланку 2. дата је дефиниција традицијских и умјетничких обрта:

Традицијски обрти су обрти за које је потребно посебно познавање занатских вјештина и умјећа у обављању дјелатности те који се обављају претежним удјелом ручног рада, а који се техникама производње и рада, намјеном и обликом ослањају на обрасце традицијске

културе, па у том смислу могу симболизирати локални, регионални или национални идентитет.

Умјетнички обрти су обрти који се одликују производима и услугама високе естетске вриједности, дизајном, ликовним и другим рјешењима уз наглашену креативност и индивидуалност мајстора обрта –умјетника.

Под традицијске, односно умјетничке обрте могу се сврстати и они обрти који се у процесу израде производа или пружања услуга користе и новијим технологијама, користећи се сувременијим алатима у неким фазама израде како би посао био лакши и бржи, али уз увјет да се таквим средствима-помагалима не обезвређује естетска разина и карактер традицијског, односно умјетничког производа или услуге.

Производи који се генерацијама производе у обртима, а сада се користе као сувенири у туристичкој понуди културне баштине Хрватске такођер се у смислу овога Правилника могу сматрати традицијским, односно умјетничким обртима.²¹⁷

Одређење из првог става Правилника показује да се под традиционалним занатима подразумевају све оне делатности које захтевају доминантно ручни рад – дакле преиндустријску производњу, па самим тим, продукти тог рада захтевају увек појединачни приступ, односно овде није реч о серијској производњи. Ослањање на обрасце традиционалне културе, међутим, у исту групу сврстава и оно што смо ми именовали „народном радиношћу“, односно делатности које нису у строгом смислу речи – „обртничке“. Последња реченица првог става је, међутим, најпроблематичнија. Симбол локалног и регионалног идентитета, упућује на *народни идентитет*, који се задржао у „локализмима“ појединих социјалних група – па је овде реч о народној радиности. Са друге стране, „национални идентитет“ претпоставља националну државу, укључујући и особености стварања националног тржишта, које резултира и специфичним занатима.

Закон о обрту са друге стране, разликовање заната и народне радиности спроводи на основу тога да ли обрт потребује одређени простор, или се обавља у домаћинству (код куће) – и тада се, према Закону, назива „домаћом радиношћу“ (чланак 50.).

²¹⁷ *Pravilnik o tradicijskim, odnosno umjetničkim obrtima*, Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske, Zagreb, 2007, str. 3.

Уметнички обрти, према Правилнику, такође подразумевају непосредан, појединачни приступ, истичући у први план – индивидуалитет обртника, па из тог разлога доносе „високе естетске вредности“.

О томе да ли ће неки занати бити увршћени у традиционалне обрте, одлучује посебан Одбор, на основу налаза комисије, а ова класификације је значајна по томе што у Хрватској постоји и посебан закон, донет такође 2007. године, који предвиђа средства за подстицање традиционалних и уметничких обрта.²¹⁸

Овај закон конкретизован је Пројектом „Очување традицијских и умјетничких обрта“, које је министарство надлежно за послове подузетништва и обрта донело 2012. године, а које предвиђа шест милиона куна (око 814.000 евра) за потпору развоју поменутих заната.

Хрватски закон предвиђа примарну класификацију заната, према којој постоје *слободни занати* за које није потребно полагати испит о стручној оспособљености, *везани занати*, за које је потребно полагати овај испит,²¹⁹ и *повлашћени занати*, за које „повластицу“ издаје надлежно министарство, а које морају прибавити занатлија или занатско предузеће.²²⁰

Пословање занатлије или занатског предузећа такође је стриктно одређено законима. На пример, само надлежно министарство даје дозволу да се поједини обрти обављају у стамбеним просторијама, ако сама занатска делатност посебно не предвиђа посебне услове, а исто тако стриктно је одређено да занатлија може обављати само оне делатности за које је добио „обртницу“, лиценцу, односно оне повлашћене занате за које је добио дозволу надлежног министарства.

²¹⁸ *Projekt „Očuvanje tradicijskih i umjetničkih obrta“*, Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 20. travnja 2012, стр. 6 и 7.

²¹⁹ „Posebni uvjeti za vezane obrte su:

stručna osposobljenost, odgovarajuće srednje strukovno obrazovanje ili položen majstorski ispit. Iznimno, fizička osoba koja želi obavljati vezani obrt i ispunjava opće uvjete, ali ne ispunjava i poseban uvjet stručne osposobljenosti, odgovarajućeg srednje strukovnog obrazovanja ili položenog majstorskog ispita, može obavljati vezani obrt, ukoliko na takvim poslovima zaposli radnika u punom radnom vremenu, koji udovoljava navedenim uvjetima...“; *Vodič za poslovanje u obrtu*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2015, стр. 6.

²²⁰ *Zakon o obrtu*, Hrvatski sabor, Zagreb, 27. studeni 2013, стр. 1, чланак 6. (1)

Хрватски закон специфичан је и по томе што превиђа могућност обављања „сезонских заната“, дакле оних делатности које се могу обављати периодично, у одређеном интервалу, било због природних предуслова (делатности мрестилишта и рибњака, грађевински занати, сеча шума, делатности путничких агенција и слично).

Регистрација занатске делатности је веома једноставна, и подразумева упис обрта (на основу пријаве) у Обртни регистар, а на основу решења које издаје месно надлежни уред државне управе у жупанији, односно надлежни уред Града Загреба (чланак 15. *Закона о обрту*).

2. Стари и традиционални занати и економија неолиберализма

2.1. Разликовање старих и модерних заната

На основу претходног, готово летимичног прегледа правне регулативе о занатима, на подручју земаља Европске уније, можемо да донесемо одређене закључке:

- Најпре, као што смо већ констатовали у уводном делу овог поглавља, не постоји јединствена дефиниција заната и занатске делатности у свим земљама чланицама Европке уније;
- Из тог разлога у неким земљама се занатском делатношћу сматра и народна радиност, а у другим се не прави у закону јасна разлика између традиционалних и модерних заната;
- Закон, такође, у највећем броју земаља Уније, изједначава у правном статусу занатску делатност са другим делатностима мале привреде, па се закони о малим и средњим предузећима примењују и када је реч о занатству.

Занатска делатност, независно од тога да ли је регулисана посебним законима, укључена је у привредне токове – тако што у одређеним производима или услугама допуњује индустријску производњу, или као врста туристичке понуде. У оба случаја, међутим, однос према занатској производњи је другачији него средином прошлог века, односно сада је императив проналажење модела

одрживог развоја и за оне занатске делатности који се сматрају делом нематеријалне културне баштине.

Дакле, у неким земљама Европске уније, у Белгији, Финској, Данској, Словачкој, Чешкој, законски оквири не препознају у одређеним занатима облике нематеријалне културне баштине, третирајући све занате, свеједно да ли се обављају на традиционалан или модеран начин, као облике привредних делатности и у том смислу као приватно предузетништво. Са друге стране, Немачка, Француска, Италија, Велика Британија, Словенија и Хрватска, праве јасну разлику између модерних заната и оних који представљају облик нематеријалне културе.

То не значи да у земљама, које смо поменули као пример законског неуочавања поменуте разлике, нема заната или народне радиности који се могу разумети као облици нематеријалне културе, али не постоји јасна правна регулатива, па ни дефинисане мере које подстичу развој старих и традиционалних заната.

2.2. Стари и традиционални занати као туристички потенцијал

У оним државама Европске уније у којима су занати посебно законски третирани, доминира став да су они, као облик нематеријалне културе, истовремено и значајан туристички потенцијал. У *Стратегији заштите, очувања и одржања господарског коришћења културне баштине Републике Хрватске за раздобље од 2011-2015. године*, најпре се констатују и наводе опасности за имплементацију Стратегије, а потом и могућности њеног одрживог развоја, тако да овај документ у ствари сведочи о промени у односу државе према нематеријалној култури.

У овом документу најпре стоји да демографске промене не погодују очувању нематеријалне баштине. Исто тако, документ уочава да су неспровођење законских прописа, као и изостанак прецизног планирања –

главни проблеми, који ометају сам процес одрживог развоја нематеријалне културе.²²¹

Осим тога што предвиђа оспособљавање већег броја стручњака у функцији бављења нематеријалном културом, и континуирано документовање културне баштине, Стратегија, као једну од тачака у служби одрживог развоја нематеријалне културне баштине, подразумева и „укључивање нематеријалне баштине у нове начине пословања“ (...) као и „укључивање нематеријалне културне баштине у постојеће пројекте везане за културну и природну баштину и туризам“.²²²

Одрживи развој нематеријалне културне баштине, према томе, подразумева посебне видове предузетништва.

Све веће повлачење из финасирања развоја нематеријалне културе, па тако и старих и традиционалних заната из јавних извора прати неолиберални заокрет, који захтева све већу дерегулацију. Иако Хрватска, као што смо навели, предвиђа подстицајне мере за оживљавање занатске производње, то не подразумева никакву континуирану бригу државе за занатске делатности, укључујући и уметничке занате, него само почетни импулс, који треба да допринесе успостављању одрживог развоја.

Туризам се, у том смислу, посматра као област у којој одређени занати могу остварити одрживи развој, јер постоје посебни конзуметни, заинтересовани за производе начињене на начин пре успостављања индустријске производње. И Италији су одређене занатске делатности већ значајан туристички ресурс, а посебно су на цени ренесансни занати.

Још даље у истом правцу отишла је Велика Британија. У књизи Тање Харод *The Crafts in Britain in the Twentieth Century*, тврди се како се занат, ухваћен између моћних дисциплина ликовне уметности, архитектуре и индустријског дизајна, дефинисао и редефинисао током двадесетог века“.²²³

Ова књига истражује различите облике организовања занатства, а посебно фокусира период када су занати “редефинисани“, када је осамдесетих

²²¹ *Strategiji zaštite, očuvanja i održanja gospodarskog korišćenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje od 2011-2015*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2001, стр. 29.

²²² *Ibid*, стр. 30.

²²³ Tanya Harrod, *The Crafts in Britain in the Twentieth Century*, Yale University Press 1999, pp 18.

година двадесетог века (у ери „тачеризма“) влада престала да финансира у ову област, упућујући занатлије на тржишно пословање. Ово је, према Тањи Харод, утицало да се многи занати утопе у индустријализовану производњу, па су многи, одбацујући своју традиционалну ауру постали – *индустријски дизајн*. Из тог разлога, сматра ауторка, неопходно је поново успоставити разлику између заната и индустријске производње.

2.3. Стари и традиционални занати као привредни потенцијал

Занати не морају бити разумевани само у контексту деловања културне индустрије и културног менаџмента, већ они, исто тако, могу да буду и део мале привреде. Притом, стари и традиционални занати могу да досегну одрживи развој када је реч о производњи оних добара која се не могу обезбедити серијском индустријском производњом. Накит, прибор за дуван, ручно израђиване цигаре, посебна – ручно прављења налив-пера, стилски намештај, као и услуге попут димничарског заната, поправљања парних котлова, молерско-фарбарских услуга, иако имају традиционални корен, имају своје место на тржишту, смештајући се у поре које не покрива индустријска производња. У једном упутству, које се у Великој Британији може наћи на берзама рада, незапослени се подстичу на организовање занатског бизниса, на основу промишљања специфичних потреба тржишта:

Занатска роба је популарна у Великој Британији и иностранству, али конкуренција на тржишту је велика. Размислите како можете осигурати да се ваше понуде издвајају. Шта је то што можете изнети на занатско тржиште а да то буде јединствено? Располажете ли посебном вештином, јединственим стилем или материјалима које нико други не користи? Ваш пословни план је један од најважнијих докумената који ћете написати приликом започињања свог занатског посла. У почетку ће деловати као водич, а касније треба да повремено имате у виду свој пословни план, како бисте видели да ли сте јасно предочили своје пословне циљеве.²²⁴

224 “Craft and ‘artisanal’ goods are popular in the UK and abroad, but competition in the market is high. Think about how you can make sure your offerings stand out. What is it that you can bring to the craft market that’s truly unique? Do you have a special skill, unique style, or materials that nobody else is using? Try to work out your niche before you begin.

Уколико занатство треба да се утопи у подручје привреде, поставља се питање какве су перспективе опстанка старих и традиционалних заната. Уколико је одрживи развој, а то значи тржишно пословање, услов опстанка заната, онда ће временом сигурно ишчезнути оне занатске делатности које доносе мањи профит. Истовремено, постоји и опасност од гашења изворних, традиционалних форми занатског умећа.

У том смислу, може се рећи да неуједначена правна регулатива у земљама Европске уније, свакако не доприноси очувању старих и традиционалних заната, и да је зато неопходан кровни документ, који ће на нивоу Уније дефинисати ово подручје, и одредити мере заштите, очувања, као и одрживог развоја; документ који ће, осим тржишног критеријума, предвидети и друге услове за опстанак традиционалних занатских делатности, као културне баштине Европе.

Your business plan is one of the most important documents you'll write when starting your craft business. It'll act as a guide when starting out, but you should also go back to it regularly to see whether you're hitting your goals and benchmarks.“ - *Starting a craft business – step by step*, London, 2013, pp 3.

IV ПОГЛАВЉЕ

ЗАНАТИ И ТРАНЗИЦИОНИ ЗАКОНИ У СРБИЈИ

1. Законски оквир заната у историји Србије

Србија је током последња два века пролазила кроз више тешких периода, који су узроковали корените промене уређења државе. Ослобађање од доминације Турске, уједињење са другим јужнословенским народима у јединствену државу, немачка окупација, прелазак на социјалистички модел привреде, распад заједничке федералне државе, транзициони процеси – само су најзначајније историјске преломне тачке, које су захтевале радикално другачију организацију и производњу живота.

ОвOME свакако треба додати и најмање две велике светске економске кризе, трговинске ратове и више пута, са разних страна, примењиван ембарго на извоз робе, драматичне промене демографске структуре и социјално-економског положаја становништва.

Сви ови фактори неминовно су се одразили како на организацију, тако и на статус занатске производње, чији је положај, осим тога, био знатно одређен индустријализацијом и увођењем фабричког рада.

Када се каже да развој заната претпоставља рађање грађанског друштва, односно да се нови, буржоаски поредак постепено развијао најпре у порамa феудалне државе, треба имати у виду да је у Србији тај прелазак на капиталистички начин продукције живота подразумевао ослобађање од турске окупације, а потом и доминације Турске – која је, у ствари, трајала све до прошлог века.

Занати се, дакле, јављају у окриљу шеријатског уређења државе, што потврђује порекло овог појма. Наиме, „занат“ је балкански турцизам арапског порекла, од арапског *zaanat* односно турског *sunat*, *sunatli*, *saanatci*. Ова се реч задржала у словенским језицима, па је тако има у хрватском и бугарском језику (*zanajat*).²²⁵

²²⁵ Ivan Šestan, „Tradicijски занати – o problemima etnološkog definiranja jasnog pojma“, Etnološka istraživanja, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb, 2006, str. 111-122.

Изворно значење ове речи, међутим, унеколико се разликује од њене уобичајене употребе. Наиме, занат првобитно значи – знање, у смислу мајсторског знања – по чему лекар или писар такође могу бити названи добрим занатлијама. Самим тим, „занат“ није синоним са појмом „обрт“.

Реч „обрт“ је у ствари превод немачког *Gewerbe*, односно латинског *industria*,²²⁶ што превасходно означава рад, производњу, односно „стављање у промет“.

У традиционалном турском друштву, занатлија је „мајстор свог заната“, независно од тога да ли је реч о интелектуалном деловању, лечењу или материјалној производњи. Занатлија је „зналац“, односно мајстор. Знање је, међутим, у овом, и даље премодерном контексту – означавало познавање одређених општих ствари, и могућност примене овог знања у пракси. Под овим се појмом, у поменутом историјском контексту, још не подразумева – радиност која треба да доведе до промета, чији је циљ – да поврати уложено и заради, што је особеност материјалне производње која одговара нововековном моделу, који у XIX веку још није прихваћен у турском, профеудалном друштву.

По ослобађању од османске власти, појам „заната“, међутим, разуме се на унеколико другачији начин: занатлија мора да буде „мајстор“, али, исто тако, он је и лице које ради, које својим радом остварује добит, а део те добити улаже у нову производњу. У том смислу, занатлија је – самосталан, он не зависи од неких надређених друштвених институција. Занатлија живи од свог заната, од свога знања, које је непосредно претворено у нешто „обртно“, у промет. У том смислу, занатство подразумева и трговину.

Појам обрт, који је из немачког језика примљен у хрватски, спаја два значења немачког *Gewerbe*, рад и промет, разумеван у смислу циркулације, оптицаја, односно „обртања“ новца.

Ова терминолошка разлика заправо указује на промену до које долази приликом успостављања грађанског друштва (колико год овај термин изгледао

²²⁶ У великом *Енциклопедијском немачко-српском речнику*, Светомира Ристића и Јована Кангрге (Београд, 2004,) додуше, *Gewerbe* се преводи као занат, али се наглашава да се овде ради о „радиности“, дакле производњи, прављењу, односно да се притом не подразумева знање, у смислу „мајсторства“. У том смислу, ова стара немачка реч је еквивалент латинског *industria*, у значењу – „посленост, радиност, промет“ (Mirko Divsković, *Latinsko hrvatski rječnik*, reprint izdanje, Zagreb 1900, - reprint 1990, str. 520.)

рогобатно када се примени на Србију после ослобађања од османлијске окупације). Поменути термилошкој разлику, према томе, можемо одредити на следећи начин:

- У значењу ријечи „обрт“ наглашена је његова функција делатности којом се вјештина практикује као егзистенцијална основа обитељи. За нарав обрта није важно колико техничком вјештином влада сам власник обрта, колико је важно да том вјештином владају мајстори које запошљава.

- „Занат“ значи познавање вјештине, али њезино практикујење није нужно усмјерено према тржишту, а када и јест, осим као „обрт“, практикује се и као извор допунских прихода, а рад се често наплаћује у нарави.²²⁷

Занат, у зачецима модерне српске државности, дакле, означава знање које је усмерено – промету, тржишту, знање које делатника ослобађа подређености сталешким односима феудалног друштва.

Упркос томе, односи унутар занатских радњи, задржавају традиционалне релације, што делимично потврђују турцизми – „калфа“ и „шегрт“ (*sakirt*). Статус шегрта подразумевао је извесну експлоатацију, то јест рад без плате у нововековном смислу те речи, а често и робовски рад. Калфе су биле у бољој позицији, као помоћници самог занатлије (*мајстора* – што је реч германско-латинског порекла), и добијали су најамнину за време које проведу у раду, или најамнину за количину произведених добара. Иако је однос занатлија-калфа у турском традиционалном друштву имао одређене еквиваленте са зачетком класних односа у нововековном смислу, разлика је у томе што у турском феудализму, најпре, мајстор нема самосталност у вођењу посла, утолико што је само пословање уређено шеријатским законом, који ограничава право на зараду („обрт“).

Ислам, богатство посматра као Божију благодет, сматрајући да је богат човек само повереник Божијег добра. Куранска правила кажу да је приватно власништво дозвољено, све док нема штете за друштво. Суре Ел Бекаре, Ел Ареф и Ел Худ говоре да човек средства за живот мора да зарађује на законит

²²⁷ Ivan Šestan, *Ibid*, стр.114.

начин, и да своје богатство треба да троши у дозвољене сврхе, умерено.²²⁸ Такође, треба истаћи да према Куранским правилима и шеријатском праву – камата није дозвољена, односно „забрањена је камата на посуђени новац и финансијске спекулације“.²²⁹

Калфа, у том смислу, није најамни радник у нововековном смислу, барем утолико што је његов удео у заради прорачунат независно од калкулације обрта капитала – а осим тога његова зарада, баш као и мајсторова, претпоставља ропски рад шегрта.

Такође, еснафска организација представља посебан проблем. Еснафи, као удружења занатлија, имали су одређену улогу у организацији локалне власти у османлијско доба. Међутим, не треба губити из вида да је власт у традиционалном турском друштву била строго хијерархијски одређена, то јест да се преносила по вертикали, од врховне власити сулатана – те да су *ћехаје* (цехмастори), обављали ту власт у име виших инстанци:

Још од прве половине XVI вијека, посебна овлашћења у градовима имају еснафи или цехови, који преузимају послове од значаја за развој занатства. Најзначајнију улогу је имао ћехаја (цехмајстор), који је био на челу одређеног еснафа (нпр. пекарски, тесарски, месарски) и бринуо се за ред у еснафу, одређивао колико који мајстор може држати шегрта и калфи. Без његовог знања није се могао прогласити шегрт за калфу, нити калфа за мајстора. Такође, без његовог одобрења нови мајстор није могао отворити радњу. Укратко, ћехаје су били посредници између чланова еснафа и власти, па су стога вршили и функције од јавног значаја.²³⁰

Потреба законског уређења занатске делатности представљала је тако важан задатак, који је, међутим, практично одлаган, све до времена када је утицај Турске у политичком и културном смислу толико ослабио да је било могуће радикалним мерама ићи у правцу модернизације деветнаестовековног српског друштва.

²²⁸ Азиз Хасановић, *Пословна етика у исламу*, Скрипта за интерну употребу факултета Дружбе Исусове, Загреб, 2009, стр. 10.

²²⁹ *Ibid*, стр. 35.

²³⁰ Nevena Vranješ, Bojan Vlaški, „Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog carstva“, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Zenica - Sarajevo*, 2011.

1.1. Уредба о еснафима кнеза Александра Карађорђевића

У нововековном смислу, занат је подразумевао спој мајсторске вештине са једне, и трговачких способности, са друге стране. Значајно је, према томе, не само бити добар мајстор, него и вешт трговац, који ће, захваљујући *занату* остварити *обрт*.

Законски је, према томе, било потребно уредити целокупну „занатску материју“: однос мајстора и његових помоћника, начине стицања знања, и, посебно, смисао саме занатске производње.

Све наведено твори садржај *Уредбе о еснафима* кнеза српског, Александра Карађорђевића, донете у августу 1847. године.

Већ први параграф ове уредбе указује на својеврсну релацију према традиционалном турском одређењу заната, које је важило у Србији за време османлијске власти. Занати и трговина су, према првом параграфу „двоструког реда – еснафски и нееснафски“. Другим речима, постоје занати који не потребују еснафско уређење, јер се ради о знањима која нису истовремено и ствар непосредног обрта. Писар је такође могао да буде сматран занатлијом, али у нееснафском смислу. Исто тако, продаја пољопривредних производа не подразумева еснафску организацију.

Други параграф представља битан отклон у односу на профеудални статус заната. У преводу са тадашњег српског писма, он гласи:

Сваки, који права Србина ужива и дужности Србског сажитеља, према Правитељску Србском и својој општини испунива, може занат, који зна, на своју руку радити, или трговином на коју се да, занимати се.²³¹

Модернистички карактер овог закона видљив је већ на први поглед. Најпре, он као услов поставља – српску националност или прихватање права српске националне државе, а осим тога, што је још значајније, допушта *слободно предузетништво*. Наредна два параграфа указују на ограничења, одређена Уредбом, а у то спада пре свега – безбедност житеља, то јест

²³¹ *Уредба о еснафима*, 1847, репринт, Привредни преглед, Београд, 2002.

корисника роба и услуга (§ 5.), а то претпоставља полицијски надзор над начином рада (§ 4, § 5. став 2.).

Део Уредбе о правима ученика, осим одредби које подсећају на односе у Османлијском царству (попут обавезе ученика да свога мајстора поштује „као оца“, или обавезе ученика да у раду или новцу плати мајсторску обуку) – посебно указује на значај обуке, која треба да потврди знање ученика, како би он могао постати *калфа*, (§ 24.), дакле „најамни радник“ код свога мајстора, или другде, код неког другог мајстора. Знање ученика је, према томе, у извесном смислу „сертификовано“, иако он, као калфа, још треба да учи у пракси.

Калфама посвећена „Друга глава“ Уредбе, указује на извесну слободу коју калфа има, јер он може по својој вољи да започне рад код оног мајстора код кога хоће (§ 36.), уколико докаже да је положио испит (§ 33.), а услови обављања посла и висина најамнине одређују се непосредним договором, који ступа на снагу после осмодневног „пробног рада“ (§ 35.).

Мајстори или трговци који према Уредби слободно могу оснивати занатске радионице или трговине, морају најпре да докажу своју способност за обављање посла (§ 53.). Нарочито је за трговце била обавезна писменост, која је укључивала и познавање елементарне математике. Мајсторски испит подразумева полагање пред еснафском комисијом, коју на основу захтева полиције или другог органа локлане власти (§ 55.), одређује „комесар надлежног еснафа“ (§ 56.).

Посебно је важно указати на права мајстора, која упућују на сасвим нови контекст, који увелико пренебрегава профеудални карактер занатства у Османлијском царству.

Тако се у параграфу 73. каже да мајстор може уговорити посао са било ким, и то не само у месту у коме обитава, а то се односи и на дистрибуцију готове робе која је мајсторски израђена, као и на набавку „сировина“, материјала неопходног за занатску производњу.

За разлику од османлијског периода, занатлије су сада, већ самим тим што свако може слободно засновати занатску или трговачку делатност, уз обавезу одређеног знања, ослобођене сталешке каузалности; са друге стране,

слобода предузетништва гарантује и неспутану организацију посла (набавку, број радника који ће бити уполсени и продају), која ни на који начин није одређена сталешком структуром друштва. Најпоследње, статус ученика је видно другачији у односу на положај роба-шегрта у османлијском уређењу. Кључна новина је у томе што корист од образовања ученика нема само занатлија, него друштво у целини, јер се оваквим образовањем стварају услови за даљи развој занатства, односно за проширење тржишта.

Уредба такође допушта да занатлије и трговци обављају послове који су „узгредни“, а сходно потребама самог тржишта, о чему најексплицитније говори § 75. Уредбе.

Кључно је, међутим, то што су еснафи имали задатак да помогну развоју занатске производње, која сада није ограничена одређеним друштвеним оквирима. Процват занатске производње претпостављао је излазак из једноставног рада и организовање првих већих мануфактурних радионица, а потом и праве индустријске производње. Другим речима, „процват занатске производње“ (§ 103.), као крајњи циљ еснафа, подразумева не само усавршавање производње и стварање радника обучених за такву производњу, него и ширење слободних односа на тржишту, па у том смислу и произвођење нових друштвених односа.

У овом смеру ићи ће потоња законска решења, најпре *Закон о устројству трговачко-занатског обрта*, који је проглашен указом кнеза Милана Обреновића, у коме се управо акцентира „обрт“, односно могућности за развој тржишта и организацију производње која ће задовољити нове потребе становништва.

1.2. Правни статус занатске делатности у Краљевини Југославији

Будући да је дуго била под османлијском влашћу, Србија је, у односу на земље из окружења које нису биле под турском окупацијом, значајно заостајала; неразвијене производне снаге и заостали производни односи, који су и даље носили печат профеудалног друштвеног уређења, морали су, међутим, да брзо буду искорењени. У време када је већина становништва и даље живела на селу,

када је тек грађено грађанско друштво, и стваране правне институције буржоаске државе, занатство је представљало нужан корак ка стварању индустријских релација. Са друге стране, успостављање привредних веза са земљама из окружења, захтевало је међународну трговину која је за Србију била неповољна. Србија је, наиме, извозила сировине, а набављала готове производе.

Да је успостављање грађанског друштва, по угледу на тада развијене земље Европе, доста рано разумевано као императив државне политике, тада још увек под знатним утицајем османлија, показује Српски грађански законик, који је донет 1844. године, дакле у време зенита власти Књаза Милоша. Овај је закон, наиме, створен по угледу на Аустријски, на шта упућују већ прве критике Законика, из пера тада младог правника Павла Шероглића.²³² Између осталог, овај је закон установио слободно формирање цена, јер у § 647. дозвољава да продавац сам одреди цену, а у § 648. се утемељује институција тржишног формирања цена.

Истовремено, правна регулатива усмерена је на стварање услова за убрзану индустријализацију. Како је за ово био потребан инострани капитал, у формирању акционарских друштава назирало се решење за убрзани привредни развој. Тако је већ 1896. године донет Закон о акционарским друштвима.

Норме овог закона предвиђају пуну слободу у располагању акција, а закон наглашено не успоставља клаузулу о националном карактеру појединачних акција, допуштајући тако уплив иностраног капитала. Овај слободан промет нарочито потенцирају чланови 28. и 29. наведеног закона, у којима се прецизира прост пренос акција са једног лица на друго.

Закону о акционарским друштвима суштински је претходио Српски трговачки закон, из 1860. године, који је донет указом књаза Милоша Обреновића, који превиђа „видове ортаклука“, у „циљу стицања материјалне добити експлоатацијом неке гране тровине“, како стоји у § 22. овог закона.

Оваква интенција законодаваца показала је да се држава поступно окреће од развоја занатства ка индустријској производњи, према моделу који је већ

²³² Сима Аврамовић, „Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?“, у *Српски грађански законик – 170 година*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 16.

увелико развијен у централној Европи. Стране инвестиције су у Србију долазиле преко приватног банкарског сектора, стварањем банкарско-индустријских концерна, који су постали основни стуб развоја српске привреде, чак и после Првог светског рата.²³³

Закон о радњама, из 1910. године, направио је јасну разлику између индустријске и мануфактурне производње. Према члану 2. овог закона, индустријским се сматра свако предузеће које користи „моторе“, и запошљава најмање 25 квалификованих радника у једном производном погону. Квалификација радника подразумевала је процес какав је предвиђао Закон о еснафима, из 1847. године, иако је је шегртски рад сада био плаћен, што је један од уступака захтевима синдикалних организација, које су вршиле знатан притисак на законодавца у време доношења Закона о радњама.

Занатска производња у оваквом индустријском контексту, била је у другом плану, а упадљиво одсуство правне регулативе потврђује да је индустријализација представљала основни друштвени и економски императив. Па ипак, занати су се у Србији одржали све до Великог рата, пре свега због специфичних потреба тадашњег српског живља, које није задовољавала индустријска производња у успону. Треба имати у виду да је развој индустријске производње у Србији заправо подразумевало експлоатацију сировина, односно продају полуфабриката, више него готових индустријских производа, као и чињеницу да је већина становништва живела на селу, а специфичност њихових потреба задовољавала је занатска производња.

После установљења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, заједничка држава Јужних Словена наследила је различита законодавства која су једно време и даље паралелно примењивана на територијама на којима су ови закони важили пре рата. Тако је у Хрватској и даље на снази незнатно измењени Закон о обрничким коморама, донет још 1850. године, као правни акт изведен из исте године донетог Закона о обртничким коморама за Аустријску монархију.²³⁴

И у привредном смислу, владао је одређени дисбаланс међу конститутивним деловима новоосноване краљевине. Глобално је, ипак, већина

²³³ Весна Алексић, „Улога и значај страног капитала у индустријализацији предратне Србије“, *Деиндустријализација Србије*, Београд, 2014, стр. 165. и даље.

²³⁴ *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj, 1852.-2002*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2002, str. 6.

становништва, после Првог светског рата, оријентисана на пољопривреду. У послератним годинама регистровано је 1. 985.000 ситних сељачких газдинстава, а 67, 8 одсто укупног броја домаћинстава живело је и радило на селу.²³⁵

Иако се у то време многа предузећа нису разликовала од занатских радионица, иако су, са друге стране, у селима отворане „бесправне“ радионице, са приученим мајсторима или незапосленим радницима – интензитет занатске производње је слабио из године у годину. Томе превасходно није допринела индустријализација, него лоше економске прилике у земљи, а посебно економска криза, која је смањила куповну моћ сељака, који су представљали $\frac{3}{4}$ укупне популације.

Тридесетих година прошлог века, занатство доживљава краткотрајан развој, у деценији пре Другог светског рата, али стари занати нагло одумиру. Тако већ 1936. године готово да више нико не обавља терзијски, мутавцијски и кујунцијски занат, док се, са друге стране, јављају нови занати, који су усмерени на задовољавање потреба градског становништва, које се опоравило од ефеката светске економске кризе. Све учесталије јављају се електромеханичарски, прецизномеханичарски и инсталатерски занати.

Стварање јединствене законске регулативе, на територији сада већ Краљевине Југославије, давало је примат оним законима који су били неопходни ради даље индустријализације, односно омогућавања државне контроле приликом формирања акционарских друштава. Прилог овом настојању био је Закон о акционарским друштвима Краљевине Југославије, и Трговачки закон Краљевине Југославије, донети 1937. године.

Грађански закон из 1931. године и Закон о радњама, проглашени исте године, нису у својим регулама ишли даље од српских закона, донетих по аустријским и немачким узорима деценијама раније. У Закону о радњама прецизирана је индустријска производња, која је, према § 5. морала да буде „у серијама“, за разлику од занатске производње, која, осим броја радника и одсуства машина, подразумева производњу према „непосредној погодби“, што укључује како услове посла, тако и формирање цене. Другим речима, занатска

²³⁵ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva svetska rata*, Matica hrvatska i Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1961.

производња је одредбама овог закона остајала у сенци новоуспостављених односа на тржишту индустријске производње.

1.3. Правни статус занатске делатности у социјалистичкој Југославији

Изузетно је захтевно говорити о правном статусу заната у време социјалистичке Југославије. Нова социјалистичка власт била је неповерљива према сваком облику приватне својине над средствима за производњу. Међутим, када је реч о занатском раду, он се налазио изван процеса подруштвљавања фабрика, из разлога што занатске фирме нису имале средства за производњу у индустријском смислу. Са друге стране, социјалистички закони били су усмерени против сваког облика експлоатације, односно убирања профита из рада других лица; ни ово се није директно односило на занатске радње, будући да су занатлије непосредно пословале у својим радионицама. Но, изван проблем представљало је упошљавање других лица, ученика или помоћника мајстора, који су у радионицама радили, а нису били њихови власници.

Па ипак, уопште узев, социјалистичко законодавство било је благонаклоно према занатима. Штавише, може се рећи да је у извесном смислу погодновало развоју барем појединих заната, док је са друге стране захтевало стварање занатских комора, које опонашају схему удруженог рада.

Већ у првом послератном периоду истицало се да се занатство мора одвојити од капиталистичке производње, а Борис Кидрич је доношење Општег закона о занатству 1949. године правдао у основи неексплоататорским односом занатске производње, односно стваралачким интенцијама занатства:

Заборавило се на однос између занатства и разноликих потреба индивидуалне потрошње, на односе занатства и индивидуалне стручне вештине која може и мора да далеко превазиђе једноставности индустријске производње, а која је преко мајсторског овладавања својим послом, непосредно повезана са стваралачким особинама људског духа...²³⁶

²³⁶ Борис Кидрич, Говор на VII редовном заседању Народне скупштине ФНРЈ.

Кидричево објашњење је у основи – хегеловско. За разлику од предузетништва у капиталистичкој производњи, занатство не отуђује однос према материјалу; однос према „отпору материјала“, то јест „отпору природе“ овде је „индивидуалан“, а не преко „посредника“, односно класе произвођача, што претпоставља изворни неотуђени стваралачки чин, како га наговештава још Хегел у причи о господару и слуги, у својој *Феноменологији духа*.²³⁷ Овај теоретски призив представља заправо својеврсно оправдање пред критиком Информбироа, сроченом само годину дана раније, у којој се југословенско руководство оптужује због тога што није у потпуности „подруштвило“ занатство, односно учинило занатске радионице деловима индустријских погона, како је то учињено у СССР-у.

Овај извод из говора председника Привредног савета ФНРЈ утолико више изненађује, инсистирањем на теоретској основи, ако се има у виду Титово сасвим прагматично одређење улоге занатства у развоју социјалистичког друштва, изречено две године раније:

Нама је занатство потребно и корисно. Наша индустрија, у многим гранама, још дуго неће задовољити потребе народа, а неке занатске гране се данас још увијек не могу заменити индустријом. Даље, наше је занатство квалитативно на високом степену, и ми ћемо га, због специфичности неких његових грана, помагати, а не кочити његов даљи развитак.²³⁸

Да су ове Титове речи заиста најављивале законска решења која ће помагати развој занатства, потврдио је Општи закон о занатству из 1949. године.

Општи закон о занатству подразумевао је са једне стране одбрану занатске производње, а са друге, он је мотивисао развој занатства сходно новим

²³⁷ G.V. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 117. Самосвест Господара није делатна, јер се не успоставља према свом предмету. Предмет је за господара увек несамостално биће. Господар се не суочава са „отпором природе“, већ то чини Слуга. Самим тим, Господар се не успоставља (није делатан), већ, као у случају самосвести која превладава предметну свест, бива доведен у стање зависности од суочавања Слуге са „отпором природе“, са другим (које мора бити биће како би се успоставио идентитет). Хегел каже да је у том смислу „господар чисто негативна моћ, за коју ствар није ништа“ Исто тако и Слуга је за Господара несамостално биће, зато што у борби за признање није успео да се ослободи предметности. Међутим, управо ова несамосталност Слуге чини да самосталност Господара остане неделатна.

²³⁸ Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, цитирано према др Драгољуб Вукчевић, *Носиоци личног рада у социјалистичком самоуправном систему*, Просвета, Београд, 2003, стр. 258.

регулама социјалистичког друштва. Суштина нових законских решења може се сажети на следећи начин:

1. Занатство треба да опстане, и поред развоја индустријске производње, односно производних снага;
2. Опстанак занатства подразумева друштвени сектор, који треба да пружи оквир за административно уређење занатске делатности;
3. Занатство се у том смислу може разумети у складу са новоуспостављеним производним односима, који одступају од експлоатације и присвајања вишка вредности. Овај циљ ће бити постигнут укључивањем задруга у спрегу са социјалистичким сектором, у коме ће занати надоместити недостатке то јест празнине индустријске производње.

Општи закон о занатству предвиђао је поред осталог и категорију „државног мајстора“ (члан 32.) звање које ће добити занатски мајстор ако своју занатску радњу добровољно преда држави. Године проведене у обављању заната, у предратном или ратном периоду, у том ће случају бити рачунате као године радног стажа, иако занатлија није уплаћивао у било какав пензиони фонд, па ће он добити државну пензију. Ово је несумњиво прелазна одредба, урађена према руском моделу. Касније ће улогу бриге о социјалним потребама занатлија преузети занатске коморе, као својеврсне институције удруженог рада. Из тог се разлога акумулација задружних средстава не дели, већ се заједнички фонд користи по солидарном принципу, или за обезбеђивање заједничких добара за све чланове задруга.²³⁹

Закон из 1949. године предвиђа постојање три основна облика задруга (члан 24.):

1. Произвођачке занатске задруге;
2. Услугне занатске задруге;
3. Набавно-продајне задруге.

За социјалистичку власт било је значајно да се задруге оснивају на основу добровољног, а не принудног удруживања (у чему је разлика у односу на

²³⁹ Драгољуб Вукчевић, *Носиоци личног рада у социјалистичком самоуправном систему*, Просвета, Београд, 2003, стр. 270.

совјетски модел), да рад задруга буде демократичан, почев од избора руководства па до доношења одлука о начинима рада, и да буде остварено одсуство експлоатације.

Другим речима, занатство мора да буде еманциповано од оних производних односа које намеће капиталистичко тржиште. Едвард Кардељ на то упозорава у свом раном делу о проблемима изградње социјализма:

Јасно је да занатство као и свака робна производња, такође представља извор капиталистичких тенденција. Али, с друге стране, ми не смемо заборавити да занатлија није само продавац робе, него и трудбеник, који је у капитализму такође подвргнут капиталистичкој експлоатацији, и који не може бити незаинтересован у томе да је народна власт још чвршћа...²⁴⁰

Занатлије су, попут других производних радника, такође укључени у уређивање основа друштвено-политичког система, што речито показује члан 29. Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења Федеративне Народне Републике Југославије, из 1953. године:

Посланике Већа произвођача бирају индустријски, пољопривредни и занатски произвођачи одвојено сваки по својој произвођачкој групи (...) Занатска група обухвата трудбенике запослене у занатству...²⁴¹

Са друге стране, занатство мора да буде засновано на новим условима, спремно да се прилагођава развоју индустрије, што му омогућује дугорочну перспективу. Неки занати ће нестајати, како се потребе становништва буду мењале, али ће се јављати потреба за новом занатском производњом, тамо где индустријска производња буде нерентабилна или немогућа.

Јасно је да социјалистички смисао занатске производње треба да буде оријентисан према општем развоју друштва, односно да занатство, попут индустријске производње, треба да се развија, што подразумева увођење нових занатских техника, или формирање нових заната, који треба да се укопе у јединствену планску производњу. Иако је зачињање занатске делатности потпуно слободно, планови привредног развоја ипак ће одредити смер, не само

²⁴⁰ Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje I*, Kultura, Beograd, 1960, str. 497.

²⁴¹ Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, Народна скупштина Федеративне Народне Републике Југославије, Београд 1953, стр. 24.

фабричке, него и занатске производње. Из тога не следи да су социјалистички прописи пренебрегавали значај старих заната, који, сматрало се, такође треба да буду очувани, као видови уметничког прегнућа југословенских народа – што такође предвиђа Општи закон о занатству (члан 38.).

Уредба о занатским радњама и занатским предузећима из 1954. године, отишла је корак даље. Овде су предвиђени конкретни услови када је реч о броју лица које индивидуални занатлија може да запосли, а предвиђена је и могућност оснивања занатско-произвођачких задруга, као облика „подруштвљеног занатства“.²⁴²

Уредба о занатским радњама и занатским предузећима из 1954, пружила је и јасну дефиницију занатске делатности. У члану 9. каже се да се занатска делатност остварује „у производњи робе и вршењу услуга за индивидуалне потребе грађана, вршење поправки и одржавања разноврсних производа“.²⁴³ Према Уредби, у занатству треба да преовладава висококвалификовани ручни рад, и да не постоји унутрашња подела рада – што значи да сваки радник обавља целокупан процес производње. Подела рада указивала би већ на класну поделу, што је у супротности са основним правним актима социјалистичке државе.

Могућност повезивања занатских радњи омогућавало је стварање малих предузећа, која би имала шири асортиман роба или услуга, а предвиђена је и могућност да мале занатске радње обављају делатност средствима која су у друштвеној својини.

Уредба је најдаље отишла када је реч о организовању занатских радњи, јер за разлику од Општег закона из 1949. године, она допушта не само друштвену својину, већ и приватну и удружену приватну својину (задружну), као основ за организацију занатске делатности.

Нови устав, односно Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, из 1963. године, у члану 22. омогућио је да нови закон о занатској делатности буде још либералнији:

²⁴² Драгољуб Вукчевић, *Ibid*, стр. 271.

²⁴³ Уредба о занатским радњама и занатским предузећима, у *Занати и удружени рад* (приредио М. Цветковић), Калеком, Београд, 1998, стр. 17.

Грађани могу личним радом, у границама и под условима које закон одреди, вршити пољопривредну, занатску и другу услужну делатност ради стицања дохотка.

Законом се одређује у којим границама и под којим условима грађани могу имати право својине на средства рада и на пословне просторије за вршење пољопривредне, занатске и друге услужне делатности личним радом.

Забрањено је запошљавање туђе радне снаге ради стицања дохотка.

У области пољопривредне производње, занатства и других услужних и сличних делатности које врше грађани својим средствима рада, може се дозволити, у границама и под условима које закон одреди, употреба допунског рада других лица.²⁴⁴

Према Општем закону о занатским радњама самосталних занатлија, који је донет исте године када и нови устав, у складу са цитираним чланом 22. унете су новине у уређење занатске делатности. Најпре, јасно је да занатска делатност треба да буде заснована на личним средствима занатлије, а закон само треба да уреди специфичне услове, који ће бити у духу поменутих социјалистичких императива. Осим тога, нови закон о самосталним занатлијама има и следеће специфичности у односу на пређашња законска решења:

1. Занатска радња се не сматра правним лицем, већ се права и обавезе радње спајају са правима и обавезама њеног власника, из чега исходи да ликвидност радње власник гарантује својом имовином. Ова је регула установљена, пре свега, ради плаћања пореза и доприноса, који су власнику, његовој породици, али и запосленим радницима, омогућавали социјално и здравствено осигурање;

2. У пословању, односно обављању делатности занатске радње, морао је да учествује лично власник, који је могао да ангажује и друге раднике. Међутим, сада је допуштена подела рада, односно не морају сви запослени да обављају све сегменте које подразумева неки занатски производни процес;

3. Закон предвиђа и могућност оснивања заједничких занатских радњи, са ограничењем да радња може имати највише шест лица, која ће бити уписана као власници.

²⁴⁴ Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Народна скупштина СФРЈ, Београд, 1963, члан 22.

Уставни амандмани из 1971. године, у којима су постављене основе социјалистичког самоуправљања, осим тога што су у погледу права и обавеза изједначили радне људе који обављају самосталну делатност са другим радницима у удруженом раду, допустили су могућност сарадње приватног и друштвеног сектора, уводећи у правни жаргон социјалистичког друштва појам кооперације:

Радни људи који самостално обављају делатност личним радом, могу сагласно уговору и закону, међусобно удруживати свој рад и своја средства рада у задругама и сличним организацијама, и у њима заједнички располагасти дохотком из заједничког рада.

Радни људи који самостално обављају делатност личним радом могу, сагласно уговору и закону, свој рад и средства рада удруживати са организацијама удруженог рада у различите облике кооперације и друге видове пословне сарадње, и у оквиру те сарадње учествовати у управљању заједничким пословима и у расподели дохотка оствареног овом сарадњом.²⁴⁵

Републичка законодавства, која су у своје законе већ унела основне принципе из савезног Општег закона о занатским радњама самосталних занатлија, увела су и специфичности, базиране на поменути амандманима. Тако се предвиђа да занатска радња може обављати само оне делатности које се према прописима сматрају занатима, да лице које оснива радњу мора да буде стручно оспособљено, као и да власник нема другу радњу, нити дугује по основу претходног обављања занатске делатности. Закон омогућује и обављање занатске делатности без поседовања занатске радње, за оне занате где је то могуће, као и допунско обављање заната (молерско-фарбарски или сезонски грађевински послови). Оснивање радње није неопходно ни када је реч о домаћој радиности (народној радиности), већ је довољна само пријава почетка рада надлежном општинском органу управе. Такође, закон допушта и обављање заната на терену („од куће до куће“, односно „од места до места“), чиме је у ствари законски покривено подручје заната као што су „оштрење ножева“, „хаузмајстора“ или „поправке кишобрана“ – а интенција законодавства овде је очигледно била да омогуће универзални социјални обухват и запослење за оне

²⁴⁵ Уставни амандмани XX до XLII (1971), „Службени лист СФРЈ“, бр. 29/1971, амандман XXIV став 2.

људе који нису нашли посао у индустријским делатностима, а нису поседовали неопходна средства за оснивање занатске радње.

Наредни закон који је у социјалистичком друштвеном миљеу настојао да целовито уреди област занатства је *Закон о обављању привредних делатности самосталним личним радом средствима у својини грађана*²⁴⁶, који већ својим насловом указује на знатну либерализацију друштва, које, иако их тако не именује, ипак прихвата одређене облике предузетништва. Доношењем овог Закона престали су да важе *Закон о занатским радњама самосталних занатлија*, *Закон о занатским задругама*, *Закон о угоститељским делатностима и угоститељским услугама које врше радни људи* и *Закон о домаћој радиности*.

Закон о личном раду, донет 1989. године²⁴⁷, у предвечерје даље друштвене и економске либерализације и увођења вишестраначког система, неким својим решењима већ надилази социјалистичке друштвене односе, па ће о њему више бити речи у наставку.

2. Правни статус заната у време друштвене транзиције у Србији

Специфичност СФРЈ, по чему се ова земља разликовала не само у односу на капиталистичке, него и друге социјалистичке државе, јесте облик својине над средствима за производњу у – *друштвеним радним колективима*. Друштвена својина се разликовала од државне у социјалистичком етатизму, по томе што су фабрике сада биле релативно самосталне у доношењу одлука и њима се, барем у теорији непосредно управљало, од стране самих произвођача. Другим речима, за разлику од државног социјализма, друштвена заједница се овде показује као главни субјекат надзора и чувар примарног интереса.

Обављање посла, као „удруживање рада и средстава“, осмишљено Законом о удруженом раду 1976. и допунама 1983. године, на известан је начин примењивано и у занатској делатности, већ самим тим што су допуштена удруживања занатлија, и кооперација друштвених фабрика и занатских

²⁴⁶ „Службени гласник СРС“, бр. 27/1988 и 37/1988.

²⁴⁷ „Службени гласник СРС“, број 54/1989.

радионица. Самостални рад занатлије имао је друштвени смисао, а занатска делатност је постала много ближа пословању друштвених фабрика и радних колектива када су они сами доносили одлуке, од којих је зависила њихова рентабилност.

Посуштајање друштвених фирми, односно озбиљне тешкоће у економији СФРЈ присутне су још од краја седамдесетих година прошлог века, а та се криза продубљивала током осамдесетих година. Иако је сам концепт друштвеног капитала подразумевао да државни органи не представљају арбитра, када је реч о пословању радних колектива, али је држава задржала улогу социјалног сервиса, сносили тако последице погрешних одлука донесених у процесу самоуправног одлучивања.

Криза концепта удруженог рада и друштвеног облика својине, захтевала је одређене промене, које је 1988. године донео *Закон о предузећима*, који је у правну терминологију поново увео једно време некоришћени термин – „предузеће“.

Уместо радног колектива, сада се предузеће узима као субјект права, одлуке доносе руководиоци, односно напушта се пракса доношења значајних стратешких одлука на „радничким саветима“, и другим самоуправним органима.

Преношењем субјективитета са колектива на предузеће, створени су услови за извесну дерегулацију, односно повлачење државе из непосредне бриге за неуспешно пословање, а овај закон практично је омогућио предузетништво у привреди, самим тим што је као један од облика предузећа поново допустио облик акционарског друштва.

Овај закон је омогућио и предузетништво као командитно друштво али и као друштво са неограниченом солидарном одговорношћу, а створени су услови и за оснивање друштава у мешовитој својини.

Имовина предузећа, према овом закону, међутим, и даље није могла да буде у приватном поседу, али је Закон о предузећима отворио врата за економску транзицију, која је уследила само неколико година касније.

Од почетка такозваног транзиционог процеса, у Србији су примењена три модела приватизације. Почело је радничко-инсајдерском приватизацијом,

затим је примењена приватизација по моделу продаје стратешком партнеру, а онда је, поступно, примењена ваучерска приватизација.²⁴⁸

Радничка приватизација, према закону из 1990. године, представљала је покушај да се у процесу економске транзиције очувају извесне тековине социјалистичког друштва, односно да се ублаже ефекти преласка на тржишну привреду.

Будући да су радници и пензионери имали право на акције у вредности од 400 немачких марака, били су у могућности да у потпуности откупе поједина предузећа, односно да стекну чак 100 процената власништва. Међутим, то се догађало углавном у малим предузећима.

Део акција одлазио је у власништво државе, путем Државног акционог фонда. Акције из овог фонда су накнадно продаване на тржишту, а средства добијена путем ове продаје била су државни буџетски приход.

Други закон о приватизацији изгласан је 1997. године у Скупштини Србије, пошто је претходно усвојена одлука да се приватизација према претходном закону поништи, а потом изврши и поновна процена имовине.

У тренутку када је донет нови закон, више од 70 процената предузећа у Србији већ је било у процесу приватизације.²⁴⁹ За разлику од претходног, овај закон је лимитирао износе акција које су добијали радници и пензионери, на 60 посто процењене вредности предузећа. Акцијски фонд Србије добијао је 30 процената, а најмањи део, 10 посто, било је усмерено у Пензиони фонд.

На таласу другог Закона о приватизацији из 1997. године приватизоване су неке од најуспешнијих компанија у Србији: „Тигар, „Металац“, „Југоремедија“, „Бамби“, „Синтелон“, „Симпо“, „Енергопројект“.²⁵⁰

Прва два таласа приватизације, према законима из 1990. и 1997. обављена су у најтежим околностима у којима се наша Србија после Другог

²⁴⁸ Božo Stojanović, *Tranzicija u Srbiji, privredno lutanje*, Institut za evropske studije, Beograd, 2005, str. 97.

²⁴⁹ Goran Musić, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. http://www.rosalux.rs/userfiles/files/Goran_Music_Radnička_klasa_Srbije.pdf

²⁵⁰ Mladen Kovačević, *Katastrofalne posledice najveće zablude ekonomske nauke neoliberalizma* <http://www.sindikalizam.org/content/docs/Kovacevic%20Mladjen.%20Katastrofalne%20oposledice%20neoliberalizma.%202012.doc>.

светског рата, у време међународне изолације, санкција, хиперинфлације и растуће ратне опасности, која је окончана бомбардовањем СРЈ, 1999. године.

У тренутку када је ДОС дошао на власт, спољни дуг Србије износио је 10,83 милијарде тадашњих долара. Велики део овог дуга, око 66 процената, Париски клуб је отписао, подржавајући тако „демократску реформу“ и новоуспостављену власт у СРЈ. Међутим, отпис овог дуга било је добрим делом (износ од 51%) условљен склапањем новог аранжмана са Међународним монетарним фондом; 2004. године, окончани су преговори са Лондонским клубом поверилаца, који је отписао 66% дуга, што је такође било условљено склапањем нових аранжмана са ММФ-ом, укључујући и плаћање свих затезних камата Фонду и Светској банци.

Док су прва два закона о приватизацији полазила од концепта радничког акционарства, трећим законом, које донела влада ДОС-а, одустаје се од овог модела. Нов закон, донет 2001. године, није поништио приватизацију која је спроведена по претходном закону, и односио се само на неприватизована предузећа, предвиђајући продају 70 процената акција такозваним „стратешким партнерима“, док су радници и пензионери имали право на 30 процената акцијског фонда.

Овај вид приватизације био је макар делимично условљен потребом да се државни буџет попуни, како би се средства користила за нове инвестиције, или за текућу потрошњу.

Закон из 2001. године допуњен је седам година касније, на тај начин што је омогућена делимична ваучеризација непродатих предузећа (а ту су били и велики државни системи).

За разлику од предузећа која су продавана у прва два круга приватизације, према законима из 1990. и 1997. године, закон ДОС-а, а нарочито примена ваучерске приватизације после 2008. године, омогућили су значајан уплив страног капитала.

После првог таласа приватизације дошло је до пропадања некада успешних фабрика, њихове распродаје или стечаја. Неуспех првог таласа

приватизације,²⁵¹ у коме се могу назрети механизми „првобитне акумулације капитала“, довели су до отпуштања великог броја радника, па су у другом кругу давана додатна стимулативна средства новим власницима, сада већ девастираних компанија, како би се смањиле социјалне тензије и упослили радници који су у међувремену остали без посла. Тако је стратегија приватизације ишла на руку великим страним компанијама, које су за мале паре, и под повољним условима, биле у прилици да заснују производњу и запосле релативно јефтину радну снагу – а добар пример за то је продаја смедеревског „Сартида“, америчком US Steelu. Тако је примат стекао такозвани неолиберални модел транзиције, који није био наклоњен развоју мале привреде и занатских фирми (радњи).

Овај заокрет ка либерализацији тржишта од почетка је уживао подршку одређеног круга домаћих економиста, који су заступали становиште да само прихватање модела слободног тржишта, уз минималне облике заштите домаћих произвођача, може да привуче свеж капитал и, на дужи рок, омогући економски просперитет. Критикујући оријентацију на очување нових радних места, заговара се такозвана *тржишна оријентација*:

У целини, пажња се поклања очувању постојећих радних места, а не стварању нових могућности за запошљавање (...). Иницирање реструктурирања и приватизације стога се одвија темпом који намећу међународне финансијске институције, посебно ММФ, који преостали отпис дуга Париском клубу поверилаца од око 750 милиона долара условљава управо убрзањем структурних реформи и смањењем удела јавне потрошње у бруто домаћем производу.²⁵²

Овај став, који постаје доминантан у домаћој стручној јавности, потпуно одбацује све социјалне тековине, не само социјализма, него и такозваног државног капитализма, односно:

Долази до раскида између економског и друштвеног и до затварања у скучени, кратковиди економизам (ММФ визије света); то доводи до кризе поверења у "јавно добро" и социјалну правду уништавајући појам колективне одговорности (у несрећи на раду, у болести, у беди), те се

²⁵¹ *bid*, str. 123.

²⁵² Danica Popović, „Privredna aktivnost i makroekonomska politika u tranziciji“, u *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2005, str. 63-64.

окривљује појединац као једино одговоран за своју несрећу. По мишљењу Бурдијеа, то је економска теорија која се заснива на чисто "економској логици" која почива на конкуренцији и доноси ефикасност, на супрот "друштвеној логици" која је подређена правилима праведности. Подстицањем приватних интереса и повлачењем државе из извесних сектора друштвеног живота, који су били њена дужност, таква теорија не процењује колико кошта једна политика са становишта "социјалне цене", јер се укидају "колективни репери" и солидарност када се врши генерална приватизација јавних служби (односно, индивидуализује се све, производња као и правда)²⁵³.

Процес либерализације тржишта створио је нове услове и за развој занатства. Ипак, у првим годинама транзиције, занатство се нашло у тешком положају, због општег пада куповне моћи становништва са једне, и губљења споне са сада укинутим друштвеним сектором, са друге стране.

Почев од првих година овог века на занатство се гледа као на облик самозапошљавања, што представља вид социјалног растерећења државе. Међутим, као што ћемо видети, законодавство, чија је интенција поспешивање раста малих и средњих предузећа и предузетништва, није на адекватан начин одредило положај занатства, које се по својим специфичностима издваја у односу на друге облике предузетништва – иако су за то били створени услови и пре него што је процес транзиције у бившим југословенским државама уопште почео.

Закон о личном раду из 1989. године несумњиво је створио адекватне услове за развој приватног предузетништва у свим областима привредних и јавних делатности. Од доношења овог закона, знатно се увећао број самосталних радњи, у којима су се обављале привредне и друге делатности. У периоду од 1989. до 2003. године, континуирано је растао број самосталних радњи у којима су се обављале привредне и друге делатности, као и број запослених радника у њима. Према подацима Министарства привреде и Републичког завода за статистику из 2002. године, у Србији је регистровано 212.866 самосталних радњи, у којима је, заједно са власницима и оснивачима,

²⁵³ Zagorka Golubović, „Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije“, Sociološki pregled, vol XXXVIII (2004), no 1- 2, str.11.

било ангажовано 401.395 лица (од чега 192.000 жена), а у овај број нису урачунати чланови породице оснивача, који према закону нису морали да буду у радном односу.

2.1. Закон о приватним предузетницима

Закон о личном раду донет је у време које непосредно претходи економској трансформацији, када је још увек на снази социјалистички друштвени поредак. Неке одредбе овог законског текста наметале су ограничења, нарочито када је реч о „проширивању материјалне основе за ново запошљавање“.²⁵⁴

Закон о приватним предузетницима из 1996. представља, у ствари, измењен и допуњен текст *Закона о личном раду* (1989). Измене закона су биле нужне због усклађивања области коју Закон уређује са развојем предузетништва, односно променама друштвено-економских односа. Следеће измене *Закона о приватним предузетницима* ступиле су на снагу 28. јуна 2002. године. Ове измене извршене су ради даље либерализације поступка оснивања радњи, дерегулације и смањења нормативизма, односно прописивања само оног законског минимума који је неопходан у овом посутпку.

Према свим наведеним законима, донетим у периоду после Другог светског рата, предузетници су регистровани, односно радње су се оснивале у општинским органима државне управе (односно, после 1992. године, у јединицама локалне самоуправе), надлежним за послове привреде.

Доношењем *Закона о регистрацији привредних субјеката* („Службени гласник РС“, бр 55/2004 и 65/2005), 31. децембра 2005.године престале су да важе одредбе *Закона о приватним предузетницима* које су се односиле на упис предузетника у регистар, а од наредног дана, 1. јануара 2006. године, промењен је режим оснивања радњи предузетника, тако што је овај поступак измештен из општинских јединица локалних самоуправа, надлежних за послове привреде, у Агенцију за привредне регистре, као јавну организацију за стручне послове од

²⁵⁴ Драган Ш. Јањић, *Коментар закона о приватним предузетницима са примерима из управне и судске праксе & The Law on Private Entrepreneurs*, DTA Trade, Beograd, 1997, str. 7.

јавног интереса. Интенција законодавца очигледно је била да допринесе даљој дерегулацији, односно одвајању привреде од државе, јер је овим законом у потпуности укинута систем дозвола, а уведен систем пријава (за регистрацију), које Агенција за привредне регистре, као првостепени регистрациони орган, без икаквог дискреционог права одлучивања, у законом прописаном року од пет (радних) дана од дана подношења пријаве, мора да упише у Регистар привредних субјеката, уколико су за то испуњени сви законом прописани услови. На овај начин је уведен *партнерски однос* између државе и предузетника, и укинуте су непотребне баријере, чиме је значајно поједностављен поступак и смањени трошкови оснивања предузетника. Предузетници се на основу овог Закона региструју у Агенцији за привредне регистре, у складу са Законом о поступку регистрације у Агенцији за привредне регистре.²⁵⁵

2.2. Закон о привредним друштвима

Законом о привредним друштвима („Службени гласник РС“, бр 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018 и 91/2019) у потпуности је престао да важи *Закон о приватним предузетницима*, 31. јануара 2012. године – осим одредби које су се односиле на ортачке радње, које су престале да важе 1. јануара 2013. године, превођењем ортачких радњи у ортачка друштва, са статусом правног лица.

Доношењем овог закона, који према интенцији законодавца треба да у сврху даље дерегулације, темељније него претходни закони, ослободи привреду од контроле државе, подручје предузетништва, у које спадају стари и традиционални занати, практично је остало без крвног документа. Препуштање овог подручја законима тржишта, међутим, подразумева опасност да се, без непосредне помоћи државе, стари и традиционални занати поступно угасе. Са друге стране, изостанак прецизне законске регулативе, у овом закону је комбинован са неколиким решењима, која, како се показало, додатно оптерећују

²⁵⁵ „Службени гласник РС“, бр 99/2011, 83/2014 и 31/2019.

предузетнике, и одвраћају потенцијалне занатлије од започињања бављења овом делатношћу.

Проблемима заната овај закон, у делу „Предузетник“, посветио је тек неколико чланова (од члана 83. до члана 92.) – неуважавајући специфичности, како у оснивању, тако и у пословању ове категорије привредних субјеката. Најпре, предузетници немају статус правног, него физичког лица, које, како то стоји у закону, као пословно способно физичко лице обавља делатности у циљу остваривања прихода, и које је као такво регистровано у складу са законом о регистрацији,²⁵⁶ док за своје обавезе *одговара целокупном својом имовином*.²⁵⁷ Одговорност предузетника, према овом закону, не престаје ни после брисања из Регистра привредних субјеката АПР-а.²⁵⁸

Овај закон, такође, индивидуалног пољопривредника не сврстава у предузетнике – „осим ако посебним законом није другачије уређено“²⁵⁹ – чиме су неки видови пољопривредне производње, који се обављају на традиционалан начин, практично сврстани у модерну пољопривредну производњу.²⁶⁰

Уколико имамо у виду наведене одредбе, јасно је да законодавац, односно држава, овим законом показује да неће водити посебну бригу о предузетништву, у шта спада неговање старих и традиционалних заната, што је, у односу на земље у окружењу, и већину земаља Европске уније, несумњиво – *анахроно*. А да је реч о закону који је заснован на идеји радикалне дерегулације у подручју привреде, показује члан 92., у коме су прецизирани услови за наставак обављања делатности, која је предузетнички обављана, у форми привредног друштва,²⁶¹ иако и у том случају, како стоји у ставу 3. поменутог члана Закона, за брисаног предузетника и даље остаје обавеза гарантовања целокупном његовом имовином, за период до када је делатност обављао у својству предузетника.

²⁵⁶ Члан 83. став 1. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС“, бр 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018 и 91/2019.

²⁵⁷ *Ibid*, члан 85. став 1.

²⁵⁸ *Ibid*, члан 85. став 2.

²⁵⁹ *Ibid*, члан 83. став 3.

²⁶⁰ Такође, ни такозване слободне професије, према овом закону нису сврстане у област предузетништва, уколико то посебним законом није предвиђено.

²⁶¹ *Ibid*, члан 92.

Другим речима, овакве законске одребе подстичу занатлије да своју делатност обављају у форми привредног друштва, а не предузетничке делатности, што је свакако дестимулативно када је реч о настојању да се на традиционалан начин приступи неком занату.

Препуштањем предузетничке делатности тржишту, држава, заправо, одустаје од заштите старих и традиционалних заната, односно о њиховом очувању може се бринути само декларативно, без непосредних подстицајних мера.

2.3. Мањкавости важећих законских решења

Тренутно, у правном систему Републике Србије не постоји посебан закон (закон о предузетницима, односно закон о занатству), као што не постоји ни посебан орган државне управе који би био надлежан за заокружену област (приватног) предузетништва. У једном кратком периоду, између 1994. и 1997. године, додуше, у Влади Републике Србије постојало је Министарство за приватно предузетништво, али је оно укинато, без посебног образложења. Након тога, у Министарству индустрије био је образован Сектор за приватно предузетништво, али је и он убрзо разграђен, па се отада послови предузетништва, који се односе на статусни део, обављају у Сектору за привредна друштва и привредне регистре Министарства привреде, а послови финансијске и нефинансијске подршке – у Сектору за развој малих и средњих предузећа и предузетништва, и то углавном за област занатства, док су друге области предузетништва препуштене осталим ресорно надлежним министарствима. Последица наведеног је да постоји веома различит приступ и третман ове специфичне (предузетничке) групе привредних субјеката, чиме је област предузетништва дефинитивно урушена и разграђена у институционалном смислу.

При оваквом стању ствари, без матичног закона и без једног препознатљивог матично надлежног органа државне управе, предузетништво је препуштено само себи, разједињено по ресорима различитих министарстава, без јединствене политике, односно без јединствене стратегије развоја и подршке,

остајући на маргинама „крупних и великих“ проблема приватизације, реструктурирања, реорганизације и стечаја великих система (а те проблеме предузетништво у целокупном свом историјском развоју никада није познавало, нити је икада било „на терету“ држави), а што је све резултирало значајним смањењем броја новооснованих радњи, односно нових предузетника, као и падом запошљавања радника код предузетника.

Да је положај занаства отежан новим законом показује податак да је на територији Републике Србије, према Евиденцији Министарства привреде, од 5. 02. 2019. године сертифицировано свега 716 предузетника, или 0, 32% од укупног броја регистрованих предузетника, од чега је са радом престало преко 200, тако да је овај проценат још нижи и маргиналнији.

Бележи се, такође, сталан пад броја предузетника на територији Републике. Од првог јануара 2006. године, када је било око 250.000 регистрованих предузетника, 2018. их је, према подацима Агенције за привредне регистре било 220.000, што представља пад регистрованих предузетника за 30.000, при чему у овај број нису урачунати чланови породичних домаћинстава предузетника, који могу обављати делатност и без заснивања радног односа код тог предузетника.

Ако имамо у виду све што смо напред констатовали, овај пад броја регистрованих предузетника може се разумети као својеврсна последица неповољног привредног амбијента за развој предузетништва, како у законодавном, тако и у фискалном смислу. При том, посебно је сигнификантна чињеница да већина угашених предузетника није и фактички престала да обавља делатност, већ је из легалне прешла у сиву зону пословања.

Посебан недостатак актулених законских решења тиче се изостанка артикулисане бриге за развој старих и традиционалних заната.

У односу на област сертификације старих и уметничких заната и послова домаће радиности, треба истаћи да се ови послови обављају на основу *Правилника о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертифицивања*

*истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата,*²⁶² који је донео министар надлежан за послове привреде, на основу члана 88. става 3. *Закона о привредним друштвима.* Поступак сертификације односи се на статусна питања предузетника, односно овим поступком се кроз прецизирање регистроване претежне делатности, са одговарајућом шифром из Класификације делатности, долази до података о заступљености традиционалних заната у Србији. Поступком сертификације постижу се вишеструки позитивни ефекти, а нарчито:

- 1) *Превођење субјеката из сиве зоне (сиве економије) у легалне токове,* јер је основни услов за сертификацију да је субјекат регистрован као привредни субјекат у Агенцији за привредне регистре;
- 2) *Усаглашавање пословања са законом (одређивање претежне делатности у складу са шифром делатности из Класификације делатности, прецизирање седишта и издвојеног места за предузетнике, односно огранка за привредна друштва, регулисање статуса запослених који раде на изради производа за које се тражи сертификација и др.);*
- 3) *Стварање услова за обуку* за већину старих и уметничких заната и послова домаће радиности, чији образовни профили нису обухваћени позитивним школско-образовним системом, односно за које у школско-образовном систему нема одговарајућих програма;
- 4) *Повећавање запошљавања у области личног рада:* преузимањем технолошких вишкова из великих система у поступцима приватизације и реструктурирања, самозапошљавањем, запошљавањем чланова породица предузетника и др;
- 5) *Задржавање становништва, посебно младих,* у планинским и пограничним, мање насељеним местима, јер се у овим подручјима углавном налазе сировине за област старих и уметничких заната и домаће радиности (вуна за ручно ткање, глина за грнчарску делатност, дрво и пруће за корпарско-плетарске производе и израду сувенира, и слично).

²⁶² „Службени гласник РС“, бр. 56/2012.

На основу изнетих запажања може се закључити да је за подстицање и развој предузетништва на подручју старих и традиционалних заната, неопходно постојање матичног (кровног) закона, који би утемељио правно-економско биће приватног предузетништва, смештајући га у одговарајуће врсте делатности, одредио му специфична својства, дефинисао фундаменталне односе, регулисао институционалне облике, одредио начине остваривања виталних функција и именовано матично надлежни државни орган који би обављао све потребне активности у циљу стварања неопходних услова за ефикасно и једнообразно функционисање приватног предузетништва у целини, али и за очување и заштиту старих и традиционалних заната и њихово укључивање у културну баштину Европе, и прецизирао поступак надзора над радом и реализацијом стратешки утврђене политике у овим областима.

2. Неговање старих и традиционалних заната у Србији и политика дерегулације

Основни проблем, који непосредно утиче на актуелни изостанак кровног законодавства у области уређења подручја старих и традиционалних заната је у императиву дерегулације. Наиме, у транзиционим земљама, које су прихватиле пакете помоћи Међународног монетарног фонда, и које према начелима Тројке (ММФ, Светска банка, Светска трговинска организација) спровode либерализацију тржишта, дерегулација претпоставља не само стварање слободног тржишта, односно допуштање слободног промета капитала, роба, људи и услуга, него и приватизовање свих привредних делатности.

Према теоретичару Чикашке школе, Милтону Фридману, свако мешање државе у привреду, што подразумева не само планове и стратегије, него и непосредну помоћ одређеним делатностима, представља вид протекционизма, који угрожава слободну конкуренцију, и на тај начин онемогућава заснивање слободног тржишта. Допуштене су само стимулативне мере, у циљу привлачења страних инвеститора, али нипошто системске мере подршке појединим гранама

или делатностима привреде, јер се на тај начин у неравноправан положај стављају привредници који нису обухваћени овим програмом.²⁶³

Другим речима, уколико држава финансијски и правном регулативом издваја старе и традиционалне занате из других предузетничких и привредних делатности, то већ само по себи представља прекршај начела слободног тржишта, јер се овде потпомажу делатности које, саме по себи, очигледно, не могу да постигну ону тржишну ефикасност, какву имају друге привредне делатности.

И баш као што је инвестирање државе у културу строго лимитирано, према теоретичарима Чикашке школе – заштита културне традиције, па у том смислу и старих и традиционалних заната треба да буде пренесена у подручје бриге приватних фондација. Другачије трошење средстава пореских обвезника, а нарочито наметање прогресивних пореза (или ослобађање пореских обавеза физичких лица која се баве занатском делатношћу), у систему слободне трговине је, фридмановски посматрано, недопуштено, односно принципијелно штетно.

Другим речима држава је, када је реч о односу према предузетницима, а посебно према оним предузетницима који се баве старим и традиционалним занатима, у амбивалентном положају. Са једне стране, постоје иницијативе, којима се захтева посебна брига управо државних органа, у циљу заштите и подстицања занатске делатности (које имају и значајну политичку подршку), а са друге, строга и крута правила Тројке, која намећу радикални либерализам, какав, иначе, нису усвојиле ни развијене европске земље (у којима је, као што смо илустровали у претходном поглављу, установљен систем прецизне државне заштите поменутог подручја привређивања).

Изостанак формирања посебног органа државне управе, који би се бавио предузетништвом и старим и традиционалним занатима, односно занемаривање области предузетништва у позитивном законодавству, израз су ове амбиваленције, тим пре што се, путем институција културе, држава и даље декларативно залаже за очување и развој занатства.

²⁶³ Milton Fridman, *Kapitalizam i sloboda*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 183.

Излазак из поменутог амбивалентног односа, према нашем мишљењу је у изради иницијативе која би била базирана на поштовању конвенција о заштити културног наслеђа, које су настале у поступку европских интегративних процеса. Имајући у виду да ни у земљама Европске уније не постоји јединствен законодавни оквир, који регулише положај старих и традиционалних заната, у процесу придруживања Унији, то би било иновативно предложити документ, који би установио предлог јединственог европског законског оквира за поменућу област.

Оснивање Републичког секретаријата (односно Канцеларије Владе Републике Србије), за област старих и традиционалних заната, одговарало би потреби формирања *Националног комитета*, као основне јединице у саставу *Европског комитета за заштиту старих и традиционалних заната*. Правни основ, који оправдава овакву иницијативу, је у члановима 1. и 5. Европске културне конвенције која је потписана у Паризу 19. децембра 1954. године, а која до сада, у овом сегменту, још није спроведена. То само по себи Србији пружа шансу за имплементацију ове иницијативе у Савету Европе.

V ПОГЛАВЉЕ

СТАРИ И ТРАДИЦИОНАЛНИ ЗАНАТИ ИЗМЕЂУ ДВЕ АКСИОЛОГИЈЕ

1. Националне културне вредности

Упркос томе што већина савремених социолога *нацију* разуме као еминентно модерну појаву, која прати развој индустријског друштва, и даље се не може рећи да је питање порекла и функције нације коначно решено.

Не само у литератури, него у јавној сфери уопште, још увек се сусрећемо са два опречна модела – *објективистичким* и *субјективистичким*.

Према *објективистичком* становишту, нације постоје одувек, односно оне су примарне друштвене форме, које датирају још из времена првобитних људских заједница.²⁶⁴ Траг овог становишта присутан је у популарној литератури, као и у неким уметничким делима, драми и филмовима, у којима се савремени односи, унутар националних држава, преносе на прошлост.

Са друге стране, *субјективистичко* становиште сматра да су нације производ развијених друштвених односа. Другим речима, заједничко историјско и културно наслеђе је претпоставка за формирање нација, али то није довољан услов за њихов настанак; националност претпоставља вољу, да се настави са неговањем тог наслеђа.

Такође, када је реч о самом културном наслеђу, које се сматра одсудним за формирање нације, субјективистичко становиште потенцира да је тек приликом конституисања држава у модерном смислу те речи, било могуће створити јединствену матрицу, која ће постати основа за формирање националног јединства.

Тако се суочавамо са још једним важним социолошким становиштем, према коме је држава, у суштини, модерна појава, настала у процесу стварања индустријског друштва. Утолико треба подвући разлику архаичких и модерних друштава. Символички карактер људског света, који Ернст Касирер наглашено

²⁶⁴ Walter Beghot, *Physics and Politics*, London, 1887, pp. 20–21.

разликује од животињског служења *знацима*²⁶⁵, код структуралиста и постструктуралиста водиће специфичном одређењу *примитивног*. Леви-Строс у *Дивљој мисли* истиче да сваки облик друштвеног деловања има своју *структуру*, властиту логику, таутегоричну, односно затворену у себе саму, коју, према томе, не треба интерпретирати у светлу другачије парадигме. Строс упозорава да се парадигма „неолитске револуције“ и савремена научна парадигма морају разумети као две различите структуре, својствене човеку²⁶⁶. Према томе, *примитивно* треба разумети у сасвим одређеном смислу, као назив за једну симболичку форму света, један облик друштвеног развоја, који је „заостао“, само у контексту савремене парадигме. Другим речима, и *примитивни* и *научни* облик света и друштвене организације су подједнако – људски. Самим тим, може се говорити о „примитивном праву“, о „примитивној култури“.

Међутим, племенске организације, и из најранијег периода *друштвености* не потребују никакву државну организацију. Ту се све решава на нивоу племена.

Притом, и у овом раздобљу, треба уочити одређене разлике. Док у хорди још увек проналазимо *природну организацију*, у тотемизму је већ на делу успостављање поретка *спрам* природе, људског поретка – независно од тога што се и даље може говорити о дубокој зависности од природних токова. *Примитивни људи*, у својој друштвеној организацији, напосто проналазе начине овладавања природом, који су по својој интенцији истоветни као и научно подређивање природе људским потребама.²⁶⁷

За разлику од овог, преаграрног периода, *аграрни* период подразумева потребу за неким обликом државне организације. Велике цивилизације старог света могу бити сврстане управо у овај период. Облици државности, постојање *устава* и одређених строгих правила, упоредо са институционализованим обичајним правом, међутим, не подразумевају успостављање јединственог

²⁶⁵ Ернст Касирер, *Филозофија симболичких облика*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1985, стр. 41. и даље.

²⁶⁶ Клод Леви-Строс, *Дивља мисао*, Нолит, Београд, 1978, стр. 55.

²⁶⁷ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd: Filip Višnjić, 1996, стр. 115.

културног обрасца. На пример, у античкој Грчкој истовремено постоје различити облици богоштовања, па чак и другачије форме пантеона божанстава – баш као што се разликују култура и обичаји чак и веома блиских суседних градова-државица. У сваком случају, овде немамо никакву хомогену државну организацију, која опстаје независно од тренутачне спољне опасности (која је свакако деловала као хомогенизујући фактор).

Према Ернесту Гелнеру, настанак нације подразумева инструменте индустријског друштва: моћну државу, која располаже ресурсима да стандардизује језик и писмо, шири писменост и обезбеди „силазак културе из дворова у народ“.²⁶⁸

Националне културне вредности, према томе, прозвод су, пре свега, процеса стандардизације, која често укључује исправљање, дотеривање и подешавање различитих, посебних варијанти неке широко постављене етничке културне базе. Дobar пример за то су реформе језика и писма, које је извршио Вук Караџић, што је пратио такође обиман рад на стандардизацији народне традиције – а што се уклопило у пројекат романтизма, који је управо тих година достигао свој врхунац у Немачкој.

Оно што представља основу интересовања романтичара у Немачкој, како када је реч о домаћој, тако и европској култури уопште, јесте управо једна рационализована, сређена и у том смислу *секуларизована верзија* народне културе, односно начин њене интерпретације не претендује разумевање у контексту самог примарног миљеа настанка, него управо у склопу културних форми модерног света: само благодарећи томе било је могуће да, на пример, Хегел, у своју историју филозофије укључи индијску и кинеску мисао, иако сам отворено сумња у могућност да ове културне традиције, изворно, имају исти мисао као европске културне институције.²⁶⁹

²⁶⁸ Цитирано према Ана-Мари Тижес, „Kulturna proizvodnja evropskih nacija“, u *Identiteti (I), pojedinac, grupa, društvo*, прир. Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, Beograd: Klio 2009, str. 332.

²⁶⁹ Г.В.Ф. Хегел, *Историја филозофије 1*, БИГЗ, Београд, 1982.

1.1. Национална култура и колективна права

Иако је национална култура, видели смо, ствар индивидуалног избора, она ипак израста из једног јединственог, стандардизованог обрасца. Упечатљив пример ове стандардизације пружа нам совјетски синеаста Андреј Тарковски, у филму „Андреј Рубљов“.

У последњој причи овог слојевитог филма, приказано је настајање звона за нову владимирску цркву, које је наручио велики кнез. Компликованим процесом управља малолетни син мајстора, који је преминуо. Дечак не зна начин ливења, али током процеса пажљиво слуша шта говоре некадашњи радници његовог оца, и успоставља нови стандард, који назива „тајном ливења“. На крају, велики кнез својим гостима из Европе показује звоно, које на олакшање дечака и радника – зазвони. Уместо мистичне тајне ливења, која представља ствар традиције, *народне радиности*, сада имамо *стандард*, који одговара националном начину производње. Овај национални начин у корену је ознака које носе прозводи, у којима се наводи држава њиховог порекла (*made in*).

Национална култура, према томе, подразумева *обрасце* који су рационално успостављени, пречишћени од свих примеса које противрече, или се барем логички не уклапају у контекст овог рационалног обликовања. Разлика, која одређује диференцију различитих националних култура, свакако да подразумева другачије етничко-обичајне темеље, али је у модерно доба реч о *рационализацији*. Покушаћемо то да илуструјемо на једном типично етнологском примеру.

Приступ детету, односно култура односа према детету, увек има своје изворно етно-обележје. На ове представе о детету, у нашој домаћој култури, значајно је утицала доцнија христијанизација, која је припремила прелазак у рационализоване представе, а које ће касније бити обликоване једном секуларизованом верзијом односа према детету. У том смислу, дакле, треба разликовати сакрални, световни и рационализовани облик културе.

На пример, заштитник живота у старословенској митологији је женско божанство, које је именовано као *Златна Баба*, а траг овог имена задржао се у

српском називу за *примаљу* – „бабица“²⁷⁰. Словенска митологија је у томе слична персијској и грчкој. Са друге стране, „бабе“ су демонске силе, нарочито опасне у периоду од рођења до крштења детета, када се оно симболичко уводи у друштвену заједницу.²⁷¹ Афирмативна еросна улога Златне Бабе, доласком хришћанства, поступно се замењује негативном улогом, па сада Баба има значење хтонске силе (*Баба Јага*). О томе да се однос према „бабама“ мења показује и назив периода, током кога се дете не показује другим људима. Овај, за дете посебно осетљив временски перид назива се „бабинама“, односно „бабињама“, а до данашњег дана се задржао обичај да се у том периоду дете чува од додира са другим људима. Традиционални образац повезује урокљивост људи који нису из породичне заједнице са хтонским силама, које овде носе име „бабе“.

Бабиње трају четрдесет дана, а исто толико породиља не треба да се излаже погледу других људи, јер се може догодити да постане преносилац негативних утицаја на дете. Траг хришћанског утицаја видљив је када је реч о обичајима попут оног какав влада у Дервену и другим сврљишким селима, да се детету, одмах по рођењу, намаже крст на челу, бради и образима, да би се тако уплашиле бабице, које детету желе да науде: „Потом донесу конопац па га метну под ноге, а гребѣна с обе стране, нож црних корица забоду у врата, а метлу окрену натрашке“²⁷².

Са друге стране, дете се у сакралним представама сматра „нејаким“, угроженим бићем, које није одвојено од хтонских сила – те отуда постоји изворни страх од детета као „полиморфно нечистог бића“²⁷³. Детету се приписује „ћудљива злоба која је опасна по друге“, а доказ за ову тврдњу је то што *фетус* док је још у утроби – „прождире све друго“²⁷⁴. На везу детета са хтонским божанствима указује и обичај који се примењује много пре порођаја. Покојнику, који се износи из куће у којој постоји невеста – одвезују се руке, а на кући се широм отварају прозори и врата, како би се невести олакшао порођај –

²⁷⁰ Сретен Петровић, *Српска митологија*, Народна књига–Алфа–Невен, Београд, 2004, стр. 617.

²⁷¹ Добрила Братић, *Глуво доба ноћи*, Плато, Београд, 1993, стр. 162.

²⁷² Сима Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, Просвета, Београд, 1983, стр. 218.

²⁷³ Жарко Требјешанин, *Представе о детету у српској култури*, Учитељски факултет, Београд, 2009, стр. 212, доступно на <<http://www.scribd.com/doc/86641357/>> приступљено 17. 01. 2019.

²⁷⁴ Сретен Петровић, *Српска митологија*, Народна књига–Алфа–Невен, Београд, 2004, стр. 622.

као да између подезног света у који покојник одлази, и мајчинске утробе постоји извесна веза²⁷⁵. Мајка и дете, према једном обичају који је дуго био заступљен у источној Босни, током првих 40 дана од рођења детета треба да спавају поред огњишта одвојени црвеном нити – чиме се прави граница између жене-мајке и детета, које „душу прима из земље“²⁷⁶.

И за световни модел, дете је „нејако“, уз то „немирно“ и „неразумно“, а оно треба да постане морално и одговорно људско биће. Овај прелаз може да се догоди само у социјалној сфери, која према хришћанској парадигми има улогу на божанским начелима утемељене заједнице.

Ова веза друштва и богоугодне заједнице видљива је када је реч о народном објашњавању детиње нејакости. У причи, коју наводи професор Жарко Требјешанин – Бог додељује детету несамосталност, до треће године живота, упућујући га на интензивну бригу одраслих, која, у ствари, неће престати све до његовог пуног одрастања²⁷⁷. Овај увид да је дете, за разлику од младунаца других живих бића, несамостално све до треће године живота, који је теоретски обрађен у чувеном Геленовом огледу о човеку²⁷⁸, подразумева да заједница, у којој ће дете одрастати, буде кадра да га васпитава, тако да оно постане човек. Иако у световном моделу детета није искључена улога судбине, наслеђа („какав отац, такав син“, или „какав деда, такав унук“), или личних својстава детета, примарну улогу има *друштво*, односно социјални миље у коме се обавља прелаз из детињства у зрелост, што поред осталог изражавају народне пословице „с ким си, онакав си“, и сличне.

Карактеристика световног модела детета је у томе што је, са једне стране, дете овде посматрано у склопу традиције, дакле у сенци сакралних представа које су се и даље неговале у ритуалној пракси, чије је сакрално значење заменило пуко понављање, као израз уверења „да се тако ваља“. Са друге стране, световни модел детета подразумева емпиријско виђење, учење на искуству, које није одређено никаквим научним интерпретативним моделом. На основу искуства, уочено је да на развој детета утичу наслеђе, лична активност и

²⁷⁵ Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, II, СКЗ, Београд, 1978, стр. 131.

²⁷⁶ Мухарем Филиповић, „Етнолошке белешке из источне Херцеговине“, у *Различита етнолошка грађа*, САНУ, Београд, 1967, стр. 362.

²⁷⁷ Жарко Требјешанин, *Ibid*, стр. 223.

²⁷⁸ Arnold Gehlen, *Čovjek*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, str. 117.

судбина. Како се на судбину не може утицати, док је појам наслеђа у световном моделу сличан сакралном схватању „лозе“, односно порекла – остаје покушај обликовања у друштвеној сфери. У том смислу, занимљиво је обратити пажњу на механизме кажњавања.

Склоност ка несташлуку у народу је разумевана као „безумље“, које је „везано за дечије срце“. Физичка присила, показало је искуство, делотворно усмерава поступке детета у жељеном смеру. Из истог разлога, физичка присила је примењива и када је реч о третману душевних болесника. И када је реч о утицају на одрасле, *бол* представља „васпитно средство“, и зато је он, у традиционалном кључу, саставни део сваке физичке казне²⁷⁹.

Исте обрасце, напослетку, запажамо и у савремености. Зазирање од генетских слабости, уверење да је владајуће оно што је записано у генима, као својеврсне научне интерпретације световних принципа, указују на исту бригу о детету, које треба одржати и омогућити опстанак заједнице.

Имајући све ово у виду, може се закључити да је брига о детету, које се налази између добра и зла, доминантна представа у српској култури, која се, као што смо видели, појављује у неколиким варијантама, епохално одређеним другачијим повесним склоповима. У том смислу може да буде посматрано и објашњено чак и савремено зазирање од родитељства, које похрањује брига да ће материјални услови онемогућити да превлада „добро“, односно да ће дете, које одраста у беспарици и коме не могу да буду пружени одговарајући услови живота, бити на корак од зла.

Брига о детету, која доминира у српској култури, несумњиво је одлика малог народа, који се бори за опстанак окружен многољуднијим суседима. Па ипак, овакво културолошко својство не треба да буде посматрано изоловано, јер оно свакако утиче и на друге културне рецепције, дајући особен печат целокупној националној култури – што се може запазити чак и приликом површног посматрања уметности. Овај културолошки образац, на пример, приметан је у Змајевим песмама, на Предићевим портретима, па чак и у савременим народним пословицама, које величају плодан брак и многочлане породице.

²⁷⁹ Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати*, Просвета, Београд, 1997, стр. 197. и даље.

Национална култура, према томе, подразумева колективитет. Неговање и испољавање традиционалне културе зато је једно колективно право, које се појединцу гарантује зато што припада некој нацији. Припадност нацији, у том је смислу својеврсна тапија на полагање права на одређене културне вредности. Утолико, одређеним нацијама додељују се типично националне (културне) особине, које представљају рационализацију „карактерних разлика“, па се тако каже – „тачан као Швајцарац“, или „прецизан као Немац“, „прорачунљив као Јеврејин“, и слично.

1.2. Народна култура и индивидуална права

Народна култура је доскора био појам који се односио на премодерни израз културе, изван било каквог стандарда. Из тог су разлога, све до великих структуралистичких захвата, облици ове културе разумевани као „примитивни“, то јест *нерационални*. Међутим, и структуралистички ставови о овој култури, такође рачунају на логичку интерпретацију.

Народна култура представља крајњи облик онога што је, у најранијем периоду друштвеног одношења, било одређено табуима. Табуисане радње, у том смислу, подразумевају већ оформљене друштвене односе, које доноси тотемизам, док су са друге стране – табуи облици уређења друштвене заједнице.

Тотемизам је припадност једном клану. „Појединци који га чине – каже Диркем – сматрају да су спојени родничком везом, али *различите природе* (подвукла И.Г.)“.²⁸⁰ Тај *род* упозарава Диркем, није антички *γένος*, дакле овде се ради о „генетском сродству предака“, иако сви његови чланови носе једно име. Из тог разлога, ми ћемо се усредсредити на Диркемовим термином „клан“, а не термином „род“, који употребљава Олег Мандић. Припадници клана нису морали да буду у правим генетским везама, иако су могли да буду.

Оно што одређује клан јесте *тотем*, и сви који носе његово име су – *сродници*. Диркем истиче да не постоје две групе које имају истог тотема.

Истраживања спроведена међу аустралијским племенима и америчким индијанцима донела су значајну грађу, на основу које се могао реконструисати

²⁸⁰ Емил Диркем, *Елементарни облици религиозног живота*, Просвета, Београд, 1982, стр. 94.

тотемизам *примитивног човека*. Тако је уочено да су тотеми углавном – одређене биљке или животиње, мада има и тотема природних сила.

Тотем нема искључиво религиозни карактер. Припадност клану и поштовање тотема имају смисао организације клана, и зато је, према Диркему, овде првенствено реч о питањима социологије породице.²⁸¹

Уколико клан представља први облик друштвене организације, који, као што смо видели, води даљим, сложенијим облицима социјалног уређења, онда је јасно да је овде учињен радикални отклон од пуког подређивања нерелевантним природним силама, у временима *хорде*. За разлику од њих, тотемизам доноси прве *људске* заједнице. Иманентно људско својство је развијање одређеног симболичког облика, који представља темељ за разумевање природе.

У друштвеној организацији, која овде настаје, долази до поделе рада, која има не само световни, него и магијски карактер. Обављање одређених послова, у склопу *фратрија*, друштвених подгрупа, у том смислу има не само практични, него и ралигијски крактер.

Народна радиност води порекло из ових односа. Обављање послова у оквирима домаћинства, подела на мушке и женске послове, па и касније „специјализовање“ одређених породица да се баве посебним видовима *умећа*, све то у основи претпоставља једну религијску поделу друштва, која се у етницитету одржавала вековима. Управо из тог разлога, у неким облицима народне радиности можемо да препознамо изворне магијско-религијске ритуале. Уосталом, само инсистирање на традицији, већ само по себи, подразумева један у основи ритуални однос, који није одређен само практичним разлозима.

Народна култура тако подразумева, заправо, мноштво народних традиција, које, у одсуству логичке стандардизације, могу изгледати веома различито, а да притом свака од њих инсистира управо на традиционалним формама. Уколико упоредимо обичаје приликом сахрањивања, или малопре поменуте разлике у односу према детету, ове су диференције сасвим лако уочљиве.

²⁸¹ Диркем, *Ibid*, стр. 98.

Другим речима, није било могуће никакво синтетизовање народне традиције које би подразумевало пуко сабирање обичајних радњи. Тим пре што је производња у протоиндустријском друштву већ била заснована на другачијим принципима, који нису полазили од традиционалних односа, него од могућности брзог обрта, из чега исходи и сам назив – *обртничтво*.

Колико год народна култура била „колективистичка“, право на њено баштињење већ у протоиндустријском друштву постаје ствар индивидуалног избора. У томе се овај приступ народној радиности разликује од онога што је иманентно премодерној организацији друштва. Не постоји никакав традиционални оквир који овде треба задовољити, него је реч о томе да свака индивидуа може изражавати онај облик народне културе који жели.

Глобализација културе претпоставља, најпре, детронизацију националних културних вредности. Самим тим што на политичком плану државе у доба глобализације имају минималну аутономну *унутрашњу политику*,²⁸² оне ни на подручју културе више нису хегемони. Национални културни идентитет, са једне стране, разбијају глобални културни утицаји, док је, са друге стране, на делу оживљавање народне традиције, која је ослобођена националног кључа интерпретације и примене.

Овај је приступ, како смо већ нагласили, суштински индивидуалан, а то значи да се они који баштине народну културу налазе у слободном односу да традицију примењују изван самог традиционалног обрасца. Ово је постало приметно још у временима хипи-покрета, када су староиндијске верске традиције примењиване у контексту који је радикално другачији од примарног.

Народна култура је у време глобализације, у том смислу, само привидно ослобођена. Наиме, као што национална популарна култура (култура маса) постаје подређена глобалној масовној култури (и хомогенизацији укуса), тако се и облици народне културе уклапају у глобалну слику света, која подразумева слободно индивидуално одношење према народној традицији, уз истовремено поштовање самог концепта културног „космополитизма“, односно припадности глобалној култури. Тако се доминација глобалне културе одржава, упркос

²⁸² Мирослав Печујлић, *Ibid*, стр. 83.

мноштву индивидуалних приступа традицији, и мноштву народних култура, које се, заправо, утапају у јединствену матрицу мултикултурализма.²⁸³

1.3. Занати као израз националне грађанске културе

Стари занати, како смо већ показали у претходном делу овог рада, припадају националним културама, самим тим што настају у протоиндустријско и индустријско доба, које настоји да стандардизује, и путем обуке (мајсторских писама), јасно одреди начине обављања појединих занатских делатности.

У овом пројекту стандардизације, који је свака национална држава обављала на свој начин, долазило је не само до унифицирања технологија оних занатских делатности које су настале у контексту новог начина производње у нововековном контексту, него и када је реч о народној радиности. У том синтетизовању ишчезле су бројне разлике, какве су се до данас сачувале у обичајима (који су различити „од села до села“). Потреба за сертификавањем народне радиности је типично нововековни, модерни догађај. У свакој националној хомогенизацији културе поменути пројекат стандардизације је био особен, из чега исходи да су на европском тлу, у различитим земљама, формиран и другачији регистри старих и традиционалних заната.

Ситуација у Србији, у протоиндустријско доба, како смо такође раније нагласили, била је сасвим специфична. Одређене делатности из времена турске окупације постале су значајне за нови градски живаљ, који је насељавао градске настамбе, за време окупације „резервисане“ за Турке. Другим речима, ново градско становништво је делимично усвајало начин живота, какав су водиле Османлије. Пример за то је постојање јавних купатила, „хамама“, које се одржало деценијама после ослобођење од Османске власти. Ту није реч о присвајању обичаја, него о прихватању форми градског живота, становништва које је до тада живело само на периферијама утврђених градова.

²⁸³ *Ibid*, str. 80-81.

Самим тим, дошло је до својеврсног мешања народне традиције и занатских делатности у нововековном, грађанском смислу. А траг овог „микса“ видљив је и данас.

У *Правилнику о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата* из 2012. године²⁸⁴, направљена је извесна дистинкција послова који се сматрају старим занатима, домаћом радиношћу и уметничким занатима.

У другом делу овог *Правилника*, у члану 2. побројани су стари занати, који су, како то дефинише став први овог члана, „послови израде и дораде предмета на начин, под условима и од материјала којима се чува и одржава израз традиционалног народног стваралаштва“.

Већ сама формулација показује да се занати овде посматрају као израз *народног стваралаштва*, а не националне културе нововековног доба, што постаје јасно када се суочимо са списком занатских делатности које су овде побројане. На овом списку, наиме, наилазимо не само на грађанске занате, него и на „ручно испирање злата на традиционалан начин“ или „ручну изради чамаца од дрвета на традиционалан начин“, што тешко може да буде посматрано као права грађанска занатска делатност у протоиндустријско доба. Међутим, ако обратимо пажњу на префикс „ручно“ – онда се отвара ненадани грађански смисао ових заната. Инсистирање на мануфактурном приступу није само одредница за начин мајсторске производње, која захтева знање па утолико и стандардизацију, него и на стицање обрта „својим рукама“, што ће доцније утемељити развој посебног друштвеног сталежа који живи само од „својих десет прстију“, радника односно – *пролетаријата*.

На списку грађанских заната наилазимо на широк списак. Ту се помињу, поред осталих – лончарски (грнчарски), црепуљарски занат, казанцијски (котларски), бачварско-пинтерски и качарски, ткачки (ткање на ручном разбоју ћилима, тепиха, крпара, платна, свиле и др.), терзијско-абацијски, јорганцијски, оштрачки (брусачки), ковачко-поткивачки, израда звона свих врста

²⁸⁴ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 56/2012.

(звоноливачки), опанчарски, кожарски (табачки), кожухарски (ћурчијски), крзнарски, сарачко-седларски, дрводељски, клонпарски и израда нанула, ручна израда уникатне обуће из обућарског заната, сајцијски (поправка, одржавање и ручна израда делова за сатове и часовнике), асурцијски, папуцијски, мутавцијски, вуновлачарски (дрндарски), ужарски, каменорезачки (што обухвата и ручну обраду и израду предмета од природног и вештачког камена), корпарско-плетарски (што укључује и израду предмета од лике, рогоза, комушине, рафије, сламе, трске, сите и сл.), воскарско-лицидерски, гајтанцијски, стаклодувачки, бојацијски, сапунцијски, власуљарски, ситарски и решетарски занат.

Овај списак потврђује да су одређени занати одражавали стандардизацију оних делатности које су задовољавале потребе живота у граду, а које су делимично наслеђене из ранијих стилова живота Османлија; са друге стране, међутим, видимо да су нови становници градова настојали да у условима градског живота заснују делатности које су пренете са периферија градова или са села. Израда народних ношњи и опанака је за то добра илустрација, баш као и делатности које су придодате овом списку, у шта спада израда гребена за гребане вуне и кучине и израда гребена и брда за ткање, а у извесном смислу и израда и рестаурација народних музичких инструмената на традиционалан начин (гусли, фрула, двојница, гајди, окарина, виолина и слично).

Правилник сачињен 2012. године на јединствен списак ставља занате који су били у зениту у различитим периодима развоја градова. Тако на списку основних заната налазимо сајцијски занат, израду каљева за пећи и ватросталне опеке, нешто касније превоз фијакером, ојачарски занат, израду четки и метли и сличних производа (од длаке, сирка, пружа, жилица и сл.), пречишћавање перја, печење креча и ћумура, израда фењера (ферала), али и копање бунара и израду млинских каменова и брусева.

У члану 3. *Правилника* списку старих заната придодати су и они којима се припрема и производи храна на традиционалан начин. Између осталог, ту су содацијски, бомбонцијски, цреварски, као и припремање производа од меса и млека на традиционалан начин. Постојање ових заната потврђује да је

стандардизација покрила и оне делатности које су биле традиционално обликоване, у оквирима народног стваралаштва.

Такође, у списак старих заната убројане су и такозване грађевинске делатности „чији су производи у целини (или већим делом) грађевински објекти“.²⁸⁵ Реч је о традиционалним начинима изградње објеката или њихове реконструкције у техникама *сухозида*, *набоја*, *бондрука*, као и израда *шиндре* (за покривање кућа, цркава, брвнара) и производња *ћерпича* (и зидање *ћерпичем*).²⁸⁶

Дакле, *Правилник* издваја у категорију старих заната оне занатске делатности које су примењиване у градовима, односно занате који су захтевали неку врсту производње у радионицама, у посебним пословним просторима. Са друге стране, домаћа радиност, коју прецизира четврти део *Правилника* (члан 6.) обухвата производе ручног рада, „који имају естетско обележје изражено народном уметношћу“²⁸⁷

Овакво одређење сугерише да се ради о производима који су прављени у условима производње у домаћинствима (на селу), на традиционалан начин, а потом стандардизовани. Естетски елементи о којима се говори, у том смислу, нису производ неког индивидуалног уметничког рада, већ израз колективног естетског доживљаја, баштињеног традицијом, које се оваплоћује у одређеном броју симбола и украса. Из тог разлога, у ред ових делатности, између осталог,

²⁸⁵ *Ibid*, члан 4.

²⁸⁶ Традиционални начини изградње објеката повезани су са специфичном народном архитектуром. Изградња кућа чатмара, која је била одомаћена у селима, после ослобађања од Османлијске власти, постаје стил архитектуре у градовима. Тако се у многим градовима може наићи на „чатмаре“ – објекте настале у првој половини XIX века, зидане од дасака, а облепљене сламом и блатом („чатмом“), као и на куће чији су зидови грађени непеченом („живом“) циглом – ћерпичем, „урамљеном“ дрвеним гредама. Такође, у градовима се одомаћио и тип куће познат под називом „кованица“: Темелј ових кућа зидан је од камена, док су зидови од блата и сламе. Кућа је имала носеће греде, и попречне греде које дијагонално повезују основне. Од великих дрвених греда грађен је „рам“, а простор између греда попуњаван је трском и блатом, што је представљало одличан изолациони материјал. Кров ових кућа обично је био на четири воде, прекривен ћерамидом.

Временом, у градовима настају куће грађене модификованим техникама, односно стари мајстори са села усвајају нека правила градње, која су тада важила у Аустрији. Тако се све чешће користи печена цигла, док оквирне и попречне греде од дрвета задржавају исту улогу као и код „кованица“. Уместо блата, овде је коришћен гашени креч, као везивни материјал, и као облога зидова. Куће зидане од тврдог материјала биле су постојаније и мање подложне пропадању услед атмосферских прилика, за разлику од *чатмара*, односно *кованица*. Међутим, зидане куће биле су знатно мање отпорне на тектонске поремећаје, или клизишта; видети у Александар З. Стаменковић, *Архитектура националних павиљона Србије и Југославије на међународним изложбама 1900-1941. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017.

²⁸⁷ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 56/2012, члан 6. став 1.

спада плетење, кукичење-хеклање и нецовање (израда чипке, столњака, одевних предмета и сл), вез разних текстилних производа, прмотавање и упредање (цвирновање) конца и вуне, као и израда предмета домаће дрвне галантерије (вретена, преслица, оклагија, дрвених корита, карлица, чинија и слично).

Најсложеније је одредити статус „уметничких заната“, који су побројани у члану 5. *Правилника*. У ставу 1. овог члана стоји следеће одређење:

„Уметничким занатима у смислу овог правилника сматрају се послови обликовања племенитих материјала, камена, метала, дрвета, текстила, стакла и других материјала, при чијој изради долази до изражаја лични укус и вештина произвођача по његовој замисли или нацрту, односно по замисли или нацрту другог лица“.

„Лични укус“ произвођача подразумева јасан излазак из традиционалних правила. Лични укус је ствар индивидуалног приступа, а то одговара управо принципима нововековног индустријског друштва. Разуме се, производи уметничких заната (у које између осталих спада – израда таписерија и других уметничких ткања, уметнички вез, израда и рестаурација уметничких фотографија, калиграфија, уметничка израда витража, кројење и шивење сценских костима, али и уметничка израда, односно дорада сакралних и других укаских и употребних предмета и иконописа, позлаћивањем – ручним обликовањем и наношењем златних листића, и обрада драгог и полудрагог камена и уметничка обрада племенитих метала) имају употребну вредност у грађанским срединама, али оно што ове делатности чини специфичним је управо примена одговарајућих техника, које гарантују аутентичност, а тиме и уметничку вредност поменутих производа.

Начин сертификавања, који обрађује пети део *Правилника*, најнепосредније указује на систематизацију до које долази још у освит успостављања нововековних буржоаских односа, а чији је траг сачуван у овим одредбама. Тако у члану 7. стоји:

Производи из чл.2-6. овог правилника, поред декларација и ознака прописаних посебним прописима за ту врсту производа, могу бити посебно означени називом: „производ старог заната“, „производ

уметничког заната“ или „производ домаће радиности“, као и стилизованом ознаком *отворене шаке* (подвукла И.Г.).

Посебно означавање из става 1. овог члана врши се на основу перетходно прибављеног сертификата министарства надлежног за послове привреде...²⁸⁸

Евиденција тако издатих сертификата прописана је чланом 14. у шестом делу *Правилника*, на следећи начин:

О издатим сертификатима води се евиденција на интернет страни Министарства (привреде – прим. И.Г), као јединствена, централна, јавна база података, која се редовно ажурира и која је доступна заинтересованим субјектима (у даљем тексту – Евиденција).²⁸⁹

2. Глобалне културне вредности

Иако глобална култура, пројектом космополитског мултикултурализма на први поглед афирмише народна стваралаштва, глобализација ипак успоставља јединствени културни образац, који се поставља као нужан услов за неговање сваког индивидуалног приступа етно-културама.

Глобални културни образац претпоставља, најпре, јасну аксиолошку равн, у којој се као културне вредности испостављају либерални елементи, односно слободе приватног предузетништва. Никакво ограничавање ових слобода, долазило оно из социјалне сфере или из подручја културе, у оваквој конструкцији није допуштено, што ће потврдити кратак пример на који ћемо указати.

2.1. Глобална култура и демократија

Демократија, у њеном модерном виду, настајала је заједно са другим установама националне државе. У том смислу, у процесу глобализације, очекивано је ширење демократских установа изван граница оних земаља у којима је дошло до учвршћивања демократских институција, и које су због тога сматране слободним земљама. Међутим, после слома социјалистичког

²⁸⁸ *Ibid*, члан 7. став 1. и 2.

²⁸⁹ *Ibid*, члан 14. став 1.

друштвеног уређења, демократизација и на Западу добија сасвим другачији лик, постајући подређена основним начелима економског раста. Другим речима, демократија важи само у оном опсегу у коме не омета слободну оплодњу капитала.

Уколико мултикултурализам посматрамо као облик демократије, односно права на примену оног културног обрасца који се утемељује у некој народној традицији, ограничења такође намеће примарни економски модел слободног тржишта, који не дозвољава да националне државе посебно помажу било који вид привредне активности, јер то наводно приватну иницијативу и инвестиције доводи у неповољан положај. Другим речима, све што је приватно, мора остати у подручју саморегулације, а држава не сме посегнути за било каквим облицима регулације, јер на тај начин угрожава либерално тржиште.²⁹⁰

Према теоретичарима неолиберализма *слобода* је централни појам на коме треба засновати не само економију, него целокупну друштвену праксу. Слобода представља „циљ по себи“, односно она није одређена никаквом другом сврхом. Исто тако, економска слобода треба да омогуће *ослобађање*, односно имплементацију ове идеје и у другим областима. Утолико, економска слобода представља извешан предуслов опште слободе.

То знача да када теоретичари либерализма критикују државу, која омета економске процесе – државну организацију сматрају одговорном за спутавање слободе уопште. Држава која не гарантује слободу тржита, у том је смислу правни поредак у чије се слободарске императиве, у целини, може сумњати. Целокупна кампања против „неслободе“ у социјалистичким земљама, њихово именовање као „царства зла“, како је о томе говорио амерички председник Џорџ Буш (старији), производ је овог у основи либерално-економског подозрења (упркос каснијим идеолошким надоградњама).

Овај аксиолошки став о слободи, међутим, могао је да у пракси буде демантован чињеницом да огроман број људи у свету сматра да либерална економија није „социјално одговорна“, и да је треба заменити управо снажним

²⁹⁰ Liesbeth Hooghe and Gary Marks, „A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus“, *British Journal of Political Science* 2009/ 39, pp 1-33.

регулаторним системом, што претпоставља јаку државу, која ће путем социјалних програма збринути оне који нису успели да се снађу на тржишту.

Демократска начела подразумевају да се значајне одлуке у некој друштвеној заједници доносе већином гласова. То значи да је легитимно да демократска већина у некој земљи суспендује либералну економију, и створи основе за социјално одговорну државу, која ће, следствено овом задатку, и саму економију морати да прожме сложеним системом планирања.

Фридрих фон Хајек је у делу *Поредак слободе* настојао да покаже да је поступање на основу воље већине, иако је реч о *слободи* демократског изјашњавања, у суштини не само антилиберално, у смислу спутавања слободне иницијативе и предузетништва на подручју економије, него да овај процес, неминовно, представља „пут у ропство“ (како иначе гласи наслов друге познате Хајекове књиге): стварање моћне државне машинерије, која ће управљати економијом, повлачи за собом свеобухватну контролу, надзирање и спутавање слободе изражавања и политичког деловања. У том се смислу демократија супротставља самом начелу слободе, односно демократија производи *неслободу*.²⁹¹

Грађани који се изјашњавају о некој економској стратегији на демократски начин, у ствари, само привидно слободно доносе одлуке, сматра Хајек, јер они, за разлику од економских стручњака и социјалних инжењера, нису у стању да процене ни сам однос економских и политичких слобода, ни законитости слободног тржишта, које не дозвољава никакво ауторитарно уплитање.

Према томе, ради саме слободе, демократију напросто ваља спутати, односно демократско одлучивање треба да буде одређено опсегом који одређује о чему најшире народне масе могу (то јест – смеју) да одлучују. Тако се демократија мора ограничити на одлучивање о стварима у којима свако ко одлучује може јасно да процени исход, односно о ономе што не улази у саму архитектуру слободног тржишта (за чије је осмишљавање потребно *економско знање*).

²⁹¹ Fridruh fon Hajek, *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1972, str. 96.

Ослањање на глас већине за Хајека је „популизам“, из разлога што се такве, „демократски донете одлуке“, тешко могу рационално оправдати. Идеја слободног тржишта, на другој страни, почива управо на јасним рационалним разлозима: не само да је у интересу најширег становништва да подржи либералну економију, зато што то представља сигурну заштиту од јаке државе која „води у ропство“, него је у питању и базални економски интерес: слободно тржиште донеће више инвестирања у нове фабрике, а то подразумева отварање нових радних места не само непосредно, у отвореним фабрикама, него и у пратећим услужним делатностима. А што ова лепеза нових послова буде већа, то ће бити већа и шанса да сваки незапослени поједнац буде ситуиран у тој разноликости понуда.²⁹²

Према овом становишту – демократија се рационално мора ограничити, управо у име слободе. Тај својеврсни социјални инжењеринг, који не подлеже демократској корекцији, за Хајека остаје у домену „стручног знања“ економиста, који могу да прецизно прорачунају погубан исход контролисаног тржишта - и по економију, и по грађанске слободе и права. Хајеков ученик, Милтон Фридман, настојао је да овај рационални економски став учини приступачним и онима који се економијом не баве, пишући прво популарно економско дело, *Капитализам и слобода*, у коме се, између осталог, каже:

Сваки човјек има једнако право на слободу. То је важно и темељно право управо зато што су људи различити, и зато што ће људска бића своју слободу користити на различите начине, како би у том процесу приносили опћој култури људске заједнице у којој живе. Либерал ће стога оштро лучити између једнакости права и једнакости могућности с једне стране, и материјалне једнакости или једнакости исхода с друге стране. Он ће поздравити чињеницу да слободно друштво више од иједног другог тежи већој материјалној једнакости. Али то ће он сматрати тек пожељним нуспродуктом слободног друштва, а не и његовим главним оправдањем. Он ће поздравити мјере којима се промичу слобода и једнакост, као што су мјере којима се уклања моћ монопола и унапређује деловање тржишта. Он ће приватну добротворност, усмјерену према помагању мање сретних, сматрати примјером праве употребе слободе. Он ће можда одобрити државну акцију усмјерену према ублажавању сиромаштва као делотворнији начин

²⁹²Dejvid Harvi, *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad, Mediterran Publishing, 2012, стр. 47.

којим највећи дио људске заједнице постиже заједнички циљ. Он ће то урадити међутим са жаљењем, с обзиром на чињеницу да је добровољну акцију замијенила присилна. До овога ступња ићи ће и егалитарист. Али он хоће ићи и даље. Он ће бранити право да се једнима узима како би се дало другима, али не као делотворније средство, којим “неки” могу постићи жељени циљ, него у име “правде”. У овој точки једнакост улази у оштар сукоб са слободом; мора се бирати. Не може се бити и егалитарист и либерал.²⁹³

Зашто је дакле пружање државне помоћи незапосленима, или људима „лоше среће“ у суштини противно идеји слободе? Управо из разлога што нема „бесплатног ручка“, односно држава може да помогне само новцем који је однекуд узела. Реч је о новцу који се добија од пореза, а у државама које инсистирају на социјалној одговорности, на делу је такозвано „прогресивно опорезивање“, односно присвајање дела дохотка предузетника. Ово је присвајање код Фридмана поистовећено са „пљачком“. Другим речима, држава располаже новцем који сама није приходовала, већ напросто отела – што, већ само по себи, дестимулише приватне предузетнике.

Државна регулација економије, у сврху социјалне заштите, према томе, по Фридману је напросто – неморална. Државна интервенција у економији „подрива самоизвојевану слободу појединаца“,²⁹⁴ то јест онемогућује појединца да оствари своју основну хуману вредност, да буде *слободан*, што је за Фридмана, као и за Хајека, примарно економски појам.

Са друге стране, из Фридмановог текста, јасно се може назрети уверење да држава, уплитањем у економију, узурпира право на управљање, које, самим тим, више није у рукама оних који су демократски изгласали државну регулацију и управљање економијом. На који начин ће се уопште вршити контрола, и каквим ће аргументима држава бранити рационалност расподеле, када то излази из домена који могу да буду предмет научне анализе?

Када све ово пренесемо на подручје старих и традиционалних заната, то значи да држава у суштини нема право да подстиче одређена подручја економије, а нарочито да такав потез оправдава „економским разлозима“,

²⁹³ Milton Fridman, *Kapitalizam i sloboda*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 183.

²⁹⁴ Kosta Josifidis, Alpar Lošonc, „Antiliberalne posledice liberalizma“, u *(Anti)liberalizam i ekonomija*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2014, str. 92-106.

односно потребом смањења стопе незапослености. Оваквим поступком, најпре, држава показује како није на курсу либералне економије, а то већ само по себи показује да се ту не ради ни о каквим рационално (економски) оправданим интересима. Другим речима, држава настоји да системом подстицајних мера за мала и средња предузећа или за занатлије оствари сасвим одређен политички интерес, а то значи да она овде крши начело неповредивости слободне иницијативе.

Фридмановски посматрано, подстицајне мере, које од почетка рачунају са тим да фаворизују само одређене облике приватне иницијативе (мала и средња предузећа, односно занатске радионице), занемарујући притом велика предузећа и транснационалне корпорације – само су замаскирани економски естатизам.²⁹⁵

Ако се има у виду искуство у Чилеу, за време Пиночеове диктатуре, када су имплементирани доктрине Чикашке школе економије, видљиво је да су управо велике транснационалне компаније за кратко време освојиле готово целокупну привреду ове јужноамеричке земље, осим рудника бакра, које је Пиноче одбијао да препусти „невидљивој руци тржишта“, упркос томе што га је убеђиво чак и сам Милтон Фридман. Исто тако, искуство Чилеа је показало да „саморегулација тржишта“ изазива строгу поларизацију друштва, повећање сиромаштва, и у том смислу – дестабилизацију социјалне сфере.²⁹⁶

Дакле, одустајање од подршке малим и средњим предузећима, односно занатским радњама представља сигуран пут у доминацију акционарског капитала, у све већу дерегулацију тржишта, и десуверенизацију државе – што већ само по себи представља извор социјалне нестабилности.

Инсистирање на фридмановским неолибералним моделима, предочава тако једну новоуспостављену културну вредност савременог капитализма – подозрење према демократији, односно хипостазирање слободе (засноване на економској слободи предузетништва). Да је реч о културној вредности, а не само о идеолошком искривљавању и злоупотреби појма слободе, показују, ако

²⁹⁵ M. Friedman, „Neo-liberalism and Its Prospects“, *Farmand*, 17 (February), Chicago, 1951, str. 89-93.

²⁹⁶ Naomi Klajn, *Doktrina šoka – uspon kapitalizma katastrofe*, VBZ, Zagreb, 2008, str. 8.

ништа друго – теоретски радови интелектуалаца, попут Френсиса Фукујаме, који својеврсну хегемонију крупног акционарског капитала сматра гаранцијом светског мира, поредећи ово стање са оним о коме говори Имануел Кант у *Вечном миру*.

2.2. Глобална култура и толеранција

Толеранција представља културну вредност, успостављену у периоду такозваног развијеног капитализма (деветнаести и двадесети век). Иако се идеја толеранције може пронаћи код великих либералних мислилаца, Хобса, Лока и Русоа, ова идеја, у ствари, тек у прошлом веку добија своје коначно уобличење.

Толеранција, у поменутој форми, претпоставља *системски* гарантовано право на различитост. Другим речима, свако се може противити неком стању ствари, уложити приговор на било који вид друштвене расподеле, негирати чак и саме основе на којима је засновано неко друштво. Али, увек и искључиво, у оквирима – *институција тог друштва*.²⁹⁷

Будући да су *институције друштва*, односно *институције система* увек одређене интересима друштвене групације (или класе) која их успоставља, то онда значи да се и сама могућност непосредне промене система може остварити само средствима које дозвољава систем. Тако се и сама толеранција, сматра Маркузе, успоставља као једна системска вредност, а настојања да одређене политичке идеје буду задовољене изван успостављених институција система – као *нетолерантно деловање*, које је друштвено опасно.

Иступање из толеранције допушта њеним бранитељима да не буду толерантни према онима који су и сами одустали од институционалног решавања спора – у чему се на изванредан начин испуњава онај познати Русоов став – „нема слободе за противнике слободе“.

Упркос дерегулацији, односно одустајању од мешања у подручје приватне иницијативе и слободно надметање на тржишту – држава и у глобализованом свету треба да задржи одређене институционалне прерогативе. Тако Френсис Фукујама у делу *Грађење државе* сматра да се полиција и

²⁹⁷ Herbert Markuze, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 225. i dalje.

судство морају одржати као нужне институције система,²⁹⁸ које ће гарантовати универзално схваћену слободу (базирану на економској слободи, односно либералном тржишту).

3. Стари и традиционални занати и процес глобализације

3.1. Међународне конвенције и споразуми – између националног и глобалног

Међународни документи, на које смо делимично указали у другом поглављу овог рада, садрже како идеје које одговарају парадигми националне државе, тако и регуле које су усвојене у контексту процеса глобализације, односно учвршћивања модела неолибералног капитализма.

Тако у *Конвенцији о очувању нематеријалног културног наслеђа*, које је у Паризу 2003. године донела Генерална конференција Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу, процес глобализације се посматра и као шанса, али и као опасност, која прети да деструише нематеријално културно наслеђе до уништења, како стоји у петом ставу преамбуле овог документа.²⁹⁹

Реч је о веома прецизно написаном пасусу, у коме се најпре глобализација доводи у везу са социјалном трансформацијом, а затим са „нетолеранцијом“, коју овде можемо разумети као „репресивну толеранцију“ о којој је, много раније, говорио Маркузе.³⁰⁰

Нетолеранција на коју је указано у Конвенцији, тиче се уочене *културне хегемоније*, односно примата глобалних културних вредности, које потискују народну и националну нематеријалну културу, укључујући и старе занате који су у ту културу у овој Конвенцији убројани.

Нешто даље у тексту преамбуле ове Конвенције, каже се како је примећено да не постоје никакви обавезујући мултилатерални инструменти за очување културног наслеђа. То значи да су саме државе настојале да у оквирима

²⁹⁸ Френсис Фукујама, *Грађење државе*, *Ibid*, str. 67.

²⁹⁹ UNESCO, *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa*, Pariz, 17. oktobra 2003, MISC/2003/CLT/CH/14 („Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br.1/2010).

³⁰⁰ Херберт Маркузе, „Репресивна толеранција“, у *О толеранцији* (приредио Игор Приморац), „Вук Караџић“, Београд 1987, стр. 123-176.

националних програма, како тако, сачувају своју нематеријлану културну баштину, пред налетом глобалне културне хегемоније.

Заиста, постоје бројни примери који сведоче о оваквим мерама. Рецимо, као реакција на све већи број Мекдоналдсових ресторана, у Кини, Индији и Русији отворени су ланци ресторана који продају традиционалну храну. Међутим, овакве мере су само површинске, јер се сам глобални модел, односно разумевање слободног тржишта као централне вредности, одавно уселио и у забране традиционалних вредности. Пример ове тихе културне хегемонизације пружа нам спорт. Такмичарски идеал спорта, који није својствен његовој изворној вредности, игри, представља у ствари популаризовану парадигму неолибералног света. Термнини као што су „утакмица“, или „фер надметање“, унети из подручја глобалне културе тржишта, користе се као апологија самог тржишног система вредности. Тако се говори о „тржишној утакмици“ или „фер бизнису“, при чему се сматра сасвим оправданим да се вредност робе, услуга, интелектуалних творевина или било каквих напора и прегнућа мери тржишном парадигмом.³⁰¹

Преамбула Конвенције такође увиђа потребу да се значај нематеријалног културног наслеђа адекватно презентује младима, које је већ увелико захватила глобална културна хегемонија, пре свега путем *креолизације*, увођења израза који немају историјске корене у матерњем језику, него су резултат глобалног мета-језика, који се развија из енглеског као *lingua franca*.³⁰²

У члану 2. тачка 3. Конвенције прецизира се значење самог појма „очување“:

„Очување“ означава мјере у циљу осигуравања животности нематеријалног културног наслеђа, укључујући идентификацију, документацију, истраживање, очување, заштиту, унапређивање, проширење, преношење, посебно формалним и неформалним образовањем, као и обнову различитих аспеката таквог наслеђа.³⁰³

³⁰¹ Радимир Ђурђић, *Спорт и национална држава у доба глобализације и транзиције – политиколошко социолошко приступ*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2018.

³⁰² Joana Breidrnach and Ina Zukrigl, „The Dynamics of Cultural Globalization: The myths of cultural Globalization“, 1998, www.inst.at/studies/collab (pristup: 12. 01., 2019). pp 4.

³⁰³ *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa*, Ibid, str. 4. (član 2. tačka 3.).

Овај богат програм „очувања“ претпоставља активну улогу националних држава, али и међународних организација, које би овом програму могле да приступе на основу међународних споразума, на које Конвенција такође позива. Четврти део Конвенције, чланови 16. и 17. предвиђају, штавише, стварање листи најрепрезентативнијег културног наслеђа човечанства, односно нематеријалног културног наслеђа коме је потребна хитна заштита. Али, осим тога што се овде не прецизирају (нити су у таквом документу уопште и могу прецизирати) извори финансирања овог међународног пројекта, сама идеја о стварању листи и, уопште, успостављању неког јединственог мерила путем кога би се одлучивало о међународном значају нематеријалне културе, представља својеврстан *contradictio in adiecto*.

Наиме, спровођење поступка, који су предложени у четвртом делу Конвенције претпоставља успостављање међународних стандарда о културним вредностима националних нематеријалних култура, а свака стандардизација представља уношење неке арбитрарне институције, дакле *вредности*, која је трансцедентна у односу на иманентне вредности националне нематеријалне културне баштине. У том смислу, глобалистички начин мишљења присутан је и у тексту Конвенције, чија је интенција очување нематеријалног културног наслеђа, односно старих заната. Тај се глобалистички момент најбоље одражава у првом ставу 18. члана Конвенције:

На основу предлога које подносе Стране потписнице, а у складу са критеријумима које дефинише Комитет, а одобрава Генерална скупштина, Комитет ће периодично бирати и промовисати националне, подрегионалне и регионалне програме, пројекте и активности за очување наслеђа за које сматра да најбоље осликавају принципе и циљеве ове Конвенције, узимајући у обзир специфичне потребе земаља у развоју.³⁰⁴

³⁰⁴ *Ibid*, str 9. (član 18. stav 1.).

3.2. Значај доношења европског споразума о старим и традиционалним занатима

Упркос мноштву мултилатерарних споразума међу државама чланицама, земље Европске уније никада нису усвојиле документ којим би била регулисана област старих и традиционалних заната. Утолико, изостаје и било какав заједнички став или осмишљена политичка акција, којом би на нивоу Уније била иницирана јединствена стратегија очувања поменутих заната, или подстакнуте конкретне мере за подстицање занатских делатности.

Иако описано стање указује на извесно занемаривање области старих и традиционалних заната у процесу европских интеграција, оно, истовремено, представља добру прилику да се јединствен однос Уније према старим и традиционалним занатима адекватно уреди.

На пример, ако имамо у виду разноликост заната у земљама Уније, као и у државама које су блиске ЕУ или настоје да постану њени чланови – потребно је одустати од било каквог унифицирања занатских пракси, то јест стандардизације заната на нивоу Уније, јер би на тај начин управо било разорено оно што треба да буде очувано – специфичности старих и традиционалних заната (*занатска егзотика*) у различитим државама Европе.

Исто тако, јединствен европски документ омогућио би да се на нивоу Уније, део средстава, предвиђених за мултилатерарне развојне програме, усмери у програме очувања старих и традиционалних заната. Другим речима, уместо националних држава, које су у процесу глобализације делимично разграђене, или је опсег њиховог деловања смањен, сама Унија, која развија одређене регулаторне инструменте, може постати субјекат заштите посебности националних занатских делатности.

Пројекат Европске уније, сам по себи, представља унеколико необичну конструкцију, која развија регулаторне механизме, прихватајући, истовремено, основне регуле неолибералног примата тржишта. Дерегулација националних држава Европске уније, у том контексту, има двоструки значај: овим се процесом усвајају принципи слободног тржишта, али истовремено део овлашћења пребацује на регулаторне механизме саме Уније. Управо из тог

разлога, неки економисти, који и даље верују у апослутно слободно тржиште, неподређено регулацији чак и саме Тројке, сматрају да је Европска унија суштински анахрона творевина. Међутим, са друге стране, Јозеф Штиглиц сматра да глобализација може бити позитиван догађај, уколико се тај незаустављив економски процес доведе под политичку контролу. Другим речима, Стиглиц верује у регулисану глобализацију, која захтева успостављање слободног и јединственог светског тржишта.³⁰⁵

Стари и традиционални занати, као облик нематеријалне културе, у том би смислу ипак били заклоњени од непредвидивих заокрета на слободном тржишту, чиме би био очуван идентитет европских народа и етничких група, као основа за културну херменеутику будућности.

³⁰⁵Стиглиц сматра да ће развој демократије, који доноси глобализација, довести до децентрализације одлучивања, односно до успостављања својеврсног планетарног консензуса о битним општечовечанским циљевима, приближавајући се на тај начин Фукојаминоом разумевању Поперове идеје “отвореног друштва”, а место таквог консензуса, како показује Стиглиц у закључку своје књиге, може бити управо Организација уједињених нација; види у Jozeph Stiglic, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb, 2004, str. 15.

VI ПОГЛАВЉЕ

КА ЕВРОПСКОЈ КОНВЕНЦИЈИ О ЗАШТИТИ СТАРИХ И ТРАДИЦИОНАЛНИХ ЗАНАТА

У претходним деловима овог рада показали смо да се у праву земаља Европске уније на различите начине уређује област старих и традиционалних заната. Пре свега, не постоји јединствен став о томе шта све припада овом подручју *предузетништва*, односно у свакој држави различит је регистар заната, док га у неким државама ЕУ уопште нема.

Уколико имамо у виду да се занати јављају у доба рађања националних држава, специфичности занатских делатности какве налазимо у државама Европске уније не треба да зачуђују. Међутим, ова различитост, са друге стране, представља препреку за стварање јединственог правног оквира који би уредио област занатства на подручју ЕУ, односно, целокупне Европе.

Занатство је, нагласили смо у претходним деловима рада – еминентно европска ствар. Занати, као протоиндустријска производња настају искључиво на тлу Европе, по чему се одвајају од облика народне радиности коју проналазимо у многим светским културама. Исто тако, стварање националних држава започиње управо на европском тлу. Из тог разлога, у оснивачким актима Европске уније, посебна пажња поклоњена је управо културним специфичностима европских нација. Јединствени културни оквир треба да подстакне културне специфичности, односно допринесе очувању традиционалних културних облика, насталих у доба рађања националних држава.

Већ „Заједничке одредбе“ *Уговора о Европској унији* указују на потребу очувања поменутих културних посебности: у члану 6 став 3. каже се да „Унија поштује национални идентитет држава чланица“.³⁰⁶

³⁰⁶ „Уговор о Европској унији (пречишћена верзија текста)“, документ 97/Ц 340/02 Међувладине конференције из Амстердама, у др Душко Лопандић (пр) *Оснивачки уговори Европске уније*, Канцеларија за придруживање Србије и Црне Горе ЕУ, Европски покрет у Србији и Министарство за економске везе са иностранством Републике Србије, Београд, 2003.

У складу са овом регулом је *Уговор о оснивању Европске заједнице*, став 2. члана 151. у коме стоји:

Деловање Заједнице има за циљ да подстакне сарадњу између држава чланица и, ако је потребно, да подржи и допуни њихово деловање у следећим областима:

- боље познавање и ширење културе европских народа;
- одржавање и очување културне баштине од европског значаја...³⁰⁷

Формулација овог члана указује не само на потребу очувања националне културне баштине, у коју спадају стари и традиционални занати, него и на њено „ширење“, а то значи да се ова национална културна баштина мора уврстити у скуп европских културних баштина. То значи да се поменутим чланом *Уговора* практично захтева од земаља Уније (као и од држава које настоје да постану чланице ЕУ), које нису развиле специфичне облике заштите и неговања националне културе, да такве програме сачине и примене – у интересу развоја европске културне баштине.

Заједнички интерес, према томе, није конципиран тако да на било који начин инструментализује национални интерес држава потписница. У том смислу, овај захтев не претпоставља *унификацију*, какву је подразумевао пројекат утапања народне културе у јединствени национални корпус, током настанка националних држава. Насупрот томе, овде се управо инсистира на поштовању не само националних, него и регионалних разноликости:

Заједница доприноси развоју култура држава чланица уз поштовање њихове националне и регионалне разноликости, уз истовремено истицање заједничког културног наслеђа.³⁰⁸

Помињање регионалних особености подразумева да се посебна пажња поклања и оним облицима културног наслеђа који су занемарени у процесу успостављања националних култура, током формирања националних држава.

Другим речима, *Уговор о основању Европске заједнице*, када је реч о култури, управо *различитости* националних (и регионалних) културних

³⁰⁷ „Уговор о оснивању Европске заједнице (пречишћен текст“) у др Душко Лопандић (пр) *Оснивачки уговори Европске уније, ibid.* члан 151. став 2, тачка 2.

³⁰⁸ *Ibid.*, члан 151. став 1.

баштина сматра европском вредношћу, не настојећи да наметне никакав јединствени стандард, који би олако прешао преко поменутих специфичности националних култура европских земаља. То предвиђају већ Начела *Уговора о основању Европске заједнице*,³⁰⁹ а експлицитно на то указује став 4. члана 151. у коме стоји:

Заједница води рачуна о културним аспектима у својим активностима које се предузимају у оквиру датих одредби из овог Уговора, посебно са циљем поштовања и подстицања разноликости њених култура.³¹⁰

У оснивачким уговорима Европске уније, према томе, проналазимо правни основ за посебан правни акт, који би на нивоу ове заједнице регулисао однос и према старим и традиционалним занатима, а да на тај начин не буде угрожен сам нуклеус занатских делатности у националним државама које сачињавају ЕУ.

1. Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната

У одсуству правне регулативе, која би уредила поменућу област, професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, Стручне групе за европско право, факултативног облика рада који окупља најуспешније студенте посебно заинтересоване за правне аспекте европских интеграционих процеса – сачинили су *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, документ који полазећи од оснивачких докумената ЕУ, правно ситуира поменућу област.

Да су основне интенције стручног тима који је радио на поменућом документу у духу наведених регула, о очувању културних специфичности земаља Европе, показује текст образложења поменућог предлога:

Мото којим смо се руководили приликом израде предлога ове конвенције је следећи: ако хоћемо да будемо Европа, треба да останемо оно што јесмо. А да бисмо остали оно што јесмо, морамо да сачувамо властити

³⁰⁹ Тачка њ), става 1. члана 3. „Уговора оснивању Европске заједнице (печишћеног текста)“.

³¹⁰ „Уговор о оснивању Европске заједнице (пречишћен текст“), члан 151. став 4.

идентитет, властиту традицију, властиту културу и цивилизацију и властито јединство у различитости.³¹¹

Само на први поглед ова констатација профано пренебрегава да ни један идентитет, па тако ни национални, није фиксирани објективитет; тековина Новог века је управо (само)успостављање идентитета, а оно се догађа само кроз негацију, негирање саме позиције, која се, у наредном кораку грађења идентитета, проширује за своју негацију, за оно што претходно није обухваћено овим идентитетом.³¹² Другим речима, и сама *традиција*, као идентитет, стално се и изнова успоставља, у самом *тематизовању* традиције, у сталном суочавању традиције са оним што је *модерно*. „Властита култура, властита цивилизација“ и слично – у том смислу нису ништа једном за свагда установљено, него се они стално успостављају, у нашем *истраживању*, односно *бављену* традицијом.³¹³ Према томе „оно што јесмо“ смо само уколико „нисмо то што јесмо“, односно позитивна вредност тога што јесмо се успоставља само у негацији властитог полазишта, у проширивању појма идентитета, који се изнова обликује у склопу самог *погледа*, односно *интерпретације*.

Да је цитирани текст *Предлога Европске конвенције* само привидно пренебрегао дијалектику самопосредовања показује, међутим, наставак овог образложења:

Чување онога што су нам оставили преци, дакле конзерваторство према ономе због чега простор на коме живимо са поносом називамо Старим

³¹¹ *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* (2006) – предлог 35 студената завршне године Правног факултета у Београду, под руководством професора Бранка Ракића, упућен Генералном секретару Савета Европе – без финализације, стр. 12 – у даљем тексту – *Предлог Европске конвенције*.

³¹² Види у Михајло Ђурић, *О потреби филозофије данас*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 198. и даље.

³¹³ Ова “игра идентитета” испољава се када је реч о сваком односу према *историји*. Историје и нема без историјског саморазумевања, она је „нешто“ у шта битно спада историјско саморазумевање тог нечег. Човеково промишљање историје је део онога што се промишља, па се може рећи да пре историографије и нема историје. Пошто рефлексија мења, продуцира оно што се рефлектује, изван продукције нема знаног као историјске стварности или бивствовања. Зато не може бити речи о историјском збивању које је без икакве свести о себи самом. Историја није пуки скуп догађаја, нешто што се случило, стекло, јер је то природа. Другим речима, нема оног *по себи* историјског збивања, односно нема историјског *догађаја* пре историографије, и у том смислу *пре Хомера нема историје*. Историјска самоспознаја је, истовремено, и историјско самостварање, па тако нема оног фактичког изван историјског склопа, односно оног историографског. Историјско је, истовремено, и актер историје; виду у М. Козомара, *Четири предавања о уму*, Плато, Београд, 2011, стр. 112.

континентом, ни на који начин не представља конзервативизам и бежање од модерног. Чување старог и доброг заправо је једини исправан, а вероватно и једини могући начин да се буде модеран и спреман на прихватање правих вредности које доноси ново време.³¹⁴

То значи да се „модерно“ може разумети у контексту неког идентитета, који се самим тим проширује за своје „неидентично“. Интенције, које претпоставља идентитет, тиме су обухватиле нови садржај, али је оно *интенцијално* идентитета и даље „идентично“.

Када то применимо на однос према старим и традиционалним занатима, то значи да се друштвена интенција, која стоји у основи заната одржава и у суочавању ових заната са духом новог доба; живот савременог човека потребује нове начине производње добара, али у том, често отуђеном и искривљеном односу продукције, не треба да се заборави на њену основну вредност, коју утемељују управо стари и традиционални занати – а то је *савладавање отпора природе ради успостављања хуманог света, производње живота*.

Поменути *credo* свакако представља основу многих европских занатских *традиција*, јер је реч о иницијуму нововековног начина продукције. Међутим, особеност поменутог „савладавања отпора природе“, твори онај јединствени контекст, у коме се успоставља сама аксиологија неке нације, настале у процесу стварања капиталистичке производње.

У првом поглављу овог рада истакли смо да се аксиологија онога што данас називамо *европским културним вредностима* стварала у интеракцији европских народа, у међусобном сучељавању и прожимању различитих култура. У том смислу, и стварање јединствене европске културе не сме да пренебрегне ову *мултиаксиологију*, која открива не само традиционалне, профеудалне вредности, него и њихово превладавање, до кога долази у поменутом посредовању култура, од којих свака претпоставља и особен начин успостављања друштвених односа у контексту националне државе.

Предлагачи *Европске конвенције*, свакако имајући у виду поменути контекст, зато на следећи начин закључују екскурс о односу старих и

³¹⁴ Предлог *Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, *Ibid*, стр. 12.

традиционалних заната као националних културних вредности, и конструкта европске културе:

Предлагачи ове конвенције су свесни да управо брига о очувању онога што чини европско цивилизацијско наслеђе и европско цивилизацијско јединство представља кључ и одговор на питања које је својевремено Пол Валери формулисао на следећи начин:

„Да ли ће Европа постати оно што она уистину јесте, мали рт азијског континента? Или ће Европа сачувати свој изглед као: драгуљ универзума, бисер кугле земаљске, мозак једног огромног тела?“³¹⁵

Имајући у виду поменути осврт, јасно је да *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, коју су сачинили професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, иде даље од обичног правног документа, који треба да „попуни празнину“ у законодавству ЕУ, правилно читајући „између редова“, значењима бременит текст европских оснивачких аката.

1.1. Преамбула

У другом ставу преамбуле *Предлога Европске конвенције*, одмах иза уводне реченице стоји:

Полазећи од тога да је циљ Савета Европе остваривање што чвршће уније између његових чланица у циљу очувања и унапређења идеала и принципа који чине њихову заједничку баштину и подстицање њиховог економског и друштвеног напретка...³¹⁶

Овај став преамбуле открива нам да *Предлог Европске конвенције* не претпоставља његову примену само унутар Европске уније, него шире, у целој Европи, независно од темпа и опсега такозваног интегративног пројекта Европске уније. Савет Европе, наиме не припада институцијама ЕУ, односно он није и Европски савет, ни Савет Европске уније, а чланство у њему није условљено чланством у Европској унији (иако су све земље ЕУ чланови Савета Европе). Самим тим, овај Предлог не узима сам политички конструкт Европске

³¹⁵ *Ibid*, стр. 12.

³¹⁶ *Ibid*, стр. 1.

уније као опсег, него претпоставља саму „идеју Европе“, односно већ поменути европски културни идентитет, као садејство националних идентитета европских држава.³¹⁷

Дакле „европски идеали и принципи“ овде се узимају као еминентно европска вредност, као конституум у развоју самог европског духа. Конвенције и споразуми, на које се преамбула односи, у том смислу представљају облике правног дефинисања поменутих принципа и идеала.

Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната, како то стоји у преамбули, заснована је на Европској културној конвенцији из Париза (посебно члановима 1. и 5.), а његова основна интенција је заштита старих и традиционалних заната, као облика културне баштине Европе.

Први члан париске конвенције из 1954. године подразумева да свака страна која приступи конвенцији треба да предузме одговарајуће мере, како би заштитила и охрабрила управо национални допринос културној баштини Европе. У члану 5. се прецизира да ће се све културне вредности земаља које приступе Конвенцији сматрати делом заједнице европске културе.

Поменути чланови *Европске културне конвенције* указују не само на националну, него и на народну културну баштину, то јест они се односе и на народну радиност, подједнако као и на старе и традиционалне занате. Међутим, као што смо то констатовали у претходном поглављу, и народна радиност претпоставља одређену систематизацију, до које долази тек у процесу рационализације свеколике људске делатности, у периоду зачетака грађанског друштва – када многи облици народне радиности добијају форму заната.

У преамбули је, чини се, усвојена ова значајна претпоставка, коју потврђује четврти став:

Свесни да се стари и традиционални занати, и то како знања и вештине које их чине, а који су изграђивани, преношени и унапређивани кроз генерације, тако и производи који су резултат тих знања и вештина, а који су такође настајали и чувани кроз векове, саставни и битан део

³¹⁷ Види у Михаило Ђурић, *Искусство разлике*, Терсит, БИГЗ, Београд, 1994, стр. 154: „Ако хоћемо да схватимо европски дух, морамо поћи од тога да је само утемељење његов основни задатак и брига, и да је то дух који сам себе посредује и који зна за себе да је свој сопствени производ“.

*укупног духовног и културног наслеђа како сваког народа понаособ, тако и целе Европе, па и читавог човечанства...*³¹⁸

Наредни став преамбуле указује на значај старих и традиционалних заната, који „превазилази њихову практичну примењивост“. Овде се тачно увиђа да стари и традиционални занати указују на особену рецепцију нововековних промена, будући да они не сведоче само о „начину живота, обичајима и потребама“, већ и о „схватањима“; тај особен ракурс и начин рецепције одражава се у самој концепцији заната, из чега, несумњиво, проистичу специфичности које садржи сваки регистар занатских делатности у европским земљама.

Треба обратити посебну пажњу на још један став из преамбуле. У претпоследњем пасусу овог текста стоји значајан увид да је потребно приступити научном истраживању и проучавању „различите проблематике старих и традиционалних заната“.³¹⁹ То проучавање треба да допринесе не само ширењу знања о овим делатностима и „унапређивању свести код становништва о овим видовима властитог културног наслеђа и о овом сегменту властитог културног и националног идентитета“ – као што стоји у тексту, већ се на тај начин, заправо, изнова конституише национални идентитет и онемогућује његово свођење на испражњене форме, као материјал „пуке прошлости“.

1.2. Циљеви Конвенције

У прегнантно сročеном члану 1. у коме су сажети циљеви Конвенције, у ствари се сумира све оно што је наговештено у преамбули. Члан 1. гласи:

Ова конвенција има за циљ:

1. Заштиту и унапређење старих и традиционалних заната;
2. Ширење знања о њима;
3. Развијање свести о томе да стари и традиционални занати који су постојали и који постоје на простору сваке од држава потписница чине саставни део заједничке европске, па чак и светске, културне и цивилизацијске баштине, као и подстицање, на овом плану, даљег

³¹⁸ Предлог Европске конвенције, став 4. преамбуле, стр. 1.

³¹⁹ *Ibid*, stav 10. str. 2.

духовног, културног, цивилизацијског и сваког другог позитивног прожимања између европских народа и у оквиру читавог човечанства.³²⁰

Оно што представља извесни недостатак овог члана, а о чему ће бити више речи у другом делу овог поглавља, јесте неодређеност појам „цивилизацијске баштине“, као и сасвим колоквијално употребљен појам „цивилизацијског“, уз неодређени и дифузан појам „сваког другог прожимања“. Међутим, ако се има у виду оно што је речено у преамбули, циљеви *Предлога Конвенције* су сасвим јасни, и утемељени на општим европским актима о очувању културне баштине.

1.3. Дефинисање појмова

После циљева, предлагачи *Европске конвенције* прелазе на дефинисање појмова. Тако се у члану 2. најпре ближе одређује сам појам „старих и традиционалних заната“:

Под „*старим и традиционалним занатима*“ (у даљем тексту „занати“) подразумевају се занати који су на простору држава потписница ове конвенције постојали у дужем временском периоду, стекавши, захваљујући томе, укоренење код народа на том простору као и одређене особености и препознатљива својства, чиме су постали део културног и духовног наслеђа тих народа односно део њихове традиције³²¹.

Насупрот тексту преамбуле, у коме се јасно указује на процес „унапређивања кроз генерације“, овде се као основни критеријум узима постојање заната у „дужем временском периоду“, чиме се на изванредан начин олако прелази преко потенцијала знатно дубље и слојевитије формулације из четвртог става преамбуле.

Надаље, члан 2. дефинише појам „заштите и унапређења“, што превасходно подразумева „опстанак и оживљавање старих и традиционалних заната“.

³²⁰ *Ibid*, члан 1. стр. 2.

³²¹ *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, члан 2. стр. 2.

Предлог Европске конвенције захтева деловање у циљу заштите и унапређења старих и традиционалних заната, што поред осталог подразумева „очување знања и вештина који те занате чине“. Није довољно јасно шта подразумева „даље усавршавање тих знања и вештина“, јер таква формулација, макар на први поглед, противречи „заштити“ старих и традиционалних заната, који остају „заштићени“ само уколико су у изворном облику, односно у оном облику у коме су били примењивани у примарном историјском контексту.

У члану 2. као и у петходном члану 1. *Предлога Европске конвенције*, осим ширења знања о овим занатима, што изгледа да подразумева не само *етнолошко* знање „о“, него и практично знање њихове примене – предвиђа се и „проширење круга лица која се баве, „професионално или аматерски“ овим занатима³²². И ту почиње, чини нам се, извесна конфузија, јер се у тексту нигде не наводе конкретни разлози за „ширење“ професионалног бављења овим занатима. Уколико се пружа подстицај аматерском обучавању за делатности у подручју старих и традиционалних заната – остаје нејасно зашто је потребан професионални ангажман – јер у овом документу, за разлику од *Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво*, није прецизирано никакво коришћење поменутих културних добара као привредног ресурса.

Да би се отклониле потешкоће до којих долази у формулацији члана 2. *Предлога Европске конвенције*, потребно је, најпре, јасно разлучити „обичајност“, у коју спадају неки облици народне радиности, и „занатство“, које, као што смо то напред показали, подразумева и усвајање и рационализовање неких облика народне радиности.³²³

Само народна радиност у етнолошком смислу може да остане „антикварна вредност“. Насупрот томе, занати су увек у неком односу. Штавише, сам настанак заната представља *однос*, то јест одређени вид рефлексије на друштвене промене. Заштита заната у том смислу је, као што то добро показују поједине одредбе члана 2. *Предлога Конвенције* –

³²² *Ibid*, члан 2. став 4. стр. 3.

³²³ О разлици народне радиности и занатске производње више у Krešimir Bajec, *Proizvodnja između radinosti i racionalizacije*, Demetra, Zagreb, 2013, str. 204.

„усавршавање“, и то у смислу њихове рецепције у контексту савремених друштвених односа. Само у том контексту, имајући у виду овај *однос*, има смисла говорити о „проширивању круга лица која се баве професионално или аматерски, овим занатима“.

То значи да и када се инсистира на изворном квалитету занатске производње, то не представља остајање на њеном антикварном значају, него на одређеној процедури и делатности, која добија посебну вредност у *однос*у према материјалној производњи савременог света. На пример, када одређени занатски производи, продукти мануфактурне производње, постану посебно вредновани, то је увек ствар релације, спрам серијске производње која не подразумева исти степен квалитета одређених производа.

Другим речима, нешто прецизнија формулација трећег става учинила би сасвим јасним наредне одредбе, а посебно тачке 1 – 7. трећег става, члана 2. *Предлога Европске конвенције*.

У поседњем, четвртом ставу, ближе је одређен појам „ширења знања“. Овај члан је доследно спроведен, у духу текста из преамбуле:

Под „*ширењем знања*“ подразумевају се све организоване, колективне или појединачне, активности и мере научно-истраживачког, образовног, информативног или другог сличног карактера, које имају за циљ да се детаљно проуче сви историјски, културолошки, уметнички, социјални, економски и други аспекти настанка и развоја старих и традиционалних заната, да се унапреде знања, вештине, технике обављања ових занатских делатности и да се та знања, вештине и технике прошире на што шири круг лица, као и да се са производима тих занатских делатности упозна што шири јавност.³²⁴

Интерпретирајући овај члан *Предлога Европске конвенције* најпре треба да обратимо пажњу на активности научно-истраживачког карактера. Као и када је реч о „етнолошкој баштини“, и област старих и традиционалних заната треба да буде научно испитана. То испитивање, има за циљ уочавање различитих аспеката настанка ових заната. Другим речима, стари и традиционални занати треба да буду подвргнути одређеном виду *херменеутичког* истраживања.

³²⁴ Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната, члан 2. став 4. стр. 3.

Херменеутика је метода у којој се изнова тематизује прошло, у суочавању са актуелним знањем; у том смислу у том прошлом се види и сазнаје више него што је у самој прошлости било познато, односно боље се разумеју одређене појаве него што су биле разумеване у време када су се одиграле.³²⁵ Смисао старих и традиционалних заната, економски услови настанка заната, социјални контекст, уметнички (естетички смисао) – све то изнова бива конструисано у *херменеутичком погледу*. Самим тим, истраживање старих и традиционалних заната омогућује нам да на нов начин приступимо интерпретацији прошлог, наоружани новим елементима знања који предствљају плод нашег времена.

Надаље, у језгровито писаном тексту каже се да је сврха истраживања старих и традиционалних заната, такође, да се истраживане занатске делатности унапреде. Ово се унапређивање односи како на знања, тако и на вештине и технике за обављање занатских делатности. Другим речима, анализа старих и традиционалних заната, са аспекта савремене науке и технике, може да каузално објасни оно што је својеврмено, у доба рађања занатских делатности, усвојено као *пракса*, без *научног објашњења*. На пример, наука може да укаже из ког разлога се одређени музички инструменти морају правити од вишњиног дрвета, јасно предочавају особине тог дрвета, у каузалном објашњењу које није било својствено старим мајсторима. То не значи да ће се, на основу нових знања, мењати сама мануфактурна структура заната, него да ће избор материјала, и сам поступак, бити каузално објашњени, што савременим занатлијама може да олакша да се баве традиционалним техникама. Овакав приступ је утолико примеренији – јер је савремени човек усвојио парадигму каузалног мишљења, и уз помоћ те парадигме лакше разуме процесе и технике, и у временима која су претходила научном узору разумевања.³²⁶

Проширивање занатских техника, знања и вештина, у контексту напред реченог, подразумева израду школских програма, односно квалитетних курсева, у којима би заинтересована лица била упозната са техникама занатских

³²⁵ Emilio Beti, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988, str. 56.

³²⁶ У вези са научним узором разумевања види у Стивен Е. Тулмин, *Људски разум*, Јасен, Никшић, 2002, стр. 369. и даље.

делатности – које би биле предаване управо на основу научне и педагошке методологије нашег времена.

Непосредна последице *ширења знања* била би и увиђање предности неких аспеката занатске производње, којима не може да парира савремена тржишна продукција, упркос техничкој супериорности модерне производње. На пример, када је реч о одређеним техникама припремања прехранбених артикала (млека, сира, туршије, ајвара), традиционални начин је не само здравији него и уопште узев квалитетнији. Такође, ручно прављене виолине или ципеле увелико надмашују резултате индустријске производње у овој области, а исто бисмо могли да кажемо и за прављење сапуна, за ткање, и многе друге области занатске производње. *Ширењем знања*, дакле, отворио би се простор и за бољи тржишни пласман робе настале посредством занатских делатности, јер би био презентован њен специфични квалитет, који би јој обезбедио место на тржишту. На тај начин, осим истраживања традиције, ширење знања о старим и традиционалним занатима добија и свој непосредан привредно-економски значај, односно обезбеђен му је „одрживи развој“, што се уклапа у видове дерегулације које захтева неолиберални економски поредак.

1.4. Обевезе држава потписница

У складу са преамбулом, односно са чланом 151. *Уговора о оснивању Европске зједнице*, у члану 3. *Предлога Европске конвенције* предвиђа се да државе потписнице преузму *обевезе* предузимање свих мера и акција које се покажу потребним ради остваривања циљева ове конвенције.

Ова регула је занимљива по томе што подразумева одређене видове регулације, односно непосредну бригу држава потписница, на супрот либералним процесима у којима се на изванредан начин од држава захтева повлачење из области културе и социјалне заштите, у сврху отварања простора за пун замах приватног предузетништва. Другим речима, овде се не заговара да приватни сектор преузме бригу о старим и традиционалним занатима, него се очекују механизми деловања држава потписница, па чак и међусобна слободна

сарадња, која омогућује промет искустава, знања и роба, а чији су непосредни облици разрађени у наредним члановима *Предлога Европске конвенције*.

1.5. Национални комитети

Један од облика регулације на националном нивоу, према *Предлогу Европске конвенције* је управо формирање *националних комитета за заштиту старих и традиционалних заната*, и то у року од шест месеци од ступања на снагу Конвенције (односно шест месеци од накнадног приступа оних држава које касније прихвате овај документ).³²⁷

Члан 4. прецизира састав и начин рада националних комитета:

Националне комитете ће сачињавати одговарајући број представника надлежних државних органа, представника лица која се професионално или аматерски баве овим занатима, представника научних и културних институција и истакнутих научних и културних радника заинтересованих за старе и традиционалне занате, као и представника других институција, организација или удружења и других појединаца који би могли битно да допринесу успешном раду националног комитета дате земље.³²⁸

Текст овог става потврђује да заштита и развој старих и традиционалних заната мора да буде државни пројекат. Састав националних комитета, у ствари, јасно одражава оне циљеве које наводи члан 1. *Предлога Европске конвенције*. Текст овог става недвосмислено показује да овде није реч само о неком конзерваторском подухвату, него о правом пројекту, који претпоставља како стварање услова за ширење занатске делатности, у складу са економским претпоставкама савременог друштва, тако и истраживачке подухвате, који треба да допринесу разноликим аспектима „ширења знања“ о којима говори последњи став члана 2. *Предлога*.

Само формирање комитета на националном нивоу, са друге стране, претпоставља очување националног субјективитета, у складу са рафинираним разумевањем конституисања међународних савеза који не поништавају субјективитет и не захтевају десуверенизацију националних држава.

³²⁷ *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, члан 4. став 2.

³²⁸ *Ibid*, члан 4. став 2. стр. 3.

То на извeстан начин поцртавају следећа два става (ставови 2. и 3.) истог члана:

Задатак националних комитета биће осмишљавање и предлагање мера и акција за остварење циљева ове конвенције, старање о остварењу тих мера и акција, оцена успешности њихове реализације, као и остваривање комуникације и сарадње са истим циљем на европском и ширем плану.

Државе потписнице ће, у складу са властитим уређењем, својим националним комитетима дати стварна и ефективна овлашћења неопходна за остваривање њихових задатака.³²⁹

Пуни смисао ови ставови добијају тек када се има у виду оно што предвиђа даљи текст *Предлога Европске конвенције*, односно онај део који регулише област финансирања различитих програма заштите и развоја старих и традиционалних заната. Другим речима, на државама је да осмисле непосредне мере, о којима ће, међутим, бити расправљано на нивоу Европског комитета. На овај начин се не утиче на суверенитет националних држава, док се, са друге стране, задржава извeстан вид програмске арбитражности, која треба да мере на нивоу националних држава усмерава ка циљевима прописаним у Конвенцији.

У ту сврху, формирање *Европског комитета за заштиту старих и традиционалних заната* уследиће тек после формирања националних.

1.6. Европски комитет

Саставу и начину функционисања Европског комитета посвећен је слојевит и релативно опсежан текст члана 5. *Предлога Европске конвенције*.

Да се овде не ради о конвенцији која, скривено или отворено, стаје на страну оних међународних споразума који претпостављају десуверенизацију националних држава, или супсумацију појединих држава другим, моћнијим субјектима међународног права, види се између осталог и по томе што је предвиђен потпуни паритет у саставу *Европског комитета за заштиту старих и традиционалних заната* (у даљем тексту: *Европски комитет*).

³²⁹ *Ibid*, члан 4. ставови 2. и 3.

Будући да формирање националних комитета претходи формирању Европског комитета, његова је улога пре свега да координира деловање националних комитета, односно да допринесе успостављању оне међусобне сарадње, коју помиње члан 3. *Предлога Европске конвенције*:

Задатак Европског комитета биће подстицање, усмеравање и координација националних мера и акција предузетих ради остваривања циљева ове конвенције, као и осмишљавање, организовање и спровођење заједничких мера и акција и подстицање и координација других видова сарадње међу државама потписницама са истим циљем.³³⁰

Осим координације, како то прописује цитирани текст трећег става овог члана *Предлога Европске конвенције*, *Европски комитет* треба да *подстиче* и *усмерава*. Ако имамо у виду да су чланови Комитета представници националних комитета, то значи да ће искуства неких земаља, које су применом одговарајућих мера постигле одређене резултате у очувању и развоју старих и традиционалних заната бити препоручене другим земљама, које могу да их прилагоде властитом специфичном приступу, ради постизања истог циља.

Када је реч о *усмеравању*, *Европски комитет* ће имати задатак да води бригу о томе да се у пројектима земаља које су приступиле Конвенцији, не занемаре постављени циљеви.

Сама стратегија усвајања, потписивања и примене овог документа онемогућује било какву надређеност *Европског комитета* националним државама потписницама. Конвенција поретпоставља да она најпре буде усвојена на Савету Европе, а потом прихваћена слободном одлуком земаља потписница. Самим тим, утврђена је основна стратегија, која треба да буде очувана приликом даљег рада Европског комитета.

Исто тако, на овај начин је онемогућено да интенције Конвенције буду стављене у службу неког другачијег политичког или економског интереса, који би одступио од основних регула које Конвенција садржи.

Спровођење заједничких мера и акција, према томе, подразумева „демократију одоздо“, слободни пристанак и заједнички интерес земаља у слободној међусобној сарадњи.

³³⁰ *Ibid*, члан 5. став 3. стр. 4.

То прецизира већ наредни, четврти став члана 5. који прописује доношење одлука простом већином, али и настојање да се кроз процес расправе постигне сагласност свих земаља потписница.

Председник *Европског комитета*, према наредном, петом ставу истог члана *Предлога Европске конвенције* бира се непосредно, из састава *Европског комитета*, на мандат који траје две године, са могућношћу реизбора.

Према *Предлогу Европске конвенције*, правила о свом раду *Европски комитет* доноси сам, а то значи независн о од икаквих спољашњих утицаја, у року од три месеца од формирања, што гарантује независност рада Комитета.³³¹

Осим регуле да се редовни састанци Комитета одржавају најмање два пута годишње, односно и чешће уколико тако захтева најмање једна трећина његових чланова (ванредно заседање), посебно треба истакнути завршни, осми став члана 5. *Европске конвенције*, који оставља могућност да Комитет, уколико то сматра потребним, формира стручне службе за поједине занате или за одређена стручна питања, односно да образује и друга стручна тела.

Овај став показује да је *Европски комитет* замишљен као тело које ће се озбиљно бавити циљевима које прописује *Предлог Европске конвенције*, односно да то неће бити само бирократско тело, које ће имплементирати политичке одлуке засноване на интересима моћнијих земаља Европе. Иако, наравно, увек постоји опасност да било које регулаторно или саветодавно тело постане само бирократска љуштура, поменути став члана 5. *Предлога Европске конвенције* настоји да минимизира такву могућност, инсистирајући на стручном приступу проблему очувања и развоја старих и традиционалних заната.

1.7. Сарадња

Успешношћу рада *Европског комитета* посвећен је и текст члана 6. *Предлога Европске конвенције*, који регулише облике сарадње између *Европског комитета* и *националних комитета*.

³³¹ *Ibid*, члан 5. став 6. стр. 4.

То значи да ће на својим редовним или ванредним заседањима, *Европски комитет* увек бити у прилици да расправља о конкретним проблемима у остваривању циљева, односно заштити и развоју старих и традиционалних заната. Први став члана 6. *Предлога Европске конвенције*, међутим прописује и могућност да се поменута сарадња не одвија само преко представника националних комитета, који су чланови *Европског комитета*, него „и на друге начине који се покажу потребним или погодним“.³³²

Није тешко претпоставити на који начин би се та сарадња могла одвијати. Рецимо, са стручним службама које би *Европски комитет* формирао за поједине занате, могли би да непосредно контактирају не само занатлије из земаља потписница, него и научни радници, истраживачи, па чак и заинтересовани инвеститори, тим пре што даљи текст *Предлога Европске конвенције* предвиђа својеврсну централизацију података, и стварање јединственог регистра заната који постоје или су постојали у свим државама потписницама, а о чему ће више речи бити приликом коментара наредног, седмог члана *Предлога*.

Други став члана 6. *Предлога Европске конвенције* посвећен је *хоризонталној сарадњи* националних комитета:

Ради што успешнијег остваривања циљева ове конвенције, национални комитети ће одржавати сталну и интензивну међусобну комуникацију и сарадњу, како посредством Европског комитета и својих представника у њему, тако и на све друге погодне и потребне начине.³³³

Значај међусобне комуникације националних комитета не подразумева само пуку размену искустава у примени одређених законских решења, у циљу заштите и подстицања старих и традиционалних заната, мада је и ова област бременита различитим могућностима. На пример, аустријска концепција дуалног образовања, о којој је било речи у трећем поглављу овог рада, отвара могућности за стручно оспособљавање за обављање занатских делатности, а искуства у примени оваквог концепта образовања могу да буду драгоцену у

³³² *Ibid*, члан 6. став 1. стр. 4.

³³³ *Ibid*, члан 6. став 2. стр. 5.

оним земљама које настоје да у школске програме убаце и садржаје који обрађују поменуто подручје.

Још је занимљивија могућност да се у непосредној сарадњи националних комитета, преко стручних тела или на основу података (регистара) о старим и традиционалним занатима, направи упоредно истраживање, које би, на пример, показало како су се, у специфичним друштвеним околностима, на различите начине уделовиле одређене занатске услуге, проистекле из потреба становништва у протоиндустријском периоду зачетака националних држава. Рецимо, компаративно истраживање могло би да представи узроке због којих су занатска умећа прављења грађевинског материјала, или зидања стамбених објеката била толико другачија у различитим деловима Европе – што се не може објаснити само климатском разноликошћу у појединим регијама Старог континента. На начине и стилове градње барем подједнако су утицали социјални узроци, начини организације настамби, улога градова, процентуална распрострањеност становништва у селима и градовима, и слично. Таква компаративистичка студија, која би, полазећи од изучавања старих и традиционалних заната напредовала ка обухватнијој социјалној анализи, не само што би расветлила друштвене услове који су довели до појаве одређених занатских делатности, него би представљала и далеко оспежнији допринос социолошкој, етнолошкој и економској науци.³³⁴

Последњи став члана 6. *Предлога Европске конвенције* посвећен је посебном виду вертикалне срадње, односно сарадњи *Европског комитета* са Парламентарном скупштином, Комитетом министара и „другим заинтересованим и релевантним телима Савета Европе“.³³⁵ Смисао ове сарадње регулишу наредни делови *Предлога*, а овде је значајно приметити да поменута регула рачуна на регулаторну помоћ Савета Европе и његових тела, а то значи и на помоћ држава чланица овог Савета.

³³⁴ Muhsin Rizvić: *Pojavni okviri i unutrašnje osobenosti alhamijado literature*, Zbornik radova posvećenih Salki Nazečiću, Sarajevo, 1972, str. 56.

³³⁵ *Предлог Европске конвенције*, члан 6. став 3. стр. 5.

1.8. Инвентари старих и традиционалних заната

Предлог Европске конвенције прецизира у члану 7. да у року од две године од ступања Конвенције на снагу, свака држава потписница сачини, и *Европском комитету* достави *инвентар* старих и традиционалних заната који су постојали или постоје на њеној територији.³³⁶

Значај овог става долази до изражаја када имамо у виду да у неким европским земљама не постоје регистри старих и традиционалних заната, односно ови занати нису јасно диференцирани од модерних заната ни у правној регулативи.

Разуме се, остаје упитно да ли би земље, које нису израдиле никакав регистар, и чија правна регулатива посебно не обрађује област старих и традиционалних заната, уопште потписале Конвенцију, чији је циљ очување и развој ових заната. Међутим, сарадња *Европског комитета* са Саветом Европе, о којој говори претходни члан *Предлога Европске Конвенције*, може да резултира извесним ненаметљивим утицајем, које би пробудило интересовање за регулисање поменуте области и у земљама попут Пољске и Румуније, које, на пример, не поседују посебне регистре старих и традиционалних заната.

То не значи да су ови регистри потпуни, односно да су адекватно урађени у оним земљама које их поседују. Израда регистара подразумева одређено истраживање занатских делатности. „Национални инвентари“ треба да садрже не само списак живућих заната, који воде порекло из прошлих времена, него и оних заната који су изумрли, а примењивани су на подручју земаља потписница. Из тог разлога, како даље стоји у тексту члана 7. *Предлога Европске конвенције*, ови инвентари су заправо полазни извештаји о стању старих и традиционалних заната, на властитом простору држава чланица.

За разлику од неких земаља бившег социјалистичког уређења, које су у процесу транзиције и дерегулације потпуно запустиле или занемариле подручје старих и традиционалних заната, Србија располаже не само педантним регистром (*Правилником о одређивању послова који се сматрају старим и*

³³⁶ *Ibid*, члан 7. став 1. стр. 5.

уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата), него су у овом документу јасно разлучени стари занати, уметнички занати и послови домаће радиности. У поменутом документу, о коме је више речи било у претходном поглављу овог рада, обрађено је 106 старих заната, уметничких заната и послова домаће радиности, а веома детаљно обрађени су и начини сертификавања ових заната. То већ само по себи сведочи да су занати који се сертификају истражени, односно да постоји знање о њиховом изворном облику. Производи старих и уметничких заната и домаће радиности, према овом Правилнику, означавају се стилизованом ознаком *отворене шаке*, која представља сведочанство да је реч о мануфактурним егземплярима, а не о предметима серијске производње. На крају, *Евиденција издатих сертификата*, која се уредно ажурира на интернет страни министарства надлежног за послове привреде (члан 14. став 1.) пружа јасан увид у стање занатства на подручију Србије.³³⁷

Овакав педантан попис заната, између осталог, предвиђају и алинеје става 2. Члана 7. *Предлога Европске конвенције*:

Национални инвентари старих и традиционалних заната представљају полазне националне извештаје у којима свака држава чланица констатује и пописује стање на властитом простору у погледу старих и традиционалних заната. Национални инвентари посебно садрже:

- попис заната који се упражњавају или који су раније упражњавани на територији дате државе;
- попис подручја у датој држави на којима се поједини занати упражњавају, или су раније упражњавани, укључујући и податке о мери у којој се ти занати упражњавају или су раније упражњавани на тим подручјима;
- податке о броју лица на територији дате државе која се баве појединим занатима, податке о њиховој старосној, полној, образовној и другој структури, о њиховом социјалном положају, као и друге релевантне податке у вези са тим лицима;

³³⁷ *Правилником о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификавања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата* („Службени гласник Републике Србије“, бр. 56/2012), побројано је 106 врста заната, од чега је 69 врста сврстано у старе занате, 29 у уметничке занате и 8 у послове домаће радиности. Већина од ових врста подразумева одређени број конкретних занатских производа, тако да је наведени број значајно већи од набројаних 106 врста.

- податке о постојању и распрострањености производа старих и традиционалних заната на територији дате државе, податке о стању, вредности и заштићености тих производа, као и друге податке о њима;
- податке о проблемима, објективне или субјективне природе, који постоје у датој држави и који могу бити од значаја за остваривање циљева ове конвенције;
- податке о променама и кретањима у погледу свега горе наведеног у ранијем, како дужем, тако и краћем периоду;
- као и друге битне статистичке или сличне податке везане за старе и традиционалне занате и њихово упражњавање на простору дате државе.³³⁸

У првој алинеји предвиђа се не само попис *живућих* старих и традиционалних заната, него и својеврсни регистар заната који су раније „упражњавани“, а то значи заната који се више не обављају, који су замрли. Ако имамо у виду већ акцентовани не само етнологски него и социолошки значај истраживања старих и традиционалних заната, јасно је да постојање оваквог регистра знатно олакшава херменеутичку *ре-конструкцију*. Разуме се, постојање оваквог регистра подразумева озбиљан истраживачки рад „на терену“, и мултидисциплинарни приступ.

Друга алинеја предвиђа извесну географску спецификацију. Попис подручја је значајан податак, који осим несумњиве научне важности показује територијални значај појединих старих и традиционалних заната. Када се податак о територијалној заступљености упореди са податком о тренутном упражњавању ових заната на истом подручју, добијени подаци представљају сведочанство о етничко-историјским особеностима појединих регија.

Ова одредба има посебан значај када је реч о народној радиности, која је остала изван унификације у јединствене занатске технике, до којих долази у протоиндустријско доба. Према томе, ова алинеја је несумњиво мотивисана настојањем да се открију елементи народних култура, асимилованих у јединствени склоп националних култура.

Трећа алинеја предвиђа прављење својеврсних *социјалних карата*, које треба да покажу заступљеност бављења старим и традиционалним занатима

³³⁸ Предлог Европске конвенције, члан 7. став 2. стр. 5.

према различитим социјалним категоријама. Ови подаци могу знатно да допринесу приликом планирања конкретних мера у циљу очувања или развоја старих и традиционалних заната. На пример, ако подаци покажу да се старим и традиционалним занатима баве углавном старији људи, то је сигнал да треба појачати едукацију, или осмислити посебне стимулативне мере, које би младе људе привукле да се баве занатским пословима. Или, уколико се покаже да су занати посебно интересантни за лица нижег степена образовања, важно је осмислити едукативне мере, које би допринеле развоју заната, и слично.

Подаци о распрострањености производа старих и традиционалних заната пружају слику о привредном значају заната, односно, са друге стране, о статусу ових производа на тржишту. Сертификовање и посебно означавање, које предвиђа поменути Правилник Републике Србије у том смислу представља својеврсни узор скретања пажње на особен начин производње занатских производа. Спецификовање ових производа на тржишту омогућује да се уочи вредност појединачног, мануфактурног приступа, које оставља могућност за бригу о детаљима, што није заступљено у серијској производњи. То посебно долази до изражаја када је реч о одевним предметима, обући или изради музичких инструмената, производима који садрже квалитет прилагођен индивидуама-корисницима.

Евиденција проблема и специфичних промена, о чему говоре пета и шеста алинеја, треба да јасно укажу на узроке – како неповољног стања, супротног циљевима Конвенције, тако и оних појава (позитивног кретања), које доприноси очувању и развоју старих и традиционалних заната.

На крају, у последњој алинеји члана 7. истиче се значај статистичке анализе, која, међутим, не треба да буде једини извор података.

Значај овог члана *Предлога Европске конвенције* адекватно се може сагледати уколико себи предочимо богатство података које би пружило постојање инвентара старих и традиционалних заната у свим државама потписницама. На основу података, чије прикупљање предвиђа члан 7. Конвенције, могуће је изградити детаљну реконструкцију развоја заната у Европи, и реконструисати етнички, историјски и социјални каузалитет настанка заната, преобликовања појединих облика народне радиности у занате, естетске

претпоставке изворних уметничких делатности. А ови подаци пружају не само значајну допуну приликом *ре-конструкције* националних идентитета, него представљају и својеврстан подстрек за афирмацију одређених вредности, које су потиснуте развојем буржоаске културе конзумеризма.³³⁹

Годину дана после израде националних инвентара старих и традиционалних заната, односно три године од ступања на снагу Конвенције, Европски комитет треба да усвоји *Европски инвентар старих и традиционалних заната*. Према члану 8. *Предлога Европске конвенције*, овај инвентар би представљао „збирни документ“, односно суму националних инвентара, које ће доставити државе потписнице.³⁴⁰

Текст члана 8. *Предлога Европске конвенције* изричито предвиђа да ће подаци из држава које накнадно приступе Конвенцији, и које у року од две године од приступања сачине своје инвентаре – бити унети као допуне у централни Европски инвентар, у року од три месеца од достављања поменутих података. Оваква могућност, међутим, сугерише да треба предвидети и допуну Европског инвентара на још два начина: најпре, као резултат допуне националних инвентара држава потписница (што може бити резултат накнадног истраживања, какво предвиђа претходни део текста *Предлога Европске конвенције*), или допуне која проистиче из непосредне сарадње националних комитета, односно заједничких пројеката (у којима ће бити откривена неистражена подручја занатских делатности).

Другим речима, инвентари, национални и централни, не треба да буду једном за свагда установљени, јер то у ствари није у духу самог *Предлога Европске конвенције*. Подстицање научно-истраживачког рада на подручју старих и традиционалних заната оставља могућност да се инвентари допуњују, и на основу тога усавршавају постојеће или праве нове стратегије заштите и очувања старих и традиционалних заната.

³³⁹Snežana Čolić, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2013, str. 117.

³⁴⁰*Предлог Европске конвенције*, члан 8. стр. 5 и 6.

1.9. Стратегије заштите

Документ о заштити старих и традиционалних заната може бити сачињен тек када буде обликован примарни Европски инвентар. Сагледавајући стање у државама потписницама, Европски комитет треба да осмисли на који начин се, и каквим мерама, може деловати у правцу циљева које дефинише *Предлог Европске конвенције*.

Стратегији заштите посвећен је члан 9. *Предлога*, који у првом и другом ставу предвиђа шта треба да буде учињено на европском и националном нивоу, на основу података из Европског инвентара старих и традиционалних заната:

Истовремено са Европским инвентаром старих и традиционалних заната или најдаље три месеца по његовом усвајању, Европски комитет ће усвојити Европску стратегију заштите старих и традиционалних заната (у даљем тексту „Европска стратегија“), која ће бити редовно разматрана на сваке четири године ради утврђивања резултата њене примене и ради неопходних модификација. Европски комитет може одлучити и о ванредном разматрању Европске стратегије.³⁴¹

Важност доношења стратешког документа огледа се у томе што он омогућује конкретније облике сарадње националних комитета, односно коришћење ресурса Савета Европе; на основу стратегије може се допринети стварању повољније климе за очување и развој старих и традиционалних заната, како на европском, тако и на нивоима националних држава потписница.

Четворогодишња евалуација, на основу које ће Европска стратегија бити модификована, претпоставља, у ствари, и модификацију Европског инвентара, о којој смо говорили, јер одређени делови инвентара, а нарочито они о којима говоре алинеје 5. и 6. члана 7. *Предлога Европске конвенције*, пружају податке који могу да буду одлучујући за измене или допуне Европске стратегије.

Као што је приликом конституисања Европског комитета, и инвентара заступљен „пут одоздо“, из подручја националних држава, тако израда стратегије претпоставља изван *примат* европског нивоа, у односу на националне програме. Израда националних стратегија, како то предвиђа став 2.

³⁴¹ *Ibid*, члан 9. став 1. стр. 6.

члана 9. *Предлога Европске конвенције* треба да пође од Европске стратегије, коју претходно усваја Европски комитет, сачињен од представника националних комитета. У року од шест месеци од усвајања Европске стратегије, национални комитети земаља потписница треба да сачине националне стратегије заштите старих и традиционалних заната „чија ће даља модификација бити у складу са променама у Европској стратегији“.³⁴²

Будући да је текст *Предлога Европске конвенције* писан у духу саме концепције Савета Европе, он не подразумева никакву стриктну субординацију, према којој би европски ниво био надређен националним државама. Иако поменути став члана 9. подразумева да се националне стратегије доносе према одредбама Европске стратегије, текст *Предлога* допушта да се „ако се за то укаже специфична потреба, разматрања и модификовања националних стратегија могу вршити и независно од разматрања и модификовања Европске стратегије“.

Другим речима, како то поцртава последњи, став 3. члана 9. *Предлога Европске стратегије*, од суштинског је значаја деловање сходно дефинисаним циљевима, из члана 1. *Предлога*, чему треба да буду подређене и националне и европска стратегија заштите старих и традиционалних заната.

Треба истакнути да се члан 9. *Предлога Европске стратегије* у целини бави *заштитом* старих и традиционалних заната, односно да овде није поменут „развој“ ових заната, односно њихово „унапређивање“ иако је и то један од циљева, побројаних у првом члану *Предлога*. Према нашем мишљењу, постојећи текст треба кориговати, тако да стратегија предвиђа не само „заштиту“, него и модалитете „развоја“, што је у духу претходних чланова *Предлога Европске конвенције*.

1.10. Годишњи програми

Суштину члана 9. *Предлога Европске конвенције* конкретизује наредни, члан 10. који јасно показује да ће програме мера заштите старих и

³⁴²*Ibid*, члан 9. став 2. стр. 6.

традиционалних заната државе потписнице сачињавати на основу Европске стратегије, али и на основу својих националних стратегија. Ови програми предвиђају „конкретне мере и акције за остваривање циљева ове конвенције“.

То значи да национални комитети треба да осмисле непосредне мере, имајући у виду националне инвентаре са једне, и договорену стратегију Европског комитета, са друге стране. Европски комитет, према томе, преузима улогу координатора мера националних комитета: „Европски комитет ће сачињавати годишње програме међународне сарадње у циљу остваривања циљева ове конвенције (у даљем тексту „европски годишњи програми“).³⁴³

Интенцију чланова 9. и 10. додатно појашњава објашњење појединачних одредби дато у образложењу текста *Предлога Европске конвенције*:

Као дугорочан облик програмирања, за периоде од по четири године усвајају се Европска стратегија и на основу ње националне стратегије заштите старих и традиционалних заната, у којима су садржана основна усмерења и основни начини реализације циљева Конвенције на европском и националном плану. Као облик краткорочног програмирања, на европском нивоу се, полазећи од Европске стратегије, усвајају годишњи програми међународне сарадње у циљу остварења циљева Конвенције, док се на националном плану, на основу Европске стратегије и националне стратегије сваке државе, усвајају национални годишњи програми заштите старих и традиционалних заната, којима се предвиђају конкретне мере и акције ради остваривања циљева Конвенције.³⁴⁴

Годишњи програми се, дакле, односе на међународну сарадњу, док је Европска стратегија оквирни, кровни документ, који на нивоу конкретних мера подлеже модификацијама, на основу процена и одлука националних комитета.

1.11. Извештавање

У члану 11. *Предлога Европске конвенције* уређено је извештавање, то јест поступак подношења извештаја националних комитета Европском комитету, о оставривању програма у току претходне године. Будући да се програми националних комитета, као вид краткорочног програмирања, доносе

³⁴³ *Ibid*, члан 10. став 2. стр. 6

³⁴⁴ *Ibid*, стр. 15.

за период од годину дана, по истеку тога рока национални комитети треба да сачине одговарајући извештај о остварењу једногодишњег програма. Извештај, према овом члану *Предлога Европске конвенције* треба да прикаже остварење Европске стратегије и националних стратегија у години о којој је реч, и да покаже на који начин се, у поменутом периоду, остварују циљеви Конвенције, на подручју националне државе, у домену одговорности сваког појединачног националног комитета.³⁴⁵

Такође, и Европски комитет је у обавези да сачини извештај о међународној сарадњи у току (сваке) протекле године, а усвајање овог извештаја претходи изради новог годишњег програма.

Овај члан, такође, предвиђа да државе потписнице годишње извештаје достављају Европском комитету, а преко њега и свим другим државама потписницама (другим националним комитетима),³⁴⁶ док ће Европски комитет своје извештаје достављати државама потписницама, Парламентарној скупштини и Комитету министара Савета Европе.³⁴⁷

Путем извештавања, државе потписнице и Европски комитет имаће јасну слику о имплементацији стратегија (националних и Европске стратегије), а национални комитети о примени стратегије у другим националним државама, што треба да има позитиван утицај на међународну сарадњу. Са друге стране, извештавање Парламентарне скупштине и Савета министара Савета Европе, само по себи већ представља деловање у функцији остваривања циљева Конвенције, јер се на овај начин шири знање о старим и традиционалним занатима, и развија свест о потреби њиховог очувања и развоја.

1.12. Упутства

Члан 12. *Предлога Европске конвенције* односи се на потребу успостављања одређених техничких стандарда, за израду националних инвентара и других важних докумената:

³⁴⁵ *Ibid*, члан 11. став 1. стр. 6.

³⁴⁶ *Ibid*, члан 11. став 2. стр. 7.

³⁴⁷ *Ibid*, члан 11. став 3. стр. 7.

Уколико то сматра потребним, ради униформности, економичности или из других разлога, Европски комитет ће сачинити и државама потписницама доставити упутства о сачињавању националних инвентара, националних стратегија, националних годишњих програма и националних годишњих извештаја.³⁴⁸

Питање униформности и економичности извештаја у основи је техничко питање. Овим чланом *Предлога Европске конвенције се*, утолико, ни на који начин не успостављају односи *супер* и *субординације* између националних комитета и Европског комитета.

1.13. Мере и акције

Чланови 10. и 11. *Предлога Европске конвенције* посвећени су *формама* сачињавања и остваривања годишњих програма, на националном нивоу и новоу Европског комитета, као и начинима извештавања о имплементацији стратегија и мера. Члан 13. *Предлога* посвећен је, међутим, *садржају* поменутих мера. У 11. алинеји, став 1. поменутог члана *Предлога Европске конвенције* указано је шта све треба да буде предвиђено у годишњим програмима рада националних комитета:

Државе потписнице ће својим годишњим програмима предвидети мере и акције које воде остваривању циљева ове конвенције, а нарочито:

- мере социјалне помоћи занатлијама;
- мере материјалног и другог подстицања младих да се професионално или аматерски баве старим и традиционалним занатима;
- организацију обуке за бављење старим и традиционалним занатима, и то како школске обуке за професионално бављење овим занатима, тако и курсева за аматере;
- организовање сусрета и смотри занатлија;
- организовање саветовања и стручних скупова научних и културних радника који се баве проучавањем старих и традиционалних заната;
- организовање и подстицање истраживачких пројеката који се баве различитим аспектима проблематике старих и традиционалних заната;

³⁴⁸ *Ibid*, члан 12. стр. 7.

- организовано сакупљање и заштиту производа старих и традиционалних заната;
- организовање и подстицање излагања у музејима, на изложбама и сајмовима производа старих и традиционалних заната;
- фискалне и друге олакшице, као и друге подстицајне мере за субјекте који финансијским и другим доприносима помажу остваривање циљева ове конвенције;
- подстицање и помагање рада удружења и других непрофитних организација које се баве заштитом и унапређењем старих и традиционалних заната;
- као и све друге мере и акције за које државе потписнице оцене да доприносе остваривању циљева ове конвенције.³⁴⁹

Посебно је интересантна мера наведена у првој алинеји, о социјалној помоћи занатлијама. Поменута мера претпоставља најнепосредније учешће националних држава. Другим речима, ова мера поцртава регулаторну улогу државе у процесу очувања и развоја старих и традиционалних заната – што је сасвим сигурно у супротности са дерегулаторним курсом Европске уније, као политичког пројекта који је базиран на неолибералној идеји слободног протока капитала.

Ова супротстављеност у ствари проистиче из другачијих, у одређеном степену чак диспаратних интенција Савета Европе и пројекта Европске уније. Наиме, док је Савет Европе настао на *еманципаторском капиталу* пројекта Европе, садржаном пре свега у делима европских филозофа, Европска унија је политичко уделовљење базирано на програму повећања економске ефикасности, односно на неолибералним начелима.³⁵⁰

Из тог разлога, а о томе ће посебно бити речи у другом делу овог поглавља рада, поставља се питање могућности имплементације ове мере, у ситуацији када су националне државе, а посебно оне чија економија зависи од помоћи *Велике тројке*, условљене да смање обим социјалних издатака.

Социјалну помоћ занатлијама може пружити само држава. За разлику од двадесетовековне „државе благостања“ или социјалистичке државе, савремена

³⁴⁹ *Ibid*, члан 13. став 1. стр. 7.

³⁵⁰ Džozef E. Štiglic, *Evro, kako zajednička valuta ugrožava bezbednost Evrope*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 204. i dalje.

капиталистичка држава, видели смо у првом поглављу, огромно подручје социјалне политике практично препушта „добровољном“ деловању приватног сектора. Уколико би бригу о старим и традиционалним занатима преузела нека транснационална компанија, тешко је замислити да би била гарантована аутентичност заната, и да би се водило рачуна о традиционалним начинима занатске производње.

Друга алинеја предвиђа мере материјалног и другог подстицања младих, у функцији њиховог професионалног или аматерског бављења старим и традиционалним занатима. Када је реч о материјалном подстицању, ту је могуће замислити широку лепезу помоћи. Од стипендија за ученике специјализованих занатских школа, или стипендирања оних ученика који похађају смерове, или изаберу предмете у којима се обрађују технике (вештине) занатске производње, па до давања неповратних средстава за почетак (*start-up*) самосталног бављења занатством.

Друге врсте подстицања односе се на стварање погодне друштвене климе, на друштвену афирмацију занатства, и омогућавање пласмана занатских производа на тржишту, што би гарантовало да се бављење старим и традиционалним занатима финансијски и социјално „исплати“.

Када се ради о аматерском бављењу занатством, подстицајне мере треба да предоче задовољство од производње предмета „својом руком“, и да укажу на заборављене и занемарене предности мануфактурне производње, када је реч, пре свега, о квалитету производа.

Субјекат подстицајних мера такође може да буде само држава, што значи да и ова мера претпоставља регулаторну улогу државе. Афирмисати квалитет насупрот кванитету, као основном обележју серијске производње, са друге стране, представља отворено стављање под сумњу неолибералног дискурса *продукције*.

Трећа алинеја као једну од мера у функцији остварења циљева *Европске конвенције* предвиђа организацију обуке, у школама и на курсевима, која треба да заинтересоване оспособи за обављање старих и традиционалних заната. Као и у претходне две алинеје, ова мера претпоставља механизме државе. Потребно је креирати школске програме, и стручно оспособити наставни кадар, који ће,

најпре, теоретски обрадити значај старих и традиционалних заната, а потом осмислити практичну наставу, и пронаћи адекватан наставни кадар и радионице за њено извођење.

Поменуте активност у већини, ако не и у свим државама Европе, претпостављају најнепосредније учешће државе, која, најпре, треба да обезбеди потребна средства за промену и прилагођавање школских програма. То на особан начин показује искуство Аустрије, у којој су стари и традиционални занати постали сегмент дуалног образовања. Међутим, ни у Аустрији држава није у стању да подмири све трошкове дуалног образовања, и зато је у финансирање укључен и приватни сектор, који, када је реч о старим и традиционалним занатима, ипак проналази свој интерес у финансирању занимања који би могли да буду подведени под ову категорију.

Дуално образовање у Аустрији се налази под надлежношћу неколико државних институција.³⁵¹ Савезном нивоу припадају Министарство привреде и Министарство просвете, као и Образовни савет који заједно одређују законске оквире за дуално образовање. Покрајинска влада и покрајински огранци Привредне коморе су надлежни за саму реализацију дуалног образовања које се одвија на радном месту и у школи, и они су међусобно повезани сарадњом.³⁵²

³⁵¹ Постоје одређене термилошке потешкоће при одређењу појма *Lehre*, односно превођењу овог појма на српски језик. Традиционални превод, односно коришћење овог израза од стране миграната из бивших југословенских република у Аустрији гласи – занат. *Lehre* може да представља и занатско образовање, али не само у оном смислу како се то у српском језику перципира, већ много шире. Према Ристићевом и Канргином речнику, *Lehre* може да се prevede и као „учење, наука“, као „поука“ и као „под-ука“ (Светомир Ристић и Јован Канрга, *Енциклопедијски немачко-српски речник*, Просвета, Београд, 2004.). Према томе, употреба термина „занат“, као превод немачког *Lehre*, не може се сматрати прихватљивом, с обзиром да се у Аустрији путем *Lehre* образују и кадрови попут пореског асистента (*SteuerassistentIn*), банкарског службеника (*Bankkaufmann/-frau*), техничког цртача (*Technische/r ZeichnerIn*), административног асистента (*VerwaltungsassistentIn*), а не само радници у производним и мануелним занимањима. Много пригоднији је дословни превод за оно што Аустријанци мисле када кажу *Lehre* је „дуално стручно образовање“ (*Duale Berufsausbildung*) што је пандам ономе што је у историји југословенског образовања познато под називом „образовање ученика у привреди“. Но, у сваком случају, *Lehre* изворно упућује на „рукотворни рад“, на занатско умеће, које није занемарено ни у процесу дуалног образовања; видети у Милица Томић, *Стање и перспективе дуалног стручног образовања у Аустрији*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2017, стр. 24-25.

³⁵² Аустријско дуално образовање укључује и следећа занимања, које би се могла убројити у старе и традиционалне занате. Овде издвајамо неколико старих заната из аустријског регистра. Превод са немачког заснован је на листи занимања дуалног образовања, коју су на српски језик превели службеници Савезног канцелара Аустрије, Себастијана Курца, који је унеколико дотеран и прецизиран, у функцији лакшег разумевања: *Blechblasinstrumentenerzeugung* (израђивачи металних /лимених/ музичких инструмената), *Bonbon - und KonfektmacherIn* (бомбонџије),

Аустријски систем основног, нижег и вишег средњег образовања регулисан је савезним законом о организацији школа (*Schulorganisationsgesetz*), са изузетком пољопривредних и шумарских школа. Средња стручна школа за ученике дуалног образовања (*Berufsschule*) спада у обавезне стручне школе, тако да се обављање делатности и сва питања од значаја за школски део дуалног образовања уређују овим законом. Покрајинска управа и локална заједница имају могућност да посредно утичу на рад школа прилагођавањем наставних планова географским, економским или културним специфичностима заједнице. Овај вид аутономије је ограничен, с обзиром да се наставни планови могу прилагодити само у договору са савезним или покрајинским школским органима.³⁵³

Уређеност дуалног облика средњег стручног образовања је у Аустрији регулисана на савезном нивоу и то Законом о дуалном стручном образовању (*Berufsausbildungsgesetz*), а посредно и Уредбом о предузетништву (*Gewerbeordnung*) из 1994. године, као и Прописима о образовању (*Ausbildungsverordnung*), које Министарство привреде издаје за свако појединачно занимање. Други аспект се односи на финансије, као једног од кључних фактора за осигурање и регулисање функционисања и развоја образовања: дуално образовање се кофинансира од стране предузетника (који сnose већи део трошкова улагањем у ученике и обезбеђивањем ученичке плате), док државна управа учествује у образовању финансирањем стручних школа за ученике дуалног образовања.³⁵⁴

Brunnen - und Grundbau (копачи бунбара, бунарџије), *Glasmacherei* (техничари за израду стакла, *стаклодувачи*), *Gold- und Silberschmiedln und Juwelierln* (златари – дреагуљари) *Gold -Silber- und Perlenstickerln* (везиле перли од сребра, злата и бисера), *Hafnerln* (израђивачи предмета који се пеку, грнчари – *Töpferln*, лончари), *Handschuhmacherln* (израђивач предмета од коже – рукавица или ципела), *Harmonikamacherln* (израђивач хармоника), *Hufschmiedln* (поткивачи, /они који обављају поткивање), *Klavierbau* (израђивачи клавира), *Lebzelterln und Wachszieherln* (израђивачи медањака и воскари /воскари-лицидери/), *Miedererzeugerln* (израђивачи корсета), *Orgelbau* (израђивачи оргуља), *Präparatorln* (препаратори), *Sattlerei-Reitsportsattlerei* (израђивачи седла), *Uhmacherln – Zeitmesstechnikerln* (часовничари-техничари за оправку сатова), *Vergolderln und Staffiererln* („мајстори креације ситних детаља“, филигранисти), *Wagnerln* (израђивачи кола, колари), *Weberln* (ткачки послови), *Zimmerei* (тесари). За аутентичан превод корена речи, који садрже кованице које одређују занимања видети у Светомир Ристић и Јован Кангрга, *Енциклопедијски немачко-српски речник*, Просвета, Београд, 2004.

³⁵³ Die Lehre: Duale Berufsausbildung in Österreich. Wien: Bundesministerium für Wirtschaft, Familie und Jugend, Wien 2012.

³⁵⁴ Wolfgang Bliem, Alexander Petanovitsch, Kurt Schmid, *Success factors for the Dual VET System*, Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft, Wien, 2015, str. 83.

У овим правним актима садржани су сви релевантни елементи везани за све стране које учествују у средњем стручном образовању овог типа. Закон о дуалном стручном образовању садржи прописе о спровођењу дуалног средњег стручног образовања, критеријуме за предузетнике под којима могу да учествују у образовању, критеријуме за пријем ученика у ученички-радни однос, правила о уговору између привредног субјекта и кандидата за образовање, о току и трајању образовања као и информације о свим релевантним питањима везаним за завршни испит.

Министарство привреде у чијој се надлежности дуално образовање налази, је од 2010. године увело обавезну двогодишњу евалуацију стања запослености младих и општег стања у дуалном образовању. Ова одлука је садржана и у параграфу 15. Закона о стручном образовању, и до сада су објављена три извештаја.³⁵⁵

За разлику од ученика који стручно образовање стичу само у школама, ученици у дуалном образовању се налазе у радном односу. Ученички уговор (*Lehrvertrag*) је документ којим се регулишу права и обавезе ученика и привредних субјеката у дуалном средњем стручном образовању. Уговор се мора склопити најкасније три недеље након почетка образовања тј. радног односа и мора бити закључен у писаној форми и прослеђен Одељењу за ученике у дуалном образовању при Привредној комори (*Lehrlingsstelle der Wirtschaftskammer*). Уговор садржи све релевантне податке о привредном субјекту и ученику, као и о трајању ученичког-радног односа, радном времену и одморима, посећивању школе за ученике у дуалном образовању (*Berufsschule*) и висини ученичке плате.³⁵⁶

Оно што вреди посебно истаћи је да се у процесу дуалног образовања, када је реч о мануфактурним занимањима, посебна пажња поклања аутентичним техникама израде, нарочито када је реч о производњи уметничких инструмената, одевних предмета или националних јела, и да такав приступ наилази на

³⁵⁵ Berufsausbildungsgesetz (1969). Gesamte Rechtsvorschrift für Berufsausbildungsgesetz. Retrieved August 25, 2014 from the World Wide Web <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10006276> (pristup: 12.02. 2019).

³⁵⁶ Lehrplan der Hauptschule. (2000). Retrieved July 20, 2014 from the World Wide Web <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20000676> (pristup: 12.02. 2019).

подршку приватног сектора, односно занатских удружења које учествују у финасирању, тако што покривају трошкове извођења практичне наставе.³⁵⁷

Међутим, кључну улогу има држава, која, баш као што то предвиђа и *Предлог Европске конвенције*, на изванредан начин припрема ученике за обављање производних занимања, уз школовање у гимназијама, или средњим стручним школама, па се зато многи од њих у такозваним вишим средњим школама одлучују за занатска занимања.

Припрема за избор занимања почиње много пре завршетка обавезног образовања. Поред тога друштвене мреже и интернет су такође постали важни извори информација о могућностима образовања. Више основне и нове средње школе активно припремају ученике путем обавезне наставе из професионалне оријентације. Поред тога, ученицима на располагању стоје Центри за информисање о занимањима (*Berufs Info Zentru*) при Заводу за запошљавање (*Arbeitsmarktservice*), могућност бесплатне праксе у привредним субјектима као и многобројни други пројекти намењени професионалној оријентацији. Ове иницијативе се финансирају и из савезног буџета али и од стране локалних самоуправа и покрајинских влада. Саветовање и професионално информисање ученика су дакле схваћени као систематски, друштвени задатак и у свом планирању и реализацији се усклађују са развојном политиком. Од тако планираних активности корист имају не само ученици, већ и друштво у целини.³⁵⁸

Дуално образовање се углавном сагледава у привредном контексту па је уобичајено да се и сами ученици, при тражењу ученичког-радног места пре свега окрећу отвореним конкурсима у привредном сектору. Међутим, образовање ученика у дуалном систему није само задатак компанија и привредног тржишта. Државна управа се труди да политичким мерама и програмима за унапређење образовања привуче што више компанија и привредника које ће образовати и обучавати ученике али исто тако, јавни сектор преузима и конкретне кораке за одржање и унапређење дуалног модела стручног образовања.³⁵⁹

³⁵⁷ H. Dornmayr, & S. Nowak, *Lehrlingsausbildung im Überblick 2013: Strukturdaten, Trends und Perspektiven*, Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft, Wien 2013, str. 67.

³⁵⁸ Österreich Wirtschaftskammer, *Ausbildungsmappe für Lehrbetriebe*, WKO, Wien, 2013.

³⁵⁹ Милица Томић, Вера Спасојевић, Емина Хебиб, „Дуални модел средњег стручног образовања: пример Аустрије“, у *Настава и васпитање*, vol LXIV 1.2015, стр. 131- 144.

Организовање сусрета и смотри занатлија, што предвиђа четврта алинеја члана 13. *Предлога Европске конвенције*, представља меру коју није тешко спровести, уколико постоје занатске коморе или удружења. Такође, уз помоћ еснафских друштава може се изабрати актуелна тема.

Размена искустава занатлија свакако је корисна, јер се на тај начин не само преносе одређени видови занатске производње. Такође, оваква размена искустава је у функцији договора о наступу на тржишту, набавци сировина и сличном. У случајевима где је занатска производња субвенционисана, и на изванредан начин заштићена од стране државе, изостаје конкуренција, каква влада на „дерегулисано“ тржишту, па су овакви сусрети занатлија ослобођени зазирањем од конкуренције.

Са друге стране, сусрети и смотре занатлија представљају вид популаризација заната, односно меру која додатно привлачи младе људе, или оне који су остали без посла, да се посвете старим и традиционалним занатима.

Знатно сложенији посао је организовање саветовања и стручних скупова научних и културних радника, посвећених старим и традиционалним занатима, пре свега из разлога што је и академску заједницу такође потребно на одређени начин заинтересовати за истраживање ове области. У стручној литератури, у ствари, изостају савремене студије о поменутом питању, односно у публицистици доминирају популарни радови, који немају карактер научног истраживања.

Уколико имамо у виду да је академска заједница релативно аутономна, отворено је питање на који начин се уопште може правдати било какав вид утицаја, односно скретања пажње, изван саме научне заједнице, на научно бављење одређеним проблемом. Међутим, промењени однос државе према старим и традиционалним занатима, оживљавање заната и њихов другачији третман у социјалној заједници, већ сами по себи могу представљати фактор који ће ширу академску заједницу упутити на интердисциплинарни приступ овом подручју. Другим речима и ова мера, коју предвиђа пета алинеја *Предлога Европске конвенције*, практично рачуна на активан однос државе.

То потврђује шеста алинеја, која као меру предвиђа „организовање и подстицање истраживачких пројеката“ у вези са старим и традиционалним

занатима. Као што је држава, путем конкурса министарстава за област науке и високошколског образовања својевремено подстицала програме истраживања националне културне баштине, тако се сада може фокусирати посебно на подручје старих и традиционалних заната, што би факултете и институте подстакло да припремају истраживања у овој области.

Истраживачки пројекти, у вези са старим и традиционалним занатима односили би се не само на технике које су примењиване у занатској производњи, него и на разумевање друштвеног контекста и социјалних односа, који су владали у временима утемељења и развоја занатства.

Седма и осма алинеја предвиђају организовано сакупљање и заштиту производа старих и традиционалних заната, њихову заштиту, као и њихово излагање у музејима, на сјамовима и изложбама.

Ове алинеје сугеришу одређен етнолошки приступ, који не обухвата само народну радиност, већ и аутентичну занатску производњу. Многи људи, наиме, не знају ништа о предметима, насталим у току ране занатске производње, баш као и што им је непозната сврха појединих предмета народне радиности.

Са друге стране, ови предмети су занимљиви из више разлога. Најпре, они пружају сведочанство о другачијем начину размишљања и решавања проблема, које су наметали одређени друштвено-историјски контексти. Насупрот актуленој владавини електронике, занатство је почивало на механици, која се испољавала не само у производњи предмета, него и у самом разумевању света. Та механицистичка слика света искрсава при проучавању Њутнове или Лајбницевог механике.³⁶⁰ Такав начин мишљења, који је данас потиснут, и даље је, међутим, присутан у неким областима физике, а посебно у медицини, чија објашњења делом и даље претпостављају механичку слику света.

³⁶⁰ Механицистичко схватање условило је, на пример, стварање динамичког модела васионе, коју обликују силе *репулзије* и *атракције*, динамички принципи који условљавају ширење и сакупљање тела у простору. Бесконачни систем светског поретка, иако условљен механиком универзалних закона, ипак подразумева простор божанске присутности, што је такође њутновски елемент: „Тко би могао видјети како је бесконачан простор божанске присутности, у коме се може наћи залиха за могућа природна обликовања покопан у тихој ноћи пун материје да служи за грађу свјетовима, који ће се произвести у будућности, и пун покретач за њихово покретање, које са slabим мицањем започиње она кретање, чиме једном треба да буде оживљена неизмјерност ових пустих простора“; види у Imanuel Kant, „Upotreba metafizike ukoliko je ona povezana sa geometrijom, u filozofiji prirode čija prva proba sadrži fizičku monadologiju“ (stav III, str. 239.) časopis *Arhe*, I 1/2004, стр. 235-251.

Исто тако, суочавање са производима старих и традиционалних заната открива каква је пажња била поклањана сваком егземплару. Естетски моменти, украси или шаре, који су на сваком појединачном производу другачији, указују на особеност мануелне производње, чији квалитет и трајност премашују објекте потоње серијске продукције.

Девета и десета алинеја, баш као и прве две алинеје члана 13. *Предлога Европске конвенције* најнепосредније предвиђају финансијску помоћ државе, или других организација. Фискалне олакшице, о којима говори девета алинеја, могу да буду само производ државне политике. То се односи на пореске олакшице, укључујући и привремено ослобађање од плаћања пореза на имовину, занатску радњу и њен приход, али и на олакшице у плаћању доприноса радника који су запослени у некој занатској радњи.

Предложене фискалне олакшице су у најоштријој супротности са идеологијом слободног тржишта, која овакву употребу средстава пореских обвезника (а ту се превасходно мисли на власнике великих компанија и корпорација) разуме као вид експлоатације (како „захватање у доходак“ путем пореске политике именује Карл Брунер).³⁶¹ Одрживост оваквих мера, у систему глобалне дерегулације зато представља једно од централних питања у вези са очувањем и развојем старих и традиционалних заната, о чему ће више речи бити у другом делу овог поглавља.

Субјекти који помажу у остваривању циљева националних комитета не морају да буду сами предузетници-занатлије, него и други субјекти, укључујући и приватна поредузећа, или веће компаније. Међутим, и овом случају, изнети приговор остаје на снази, јер према теоретичарима неолиберализма таква мера представља протекционизам, који ремети релације тржишне саморегулације. На пример, пореске олакшице које ће бити на снази за предузећа која помажу у развоју занатства, такође ремете сам принцип неспутане конкурентности – а управо ова мера примењивана је да би се приватне компаније подстакле на улагање у културу.

³⁶¹ Karl Brunner, „The Limits of Economic Policy“, у Svetozar Pejović, *Economic Analysis of Institutions and Systems*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1995, pp 275-296.

„Подстицање и помагање“ занатских удружења или непрофитних и невладиних организација, које делују у циљу заштите и унапређивања старих и традиционалних заната, увек је, у своме корену, материјална помоћ, која се на крају своди на средства из буџета националних држава, иако се, као што ћемо видети у наставку, предвиђају и средства која долазе из међународних извора (а која су, и сама, издвојена из пореских прихода националних држава).

Једанаеста алинеја превиђа могућност примене других мера, у циљу остваривања циљева Конвенције. Једна од таквих мера могла би да буде и свеобухватно одређење статуса старих и традиционалних заната, које би, пакетом мера повезало успостављање школских профила за образовање занатлија, јачање финансијске структуре занатских удружења и омогућавање повољних финансијских услова за покретање занатске производње, чиме би она постала занимљива и за истраживаче и научнике – као социјална појава и херменеутички изазов. Могућност системског решења показује пример Аустрије, на који ћемо се још једном вратити, када будемо говорили о идејама за побољшање текста *Предлога конвенције о заштити старих и традиционалних заната*.

Предлог Европске конвенције предвиђа да решења из праксе националних држава могу да буду проширена и примењена и у другим националним државама, путем међусобне сарадње којом ће координирати *Европски комитет*. Тако у трећем ставу члана 13. стоји:

Европски комитет ће подстицати, планирати и координирати сарадњу између држава потписница и субјеката у њима на реализацији мера и акција усмерених ка остварењу циљева ове конвенције, посебно се старајући да што шири круг тих мера и акција поприми европски карактер, који ће допринети даљем културном и цивилизацијском прожимању и развијању свести о јединству духовног наслеђа на овом плану.³⁶²

Другим речима, успешна пракса у националним државама, које су применом одговарајућих мера значајно допринеле циљевима *Европске конвенције*, постаће парадигма за примену у другим националним државама, уз

³⁶² *Предлог Европске конвенције*, члан 13. став 3. стр. 8.

прилагођавање законодавству тих националних држава – у најбољој традицији међународног права које је поштовало суверенитет националних држава удружених у међународне асоцијације, савезе или конвенције.

1.14. Финансирање

Већ смо истакли да је проблем финансирања особен, из разлога што се непосредно издвајање из државних буџета супротставља владајућем глобалистичком настојању да се у циљу стварања саморегулаторног тржишта што је више могуће анулира утицај националних регулаторних тела.

Члан 14. *Предлога Европске конвенције*, ипак превиђа како средства из националних буџета,³⁶³ која би непосредно била употребљена за остварење националних стратегија и националних годишњих програма заштите старих и традиционалних заната, тако и средства добијена посредством међународног фонда:

Овом конвенцијом се оснива Европски фонд за заштиту старих и традиционалних заната (у даљем тексту „Фонд“). Средства Фонда ће чинити:

- доприноси држава потписница и
- доприноси и поклони које дају други субјекти.³⁶⁴

Из буџета националних држава, према томе, биће издвојена средства за националне програме, односно непосредне мере, сходно циљевима Конвенције, али, исто тако, и средства која ће бити уплаћивана у Европски фонд, за рад Европског комитета, координацију и друге делатности, према циљевима Конвенције.

Аутори *Предлога Европске конвенције* узели су у обзир да ће земље које приступе Конвенцији бити различитог нивоа економског развоја, и да ће у том смислу њихов финансијски допринос морати да буде другачије одређен. Из тог разлога, трећи став члана 14. регулише да се за то утврде посебни критеријуми,

³⁶³ *Ibid*, члан 14. став 1. стр. 8.

³⁶⁴ *Ibid*, члан 14. став 2. стр. 8.

како би свака држава потписница издвајала средства према својим могућностима.

Овај став је на одређен начин у супротности са духом Конвенције, зато што, за разлику од претходних чланова *Предлога Европске конвенције*, претпоставља арбитарност Европског комитета у односу на националне комитете. Како ће то, и на основу којих параметара Европски комитет одредити шта су могућности неке националне државе? Са друге стране, из чега проистиче обавеза да се национална држава повинује одлуци Европског комитета? Једина врста притиска претпостављала би однос других националних држава, према држави која не извршава своје обавезе на начин на који то захтева Европски комитет, а на тај начин се најнепосредније противречи духу и слову члана 5. нарочито ставовима 3. и 4. и члана 6. *Предлога Европске конвенције*.

Проблем финансирања програма заштите и подстицања старих и традиционалних заната тако поново искрсава као централно питање Конвенције. Уколико је приоритетан циљ да се деловањем националних комитета и Европског комитета скрене пажња на значај старих и традиционалних заната, онда је инсистирање на обавезама држава потписница извешан *petitio principii*, јер се претпоставља да је универзално усвојена нека вредност, иако она тек треба да буде успостављена: националне државе, то јест владе, образовни системи, јавно мњење, деловањем националних комитета тек треба да буду упознати са значајем очувања и развоја старих и традиционалних заната, па се тако не може очекивати општа сагласност када је реч о издвајању средстава. Исто важи и за сам европски ниво: Савет Европе и његова управна тела такође тек треба заинтересовати за циљеве Европског комитета, а не рачунати на њихову подршку *a priori*, у форми одређеног притиска на националне државе - иако се у тексту члана 14. не предвиђају никакве „казнене мере“. Дакле, арбитарни тон става 3. члана 14. у извесном смислу претпоставља актуелност циљева које тек треба остварити.

Пети став члана 14. *Предлога конвенције* прецизира на који ће начин бити коришћена средства Европског фонда, у три засебне тачке овог става:

Средства Фонда ће се се користити за:

- а) Остваривање сарадње и предузимање заједничких, европских мера и акција ради остваривања циљева конвенције.
- б) Пружање помоћи појединим државама потписницама у остваривању њихових годишњих програма. Европски комитет ће сваке године утврђивати, по унапред одређеним критеријумима које ће сам успоставити, којим државама потписницама и у ком износу ће бити пружена помоћ, водећи посебно рачуна о могућностима држава и њиховом доприносу остваривању циљева ове конвенције.
- ц) Финансирање рада Европског комитета и његових помоћних тела.³⁶⁵

За разлику од трећег става овог члана *Предлога Европске конвенције*, одредбе петог става у потпуном су складу са претходним дефинисањем улоге Европског комитета, и настојањима да се успостави заједничка европска стратегија очувања и развоја старих и традиционалних заната.

Посебно је у том смислу интересантна тачка б), која прецизира да Европски комитет финансијски помаже државама потписницама у остваривању мера заштите и очувања старих и традиционалних заната, водећи рачуна о „могућностима“ и „доприносу“ ових држава оставрењу постављених циљева, у духу Конвенције. То значи да ће Европски комитет искључиво наменски опредељивати средства „помоћи“ државама потписницама.

Последњи, шести став члана 14. је, међутим, сасвим нерпецизан:

При изради Европске стратегије и националних стратегија и европских и националних годишњих програма тежиће се остваривању што већег степена самофинансирања.³⁶⁶

Уколико се овде мисли на „самофинансирање“, као проналажење начина да се, на нивоу националних комитета, пронађу претежна средства за остваривање мера и акција, какво „самофинансирање“ се може очекивати од Европског комитета, који се првенствено финансира из доприноса држава потписница? Доприноси и поклони, који су у овом члану наведени као други могући извор, свакако не могу бити одржива основа, односно стабилан извор „самофинансирања“.

³⁶⁵ *Ibid*, члан 14. став 5. стр. 8.

³⁶⁶ *Ibid*, члан 14. став 6. стр. 8.

Када имамо у виду смисао трећег става члана 14. по коме Европски комитет одређује критеријуме по којима ће се утврђивати доприноси Европском фонду сваке државе потписнице, јасно је да је „самофинансирање“ Европског комитета у ствари базирано на „самофинансирању“ држава потписница.

Ову нејасноћу не отклања у потпуности ни текст образложења, који је саставни део *Предлога Европске конвенције*. Наиме, у поменутом тексту стоји:

Конечно, будући да је један од кључних циљева Конвенције да се стари и традиционални занати ревитализују и учине способним за самостални опстанак и напредак, а не да остану трајно зависни од помоћи држава и европских институција, овим чланом је предвиђено и то да ће Европски коимитет и државе потписнице, приликом израде Европске стратегије и националних стратегија и европских и националних годишњих програма тежити оставривању што већег степена самофинансирања. Ово значи да ће се настојати, где год је то могуће, да се приликом реализације националних и европских мера и акција оствари такав степен профитабилности који ће омогућити да се наредне мере и акције у што већој мери (и у све већој мери) финансирају из средстава остварених приликом реализације претходних мера и акција, односно да ће се тежити да стари и традиционални занати временом све више финансирају властити опстанак и развој.³⁶⁷

Профитабилност старих и традиционалних заната, најпре, неће моћи да сасвим анулира помоћ националних држава, које ће финансирати рад националних комитета, а такође и Европског комитета, као доминантан облик финансирања овог тела. Са друге стране, самофинансирање, односно тржишна исплативост производа старих и традиционалних заната претпостављају комплексан процес, који укључује мере популаризације, научни приступ, прављење школских програма и програма стручних курсева, и слично. А то значи да се, барем у првим четворогодишњим стратегијама (и из њих изведеним мерама), не може тежити „самофинансирању“, јер се управо у овом периоду, ради оставривања циља (заштите и очувања старих и традиционалних заната) морају користити ресурси државе.

³⁶⁷ Извод из Образложења члана 14. *Предлога Европске конвенције*, стр. 17.

Исто тако, уколико је интенција целокупног пројекта, ради кога је *Предлог Европске конвенције* и написан, очување старих и традиционалних заната, онда се ради о вредности која, сама по себи, не може да буде сведена на тржишне категорије. Да ли ће занати, који не постигну жељену профитабилност после одређеног временског периода, бити напуштени? Уколико неће, онда је инсистирање на „самофинансирању“ заната на изванредан начин у супротности са основним интенцијама Конвенције. Доследно самом тржишном принципу (који подразумева дерегулацију), старим и традиционалним занатима не би био потребан никакав облик институционалне помоћи да су, сами по себи, тржишно исплативи.

Дакле, ако се стари и традиционални занати посматрају као облик нематеријалне културе, онда је планирање њиховог *тржишног* самоодржања мера која подсећа на све гласније инсистирање на пуној комерцијализацији културе.

Разуме се, овом нашем критичком екскурсу може се замислити да инсистира на „форми“, односно текстуалним формулацијама. Сасвим је јасно да Европски комитет, као тело састављено од представника националних комитета, са задатком да на међународном нивоу подстиче сарадњу и координира деловања националних комитета, представља израз заједничких интенција држава потписница, односно да је његово деловање такође у духу настојања националних комитета да изнова буду афирмисани стари и традиционални занати, као облици националне културне баштине. Са друге стране, инсистирање на „самофинансирању“, ако се има у виду различит степен економске развијености држава потписница, знатно ублажава смисао тачке б) става 5. истог члана, у коме се, управо због ове неједнакости, предвиђају мере финансијске помоћи.

Све наведено, укључујући и регулационе мере држава потписница сведочи да је централни проблем који се испречује остављавању циљева које дефинише *Предлог Европске конвенције*, изостанак стабилног и одрживог „самофинансирања“.

1.15. Означавање и сертификација

Осим националне ознаке, којом ће свака држава потписница означавати производе старих и традиционалних заната, члан 15. *Предлога Европске конвенције* предвиђа и ознаку Европског комитета.

Означавању претходи утврђивање општих критеријума на основу којих ће одређени производи бити сматрани старим и традиционалним занатима. Ове критеријуме, према ставу првом члана 15. успоставља Европски комитет. Иако се у поменутом члану *Предлога* то не прецизира, могуће је претпоставити да ће на предлог националних комитета, експертске анализе стручњака на националном нову, Европски комитет утврдити заједничку листу предмета производа старих и традиционалних заната, као и услове производње који ће морати да буду испуњени да би неки производ као такав био признат.³⁶⁸

Додавање ознаке Европског комитета националној ознаци свакако ће допринети пласману производа на ширем тржишту, што већ само по себи доприноси циљу очувања и развоја старих и традиционалних заната.

Из ставова другог и трећег, члана 15. произлази да ће националне ознаке морати да успоставе и оне земље у којима поменути производи у претходном периоду нису били означавани.³⁶⁹ То је блиско повезано са критеријумима, на основу којих ће национални комитети, или посебна национална тела која за то буду образована, утврђивати на који начин предмети морају бити произведени, да би се радило о производима старих и традиционалних заната.

Означавање представља облик сертификовања. Међутим, став 4. члана 15. *Предлога Европске конвенције* предвиђа и „текстуални“ сертификат, којим се потврђује да се ради о регионалном производу старих и традиционалних заната, уз основне податке о производу.

Предлог Европске конвенције не прецизира саме критеријуме, које ће одредити национални комитети а потврдити (или *прецизирати*) Европски комитет.

³⁶⁸ *Ibid*, члан 15. став 1. стр. 8.

³⁶⁹ Овим би производ који је означен европским знаком, одмах био препознатљив по знаку земље порекла – а у Србији је то знак *отворене шаке*.

Ови критеријуми, како показују искуства земаља у којима се врши сертификација, свакако ће се односити на оригиналан мануфактурни начин производње. У појединим случајевима, свакако ће бити од значаја употребљени алати. На пример у клесарском занату ручна обрада подразумева традиционалне клесарске алате, а не савремене машине за обраду које користе ласерско навођење. У другим случајевима, од значаја су саме сировине. Производња гушчије јетрене паштете на традиционалан начин подразумева коришћење сировина познатог порекла, са одређеног простора – гуске које су узгајане на утврђен начин, храњене без концентрата, и слично. Основни услов је, разумљиво, да се ради о мануфактурној производњи, која у неким сегментима може да буде развијана – али у циљу побољшања квалитета саме ручне производње, а не ради повећања броја производа, или њиховог серијског уделовљења. На пример, точак којим се служе грнчари не мора да буде окретан уз помоћ људске снаге, него може да ради и на струју, а различите брзине окретања које се на електричном точку могу постићи, допринеће квалитету самог *мануелног рада*. На тај је начин сама занатска производња усавршена, а да притом њен традиционални смисао није измењен, јер се и даље ради о ручном прављењу грнчарских предмета. Исто тако, у одређеним сегментима занатске производње могу се применити одређене мере хигијенско-техничке заштите, чији је циљ заштита занатлија, а не утицај на начин производње.

Опште критеријуме за сертификацију утврдиће државе чланице – према општем упуству Европског комитета, како то прецизира завршни, пети став члана 15. *Предлога Европске конвенције*.

1.16. Европска престоница и Европски дан старих и традиционалних заната

Утврђивање Европске престонице старих и традиционалних заната, које уређује члан 16. *Предлога Европске конвенције* на вишеструк начин треба да допринесе очувању и развоју ових заната. Само лоцирање Европске престонице

у некој од држава потписница фокусираће оне старе и традиционалне занате који су сертифицирани у тој националној држави.³⁷⁰

У делу текста *Предлога Европске конвенције* у коме се образлажу и објашњавају предложене одредбе Конвенције, осим констатације да ће утврђивање Европске престонице значајно допринети афирмацији „домаћих“ старих и традиционалних заната, стоји да ће то бити и награда за резултате у примени, односно у остваривању циљева Европске конвенције:

Будући да ће избор Европске престонице старих и традиционалних заната зависити од значаја датог места и региона коме оно припада у овом домену, као и од ангажованости и постигнутих резултата самог тог места, те региона и државе којима оно припада, на остварењу циљева Конвенције, бирање Европске престонице старих и традиционалних заната представљаће и специфичан подстицај и награду за рад на остварењу ових циљева.³⁷¹

Слично члану 14. и овде се узимају два супротстављена критеријума. Подстицајне мере, наиме, потребне су управо оним националним државама у којима стратегије и мере нису резултирале значајним резултатима, док награда има сасвим другачији смисао, и претпоставља успех у остваривању циљева Конвенције.

Члан 16. *Предлога Европске конвенције* подразумева да сваке године један град буде проглашен Европском престоницом старих и традиционалних заната, али увек према критеријуму који претпоставља не само подстицајне мере, него истовремено и награду за остварење циљева, заштите и подстицања старих и традиционалних заната.

Другим ставом истога члана предвиђа се и одређивање датума који ће бити проглашен за Европски дан старих и традиционалних заната. Установљење овог датума, у сваком случају, допринело би циљевима Конвенције, јер се на овај начин скреће пажња јавности на циљеве, у складу са другом тачком првог става члана 1. *Предлога*:

Тај датум би требало да представља и свечани моменат у коме ће се посебно констатовати резултати које су поједине државе, региони, места,

³⁷⁰ *Предлог Европске конвенције* – „Образложење текста“, стр. 17.

³⁷¹ *Ibid*, стр. 17.

институције и појединци остварили на плану заштите старих и традиционалних заната, и у коме ће се одржавати одговарајуће смотре и друге активности које би требало да допринесу популаризацији старих и традиционалних заната и ширењу знања о њима.³⁷²

1.17. Потписивање Конвенције и њено ступање на снагу

Завршне одредбе текста *Предлога Европске конвенције*, од 17. до 22. члана, посвећене су такозваним формално-правним питањима, која се односе на потписивање Конвенције и њено ступање на снагу, на накнадно приступање, као и на модалитете отказивања и нотификацију. Ова питања су регулисана на уобичајен начин, попут других конвенција које је донео Савет Европе.

Тако се у члану 17. прецизира да ће Конвенција бити „отворена за потпис“ свим европским државама, а да би нека држава постала потписник, њени представници треба да се обрате Генералном секретару Савета Европе, изражавајући жељу да Конвенцију потпишу у име своје земље.³⁷³

Такође, у истом члану се каже да Конвенција подлеже *ратификацији, прихватању и одобрењу*,³⁷⁴ односно било који од три наведена модалитета које предвиђа међународно право, може бити употребљен приликом потписивања Конвенције,³⁷⁵ а што, у сваком случају, мора бити у складу са националним прописима држава потписница.

Конвенција ће, према ставу 4. члана 17. *Предлога Европске конвенције* ступити на снагу само у односу на оне државе потписнице, које депонују свих

³⁷² *Ibid*, стр. 18.

³⁷³ *Ibid*, члан 17. став 1. стр. 9.

³⁷⁴ *Ibid*, члан 17. став 2. стр. 9.

³⁷⁵ *Ратификација* представља формално прихватање неког међународног уговора које врши одређени државни орган, у складу са уставом и законима земље која уговор потписује. У неким земљама је процес ратификације сложен. Кључно питање приликом ратификације је надлежност органа који потписује документ. Самим тим, ратификација може бити противуставна, односно у супротности са одребама устава земље која неки документ ратификује, ако одлуку о обавезивању државе није донео орган који би био надлежан да поступа у таквом случају, или уколико орган који врши ратификацију није поступао сагласно својој надлежности, иако је деловао као овлашћени орган. Из тог је разлога у одређеним случајевима једноставнији процес – *прихватање* уговора, који подразумева да држава потписница (влада или шеф државе), прихвате уговор, постигнут на основу претходних преговора. Трећи начин је *одобравање*, које не претпоставља формалну ратификацију, али захтева добијање одобрења или потврде од надлежних органа држава које потписују уговор или конвенцију.

„пет инструмената“ о ратификацији, прихватању или одобрењу код Генералног секретара Савета Европе.

Члан 17. уређује оно што бисмо могли назвати – примарним приступањем конвенцији, на основу међународног договора. У наредном, члану 18. уређује се поступак за накнадно *приступање* других држава.³⁷⁶

Члан 19. *Предлога Европске конвенције* указује на још једну њену специфичност. Наиме, на одредбе Конвенције не могу се стављати никакве *резерве*, а то значи да није могуће применити је само делимично, односно *приступање* подразумева њено дословно и доследно спровођење, у целини.

Слично другим међународним конвенцијама, државе потписнице могу *отказати* ову конвенцију, „у свако доба“, писаним обавештењем Генералном секретару Савета Европе, а отказ ступа на снагу годину дана од дана када Генерални секретар прими поменуто обавештење.³⁷⁷

Сходно циљевима *Предлога Европске конвенције*, предвиђено је да *статус посматрача* могу имати не само заинтересоване европске земље, него и ваневропске државе. Статус посматрача, према члану 21. Конвенције, подразумева присуство представника земаља са овим статусом на заседањима Европског комитета, и могућност њиховог учешћа у расправама (представници ових земаља могу добити реч на заседањима Европског комитета, после излагања представника држава потписница), али без права учешћа у одлучивању.

Иако не учествују у одлучивању, ове ће државе, сходно својим потребама и циљевима, моћи да буду укључене у мере и акције које буду примењивале државе потписнице, а Европски комитет ће, у сарадњи са представницима

³⁷⁶ Инструмент *приступања* користи се у случају када држава није учествовала у преговорима који су довели до потписивања уговора, већ је позвана или прихваћена од стране држава које су потписале уговор или конвенцију да се прикључи. Приступање је могуће само ако се све државе потписнице конвенције, односно уговора сагласе. У случају Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната, будући да је иста отворена за све земље, ова сагласност је једна од претпоставки.

³⁷⁷ *Предлог Европске конвенције*, члан 20. стр. 10.

држава посматрача утврдити начине и механизме учешћа ових земаља у примени Конвенције на територији држава потписница и на европском плану.³⁷⁸

Члан 22. прописује *правила нотификације* на следећи начин:

Генерални секретар Савета Европе ће обавестити све државе потписнице као и све друге државе чланице савета Европе о:

- а) Сваком потпису;
- б) Депоновању сваког инструмента о ратификацији, прихватању, одобрењу и приступању;
- в) Свакој одлуци о додели статуса посматрача, и
- г) Сваком другом акту, обавештењу или комуникацији која се тиче ове Конвенције.

1.18. Однос према другим прописима

Последњи, члан 23. *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* потврђује нашу претходну опаску, о трећем ставу члана 14. у коме се, на извештан начин, прекорачује опсег „конвенционалности“, односно правни статус документа који у свом називу садржи одредницу „конвенција“:

Одредбе ове конвенције неће ни на који начин ограничити одредбе било ког националног закона или другог прописа, међународне конвенције, мултилатералног или билатералног споразума или било ког другог правног акта, које су повољније у погледу заштите старих и традиционалних заната.³⁷⁹

Другим речима, прихватање Конвенције не подразумева искључивање других аката, стратегија или мера, које ће бити „повољније“, у остваривању истих оних циљева, који су у фокусу Конвенције.

Питање је, разуме се, ко су субјекти одлучавања о томе да су конвенције, национални прописи, стратегије, мере и акције „повољније у погледу заштите старих и традиционалних заната“, односно на основу којих критеријума и по којој процедури би ови субјекти одлучивали, и који су механизми заштите од могућих злоупотреба?

³⁷⁸ *Ibid*, члан 21. став 3. стр. 10.

³⁷⁹ *Ibid*, члан 23. стр. 10 и 11.

Уколико се, наиме, о томе одлучује на Европском комитету, на састанку представника националних комитета, онда се поставља питање зашто сам Комитет, или његови чланови нису непосредни актери спровођења поменутих мера и стратегија, које *неки други* субјекат иницира и спроводи на подручју националних држава или на међудржавном плану.

Са друге стране, уколико се оцена о квалитету стратегија, мера и акција у вези са очувањем и развојем старих и традиционалних заната доноси изван Европског комитета, онда је сам Комитет постао сувишна институција – јер постојање субјекта који је способен да осмисли и спроведе ове акције представља сведочанство да су испуњени основни циљеви Конвенције, због које су комитети, на националном и европском плану, уопште и основани.

2. Идеје за побољшање текста *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*

У једном од завршних пасуса *Предлога Европске конвенције*, његови аутори, професори и студенти Правног факултета Београдског универзитета, наглашавају да је реч о тексту који није ни коначан, ни завршен – већ да се ради о пионирском покушају да се скрене пажња на један значајан сегмент заједничке европске прошлости:

Предлагачи Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната су свесни да предложени текст захтева додатни рад и да ће можда финални резултат процеса који желимо да иницирамо бити потпуно различит од текста који подносимо телима Савета Европе на разматрање...³⁸⁰

У том смислу, у овом делу рада, покушаћемо да назначимо и анализирамо идеје за побољшање постојећег текста, и да истовремено укажемо на могућност одрживог решења проблема очувања старих и традиционалних заната – одговарајући тако на основно истраживачко питање.

³⁸⁰ *Ibid*, стр. 18.

2.1. *Перагон 1: логичка анализа правног текста*

Наш покушај да „побољшамо“ текст *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* биће базиран на логичкој анализи поменутог текста.

Значај логике у *разумевању* права уочен је одавно, у периоду изградње херменеутике, као вештине интерпретације. За разлику од природних наука, које имају структуру *објашњења*, у друштвеним наукама на делу је структура *тумачења*. У друштвеним наукама реч је увек о успостављању *нормативности*, дакле значењу које не полази од објашњења неке природне „појаве“; овде је реч о *норми*, као о ономе што је само конструисано, у контексту уређења друштвених односа.³⁸¹ У том смислу, *разумевање норми* представља особену методу друштвених (духовних) наука,³⁸² као настојање да се норма аналитички представи, и тако учини доступном *разумевању*.³⁸³

Правна норма је, у том смислу, логичка категорија, па се закони логике примењују у функцији *разумевања* неког правног *израза*.³⁸⁴ Према томе, нормативно правни код „укључује и правила логике, или као неизмењене опште методе индукције и дедукције, дефиниције, класификације итд. или као реконструисане методе правничке логике и аргументације“.³⁸⁵ У првом случају испитује се унутрашња логичка кохерентност саме норме, у другом начини њене интерпретације у суочавању са оним што норма треба да регулише (са непосредним применама норме), односно аргументација норме у функцији решавања неког конкретног стања (*нормирање*).³⁸⁶

Наша анализа текста *Предлога Европске конвенције* биће заснована на истраживању оних „општих метода“ логике, примењених у тексту. Наиме, самим тим што је неки правни текст *нормативан*, постоји могућност да правне

³⁸¹ F.C.S. Nortrop, *Logika prirodnih i društvenih nauka*, Obod, Cetinje, 1968, str. 33.

³⁸² Vilhelm Diltaj, *Zasnivanje duhovnih nauka*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 127.

³⁸³ Самим тим, *језик* права је један значењски систем у „који улазе сви општеважећи знаци и семантика, синтатичка и прагматичка правила њихове употребе којима се води правна комуникација“ (Nikola Visković, *Jezik prava*, ITRO „Naprijed“, Zagreb, 1989, str. 45).

³⁸⁴ Сузана Медар, „Опсег логике у тумачењу права“, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр 66, Vol. LI/2014. str. 238-257.

³⁸⁵ Nikola Visković, „Tumačenje u pravu“, *Pravni život* 7-8/88, str. 990-1116 (1008).

³⁸⁶ Данило Баста, „Херменеутика и право, разматрања о правној херменеутици и херменеутичкој јуриспруденцији“, Гледишта 3-4/1990, стр. 88-101.

норме садрже противречне појмове, или појмове који се међусобно ограничавају или искључују, чинећи да норма делује парадоксално, а што битно утиче на њену предметност, то јест на могућност примене (могућност да она „нормира“).³⁸⁷

Наша логичка анализа биће, дакле, у првом реду анализа логичке кохерентности, па тек онда анализа значења, у функцији прецизирања норми које доноси Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната. У том смислу, ми ћемо најпре испитати логички статус дефиниција, на којима почива конструкција Конвенције.

2.2. Конкретизација дефиниције старих и традиционалних заната

У члану 2. Предлога Европске конвенције, као што смо то показали у претходном делу текста, стари и традиционални занати одређени су као „занати који су на простору држава потписница ове конвенције постојали у дужем временском периоду, стекавши захваљујући томе, укоренење код народа...”

Оваква дефиниција је својеврсни *circulus vitiosus*. Уколико су стари и традиционални занати, како стоји у петом ставу преамбуле Предлога Европске конвенције, културна вредност, која представља „сведочанство о начину живота, обичајима, потребама, схватањима“, итд. народа у различитим епохама, онда су они израсли из одређених друштвено-историјских контекста, односно они сами представљају коренове у којима се утемељује „духовност народа“.

Тако су стари и традиционални занати основа, то јест корен, народности (четврти став преамбуле), а сама народност је претпоставка за укоренење заната (члан 2. став 2. Конвенције).

Циркуларна дефиниција показује да у тексту Предлога Европске конвенције у ствари није на адекватан начин дефинисан кључни појам, појам старих и традиционалних заната.

Одређење овога појма, а тиме се уједно избегава циркуларност дефиниције, најпре мора да усвоји разлику између народности и нације, на којој

³⁸⁷ Гордана Вукадиновић, *Теорија државе и права II*, Фигра публикација, Нови Сад, 2007, стр.182.

је онда могуће градити друге значајне диференције које спецификују сам појам старих и традиционалних заната.

Дефиниција треба да има два битна сегмента, који у формалној логици имају називе: *genus proximum* и *differentia specifica*.³⁸⁸ У првом кораку (*genus proximum*) треба пронаћи виши родни појам, под који треба да се подведе појам који настојимо да дефинишемо. У другом кораку (*differentia specifica*), треба да укажемо на основу чега се појам који дефинишемо разликују од других појмова, који такође припадају вишем роду, *genusu*, из првог корака дефиниције.

У дефиницији заната, виши родни појам можемо означити као „мануелну (ручну) производњу“. Међутим, постоје многе мануелне производне делатности. И модерни занати, такође, могу се обављати мануелно, за разлику од модерне индустријске, серијске производње. Зато је важно спецификовати значење појма старих и традиционалних заната, а та *differentia specifica* је у томе што се ова производња обаља техникама и вештинама обликованим у протоиндустријско доба.

Тако би дефиниција занатске производње до које смо дошли гласила:

Стари и традиционални занати су мануелне (ручне) производне делатности, (*genus proximum*) које се обављају техникама и вештинама обликованим у протоиндустријско доба (*differentia specifica*).

Оваква дефиниција јасно ситуира старе и традиционалне занате у одређени друштвено-историјски контекст, па нема потребе одређивати њихову појаву сложеним појмом културног идентитета, народне обичајности или „укорењености“ у неком народу након постојања „у дужем временском периоду“.

Дефиниција коју смо предложили, а која се чини логички сасвим коректном, ипак садржи један проблем, који се може уочити и на страницама *Предлога Европске конвенције*. Ова дефиниција, наиме, макар на први поглед, не усваја разлику између заната и народне радиности, а видели смо да се и једно и друго практично сврстава под заједнички појам старих и традиционалних заната.

³⁸⁸ Gajo Petrović, *Logika*, Školska kniga, Zagreb, 1981, str. 137.

Невоља проистиче отуда што је народна радиност настајала у време пре успостављења националних држава, односно зато што она представља облик *народне*, а не *националне* културе.

Међутим, *народна радиност* је, на извешан начин, постала облик *националне културе*, односно она је, иако изворно врло разнолика, *класификована*, односно рационално одређена, и тиме занатски обликована.

Народна је култура у доба настајања националних држава – рационализована. На плану опште културе, то се види у раду Вука Караџића, који народне песме, и усмену народну традицију сврстава и класификује, градећи тако од *народне* књижевности – *националну књижевност*. Слично се догађа и са народном радиношћу, која се на извешан начин стандардизује и постаје „национална радиност“, односно занат. Већ смо навели пример да ковачки занат, израда опанака или одевних предмета, поступно, из села одлазе у градове. И прављење традиционалних јела, рецимо сира, обрада меса – све то постаје стандардизовано, и самим тим прилагођено протоиндустријској производњи.

То, разуме се, не значи да је изворна *народна* радиност потпуно изумрла. Она је остала сачувана путем предања, у обичајима, или начинима на које се, у оквирима породица, на селу, обављао неки посао. Међутим, затвореност ове радиности у оквирима породице представља само скуп изузетака, а нипошто неки усвојени облик делатности, који је прожет рационалним знањем.

У том смислу, прецизирање старих и традиционалних заната као облика протоиндустријске мануелне (ручне) производње прецизно ситуира поменуте делатности у историјски склоп, када се друштвени односи креирају према новој парадигми, у односу на ону која је владала пре почетка конституисања националних држава.

Самим тим, брига за старе и традиционалне занате превасходно је брига за очување одређеног начина производње, па самим тим и за одређени облик рационализације. Тај облик смо, у претходном делу рада, назвали – *механицистичким*. Свеједно да ли се ради о занатима који претпостављају одређена механичка знања, или о кожарским техникама, или производњи хране, у основи је јединствен начин мишљења, који претпоставља неко механичко

узроковање, које треба да превлада „стабилност акције и реакције“, из трећег Њутновог закона механике.³⁸⁹ Однос силе и отпора је основна карактеристика овог начина мишљења, од занатства до економских теорија.³⁹⁰

Имајући у виду поменути процес рационализације и стандардизације старих техника и вештина, у нашој дефиници смо избегли да кажемо да су занати, као мануелне производне делатности, специфични по техникама и вештинама *насталим* у протоиндустријско доба, него смо уместо речи „настали“ употребили реч „обликовали“, што претпоставља и поменути класификацију и стандардизацију народне радиности у занатску производњу.

Постоји још једна потешкоћа, која се помаља из дефиниције старих и традиционалних заната у члану 2. *Предлога Европске конвенције*. Ови занати се, наиме, на поменутом месту, такође одређују као део културног и историјског наслеђа „народа“.

Већ смо истакли да *занатство* није елемент народне, него националне културе. Народни обичаји, баш као и изворно народно *стваралаштво* никада не досежу до занатског начина производње. И као што се народи синтетизују у нације, у одређеним границама националних држава, тако се и народна култура такође сврстава у одређене националне облике;³⁹¹ народна радиност, примарно рапсодична и рационално тешко одредива, сада постаје одређена ерхитектонским јединством рационализованог знања, у мануелној занатској производњи.

Такође, треба имати у виду да је овај процес сажимања народних култура у националну културу у свакој националној држави био сасвим особен.³⁹² Различита динамика друштвеног развоја, са једне, односно друштвене особености, са друге стране, узроковале су да у националним државама буду обликовани различити занати – на шта, на својеврстан начин, указује и трећа тачка члана 1. *Предлога Европске конвенције*.

Ако имамо у виду предложено логичко извођење, на основу кога се могу превладати касније тешкоће и непрецизности, као и спецификације о

³⁸⁹ Michael Browne, *Physics for Engineering and Science*, Schaum's Outlines, Lindon, 2013. pp 101.

³⁹⁰ Rudolf Bičanić, *Nastajanje kapitalizma: odlomci iz ekonomske literature*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.

³⁹¹ Више о томе у Rudi Supek, *Društvene predrasude i nacionalizam*. Globus, Zagreb, 1992, str. 45.

³⁹² Ernest Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1988, str. 27.

националном (а не народном) карактеру занатства, и особености обликовања националне производње у свакој националној држави, дефиниција занатства, из става 2. члана 2. *Предлога Европске конвенције* могла би да гласи:

Под „*старим и традиционалним занатима*“ (у даљем тексту „занати“), подразумевају се мануелне производне делатности које се обављају техникама и вештинама обликованим у протоиндустријско доба. Ове делатности, део су културног и духовног наслеђа националних држава у којима су формиране у специфичним друштвено-историјским условима и на особене начине.

Само протоиндустријски облици производње могу се уклопити у тржишни начин пословања какав доноси капитализам, и то из разлога што је ова, протоиндустријска производња, од почетка претпостављала *тржиште*, на коме ће пласирати своје производе.

Предложена дефиниција старих и традиционалних заната, дескриптивна по свом карактеру, заснована је на социолошкој анализи друштвено-историјских околности у којима долази до појаве занатства.

2.3. Дефинисање појмова: „неговање“, „очување“ и „заштита“

У трећем ставу члана 2. *Предлога европске конвенције* дефинише се појам „заштите и унапређења“ старих и традиционалних заната. Овде је реч о дефиницији, у којој се *дефиниендум* одређује указивањем на одређене појаве, односно „колективне или појединачне активности и мере“.³⁹³

Овакво одређење појма „заштите и унапређења“ у ствари рачуна на то да је свима унапред јасно шта је значење ових појмова, и да је у том смислу довољно само побројати мере које спецификују значење поменутих појмова, када је реч о старим и традиционалним занатима.

Само на први поглед то је *остензивна* дефиниција. У ствари, реч је пре о *дивизији*,³⁹⁴ у којој се не одређује садржај појмова *заштите* и *унапређења*, него обим овог појма, у специфичном подручју старих и традиционалних заната.

³⁹³ Gajo Petrović, *Logika*, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 139.

³⁹⁴ *Ibid*, str. 143.

Недостатак одређења *заштите и унапређења*, међутим, није у његовом дивизијском карактеру, него у необјашњеној конјункцији ова два појма, који се овде разумеју као „сложен појам“. Другим речима, сама конјункција *заштите и унапређења* треба да буде разјашњена, јер ова два појма могу, али не морају да иду један уз други: има унапређења, које истовремено не претпоставља заштиту, и обрнуто. Из тог разлога, навођење „мера и активности“ на извесним местима може да доведе у забуну.

Проблеми који исходе из ове необјашњене конјункције убрзо се појављују у алинејама става 3. члана 2. *Предлога Европске конвенције*. Тако се под заштитом подразумева „опстанак и оживљавање старих и традиционалних заната“ (алинеја 1.), „очување знања и вештина који те занате чине“ (алинеја 2.). Међутим, уколико *заштита* претпоставља пре свега *очување*, шта онда претпоставља *унапређивање*?

Иако се у наредним алинејама наведеног члана указује на „пружање материјалног и другог подстицаја“ (алинеја 6.), аутори текста очигледно под „унапређивањем“ нису мислили само на овај значајан аспект *очувања*, него и на оно што се експлицитно наводи у четвртом ставу члана 2. а то је „да се унапреде знања, вештине и технике обављања занатских делатности“.

Конјункција *заштите и унапређивања*, наиме, проблематична је утолико што *заштита*, која се, како смо видели, своди на *очување*, не подразумева *унапређивање*, нарочито када се овај однос стави у темпоралну димензију, где се *очување* односи на оно што је *старо и традиционално*. *Очување* онога што је старо, дакле, претпоставља управо његово *очување као старог*. У том смислу никакво *унапређивање* не долази у обзир. Унапредити „старо“ не значи ништа друго него учинити га „новим“, дати му нову форму и ново значење. А управо то подвлачи друга алинеја става 3. члана 2. *Предлога Европске конвенције*, која под *очувањем знања и вештина* на којима су засновани стари и традиционални занати подразумева „усавршавање тих знања и вештина“.

У том смислу, проблематична је и сама конјункција у *дефиниенсу* „заштита и унапређење“. Уколико је заштита – *очување*, а унапређење – *усавршавање*, то онда значи да усавршавање стално угрожава *очување*, односно да се *унапређивање* противставља заштити. Тако се *дефиниенс* о коме говоримо

ставља у форму одређеног дедуктивног закључка, где одређени однос појмова имплицира други однос појмова, и конклузију која доноси нову појмовну релацију.³⁹⁵

Покушајмо да то представимо симболима математичке логике, односно аксиомима дедукције.³⁹⁶ Нека је P заштита, а Q унапређивање, и нека је $P1$ очување а $Q1$ усавршавање. У том случају $P \wedge Q$ је конјунктивни исказ само ако су и P и Q тачни, односно ако заштита и унапређење значе *исто*.

Ипак, као што смо видели у нашој анализи текста, P (заштита) имплицира $P1$ (очување), а Q (унапређивање) имплицира $Q1$ (усавршавање). Овде су сада појмови $P1$ и $Q1$ алтернативно истинити, јер очување и усавршавање не могу важити истовремено.³⁹⁷ Другим речима, рећи да је очување *исто* што и усавршавање значи прекршити *principium contradictionis*.³⁹⁸

Пре следећег корака, морамо да се подсетимо истинитосних таблица за конјункцију и дисјункцију, по којима је конјункција истинита само ако су оба конјункта истинита, а дисјункција у сваком случају, осим када су оба дисјункта истинита.³⁹⁹

То значи да би *формула*⁴⁰⁰ овог конјунктивног појма гласила:

$$P \Rightarrow P1; Q \Rightarrow Q2;$$

$$((P \wedge Q) \Rightarrow P) \wedge ((P1 \wedge Q1) \Rightarrow P1 \vee Q1)$$

$$(P \wedge (P1 \vee Q1)) \Rightarrow (P \Rightarrow (P \vee Q))$$

$$P \Rightarrow \neg P.$$

³⁹⁵ Aristotel, *Organon*, Kultura, Beograd, 1965, str. 535. На овом месту Аристотел показује како се из закључка долази до дефиниције.

³⁹⁶ Славиша Преших, *Елементи математичке логике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1975, стр. 30.

³⁹⁷ Коста Дошен, *Основна логика*, Београд, 2013. стр. 17.

³⁹⁸ Aristotel, *Ibid*, str. 164.

³⁹⁹ Истинитосне таблице за конјункцију и дисјункцију:

$P \wedge Q$	$P \vee Q$
Т ⊥ ⊥	Т Т ⊥
⊥ Т ⊥	⊥ Т Т
⊥ ⊥ ⊥	⊥ ⊥ Т
Т Т Т	Т ⊥ Т

⁴⁰⁰ Логичка ознака за конјункцију је \wedge (и), за дисјункцију \vee (или), за импликацију \Rightarrow (ако...онда), за еквиваленцију \Leftrightarrow , а за негацију \neg (не).

Имајући у виду да се формулација *заштита и унапређивање*, на основу доцнијих импликација, заправо своди на *reductio ad absurdum*, према нашем мишљењу најбоље би било одустати од израза *заштита и унапређивање*, и уместо тога користити израз *неговање*, који у свом значењу подразумева како „чување“, тако и развој.⁴⁰¹ Према томе, у члану 1. став 1. тачка 1. *Предлога Европске конвенције о старим и традиционалним занатима* би могао да гласи:

Ова конвенција има за циљ:

1. Неговање старих и традиционалних заната

Међутим, предложени захват још не отклања супротност између очувања и усавршавања. Имајући у виду дух *Предлога Европске конвенције*, потребно је указати да се под усавршавањем не мисли на надилажење старих и традиционалних мануфактурних техника, неким новим техникама производње, већ да је реч о употреби тих техника (дакле *ручне производње појединачних предмета* – а не серија – од *традиционалних материјала*), у контексту савремених услова мануфактурне производње; уколико се топљење злата обавља на савремен начин, а да то не утиче на квалитет злата (у односу на технике његовог топљења у прошлости), онда се новим техникама не нарушава суштина старе и традиционалне мануфактурне производње. Међутим, уколико се за прављење тела вилионе користи машина, то одудара од употребе мануелног рада.

У том смислу, дакле, треба прецизирати прве две алинеје, става 3. члана

2. Предлога Европске конвенције, тако да оне гласе:

Под *неговањем* се подразумевају све организоване колективне или појединачне активности и мере које имају за циљ:

- опстанак и оживљавање старих и традиционалних заната;
- очување знања и вештина које чине те занате, као и даље усавршавање знања *о тим вештинама* и њихово ширење;

Исто тако, текст четвртог става члана 2. *Предлога Европске конвенције* могао би да гласи:

⁴⁰¹ Види у Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима*, Корнет, Београд, 2008. стр. 514.

Под „ширењем знања“ подразумевају се све организоване, колективне или појединачне активности и мере научно-истраживачког, образовног, информативног или другог сличног карактера, које имају за циљ да се детаљно проуче сви историјски, културолошки, уметнички, социјални, економски и други аспекти настанка и развоја старих и традиционалних заната, *да се унапреде знања о вештинама и техникама обављања ових занатских делатности и проуче модалитети њихове примене у контексту савременог света (тако да не буде негиран њихов аутентичан приступ и основни карактер мануфактурне производње)*, и да се та знања, вештине и технике прошире на што већи круг лица, као и да се са производима тих занатских делатности упозна што шира јавност.

Овим изменама текст прва два члана *Предлога Европске конвенције* учинио би се сагласним тексту преамбуле, који управо вредност старих и традиционалних заната сагледава изван контекста савремене индустријске производње.

2.4. Дефинисање појмова: „нација“ и „народ“

У преамбули *Предлога Европске конвенције* (став 9.), ненадано се, после употребе појма *нација*, помиње појам *народа*, као субјекат „потребе“ да се очувају стари и традиционални занати. Употреба овог појма ствара забуну, јер се појављује у контексту очувања (неговања) старих и традиционалних заната, који су, као што смо више пута истакли у претходном тексту, производ националних држава.

Овде се нећемо ближе задржавати на истицању поменуте разлике, коју је, уверени смо, већ јасно показао пређашњи текст, већ ћемо остати код предлога измена постојећег текста преамбуле.

Према томе, девети став преамбуле *Предлога Европске конвенције* могао би да гласи:

*Уверене у потребу како властитих **нација**, тако и читаве породице европских **нација**, па и целог човечанства, да се **негују** стари и традиционални занати, и то како знања и вештине које их чине, тако и производи тих знања и вештина.*

Такође, из наведених разлога, у последњем ставу преамбуле, део реченице у коме сада стоји – „културном и цивилизацијском прожимању међу народима“, могао би да буде измењен, тако да гласи: „културном и цивилизацијском прожимању међу *нацијама*“. Исто тако, у трећој тачки члана 1. *Предлога Европске конвенције*, у последњој реченици, уместо „прожимања између европских народа и у оквиру читавог човечанства“, могло би да стоји „прожимања између европских *нација* и у оквиру *целокупног* човечанства“.⁴⁰²

3. Ситуирање у токове светског капитала

У претходном делу рада указали смо на углавном формалне недостатке *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*. У наставку, посебну пажњу поклонићемо *централном проблему*, који, према нашем мишљењу, стоји на путу примене ове Конвенције. Реч је о проблему ситуирања у токове светског капитала.

У уводним деловима рада указали смо на промену у концепцији капиталистичке продукције. Најдиректнија последица ове промене је *глобализација*, која претпоставља *десуверенизацију*, односно смањење ингеренција апарата националних држава, како државне, националне институције не би ометале слободан проток капитала роба и услуга.⁴⁰³

Такође, покушали смо да објаснимо из ког разлога би регулација у подручју неговања старих и традиционалних заната била неспојива са интенцијама савременог капитализма. Том објашњењу, у овом делу рада, додаћемо још само неколико теза.

Проблем ситуирања у токове светског капитала у ствари је двојак. Националне државе, најпре, уколико следе строге инструкције Међународног монетарног фонда, Светске банке, и Светске трговинске организације, морају да одустану од финансијских интервенција било којој привредној делатности. Са друге стране, издвајања за школство и сваки облик здравствене заштите која

⁴⁰² У духу српског језика, примереније је рећи „целокупно“ него „читаво“, па зато и овде предлажемо ову језичку измену, која, поред осталог, може бити и адекватније преведена на енглески језик.

⁴⁰³ Paul Volcker, *The Making of a Financial Legend*, Wiley, New Jersey, 2004, str. 48.

премашују ниво „обавезних видова здравственог осигурања“, треба да уследи тек уколико су претходно испуњене примарне обавезе државе, а то је учвршћивање полицијског и судско-административног апарата, који треба да осигура несметан проток капитала.

Са друге стране, оснивање међународних асоцијација, попут Европског комитета за *неговање* старих и традиционалних заната чини се анахроним, као уосталом и целокупан концепт Савета Европе, који није заснован на економским интересима, односно чија концепција није подређена идеји слободног тржишта.⁴⁰⁴

У овом делу VI поглавља рада, најпре ћемо указати на *диспаратност* функција савремене државе (онако како је одређују идеолози слободног тржишта) и спровођења мера и акције, у циљу имплементације националних стратегија и европске стратегије *неговања* старих и традиционалних заната. Затим ћемо покушати да покажемо како само снажан *национални програм* може да допринесе неговању старих и традиционалних заната, служећи се примерима Аустрије, Немачке и Хрватске – јер је овде постигнуто ситуирање у токове светског капитала, а да држава није изгубила контролу над *неговањем* занатске делатности.

3.1. Улога државе у глобалној економији

Према теоретичарима „глобалне либерализације“, који оправдавају успостављање планетарног слободног тржишта, националне државе треба да, у интересу поспешивања слободног улагања и неспутане оплодне капитала, одустану од бројних ингеренција и задатака.

Владе националних држава, у том контексту, треба лишити бриге за привредне токове, а са друге стране потребно је успоставити знатне пореске олакшице за привреднике, односно успоставити јединствену стопу плаћања пореза за све становнике државе, независно од тога какав профит остварују.

⁴⁰⁴ Džozef Fo i Leri Majšel, „Nejednakost i globalna ekonomija“, u Vil Haton i Entoni Gidens (priređivači), *Na ivici*, Plato, Beograd, 2003, str. 124-147.

Поменути теоретичари посебно инсистирају на укидању контролних механизма у области социјалне политике, као што је успостављање минималне зараде, јер у овом случају свака административна мера ремети саморегулативност великог светског тржишта.

Другим речима, инструменти државе треба да буду подређени наднационалним принципима, који су у сенци такозваних економских закона:

Преостала улога владе требало би углавном да буде помоћ *laissez-faire* програму.⁴⁰⁵

Заступници такозване *корпоративне идеологије*, међутим, нису сагласни када је реч о томе да ли држава треба да се потпуно повуче и из подручја образовања и обучавања радника. Милтон Фридман се залагао за поступну потпуно приватизацију образовања, а то значи за ступњевито повлачење државе из подручја улагања у образовање и стручно оспособљавање,⁴⁰⁶ док су други либерални теоретичари, ближи такозваном политичком центру, за додуше сужен, али и даље живући систем улагања у образовање, а посебно у школовање радника:

Идеолози ближи центру корпоративне идеологије, сложили су се да држава још може да има неку улогу у субвенционисању образовања и обучавању радника; у ублажавању периодичних дислокација, у финансирању истраживања тржишта и у пружању (смањених) облика социјалне помоћи. Али корпоративна заједница инсистирала је на томе да ове преостале државне активности морају важити у складу са променом у приватном сектору где год је то могуће.⁴⁰⁷

То значи да подручје образовања и стручног усавршавања треба спојити са „приватном иницијативом“. Не само да школски програми треба да буду усаглашени са захтевима великих фирми и корпорација, него приватни сектор постаје и „наставна база“ за практичну наставу, коју исплаћују сами полазници, својим дохотком оствареним у непосредној производњи.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Robert Kutner, „Uloga vlade u globalnoj ekonomiji“, u *Na ivici, Ibid*, str. 197.

⁴⁰⁶ Naomi Klajn, *Doktrina šoka*, Samizdat B-92, Beograd, 2009, str. 28.

⁴⁰⁷ Robert Kutner, *Ibid*, стр. 198.

⁴⁰⁸ Janoš Kiš, *Neutralnost države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1996, str. 76.

Стари и традиционални занати, са друге стране, тешко да могу, сами по себи, да буду привлачни за инвеститоре, који се управљају према принципима савременог динамичног тржишта, које захтева убрзан процес остварења профита, и поновно финансирање у нову производњу. Утолико, тешко је замислити предузетнике који би улагали у систем образовања, укључујући и облике професионалне праксе, а да то не нуди никакву гаранцију да ће школована радна снага бити у прилици да, укључена у неки процес остварења профита, у кратком временском року постане исплатива „инвестиција“.

Међутим, стари и традиционални занати подразумевају да образовани радници *сами* постану предузетници, односно да својим радом и својим иметком гарантују исплативост сопствене производње. У том смислу, њихово школовање, које само себе исплаћује – јер у процесу школовања они такође и раде – представља сам завршетак циклуса инвестирања и добити.

Школовање за бављење старим и традиционалним занатима, у изложеном смислу, постаје значајан сегмент у укупној организацији самоодрживости пројекта неговања старих и традиционалних заната, а не само колатерална мера, у сврху њихове популаризације.

У процесу ситуирања старих и традиционалних заната у токове светског капитала, међутим, држава мора да одигра значајну улогу, и у том се смислу њени регулаторни механизми не могу избећи. Уколико имамо у виду да ће, према неолибералним теоретичарима, улога држава у будућности бити све мања, актуелни тренутак представља вероватно последњу прилику да стари и традиционални занати, у европском контексту, буду заштићени од потпуног потискивања и заборавља, које у блиској будућности више неће моћи да спречи држава, када остане без инструмената контроле којима још увек располаже.

3.2. Искуства успешне регулације: Аустрија, Немачка и Хрватска

У ранијим деловима рада већ смо истакли да је Аустрија европска држава у којој је систем дуалног образовања у потпуности развијен и делотворан.

Дуално образовање (*Duale Ausbildung*) подразумева стицање стручне квалификације пре свега кроз праксу: аустријски модел дуалног образовања се састоји од око 80 процента праксе и 20 процената наставе у школи. Школски део образовања прати, по правилу, вишегодишњи ученички стаж. На Међународној стандардној класификацији се, као и средња стручна школа налази на нивоу ISCED 3B⁴⁰⁹, али се од стручног образовања у школској институцији разликује по великом уделу праксе. У зависности од конкретног занимања, а у Аустрији их има око 200, трајање дуалног облика средњег стручног образовања варира од две до четири године.⁴¹⁰

Дуално образовање се налази под надлежношћу неколико државних институција. Савезном нивоу припадају Министарство привреде и Министарство просвете, као и Образовни савет који заједно одређују законске оквире за дуално образовање. Покрајинска влада и покрајински органи Привредне коморе су надлежни за саму реализацију дуалног образовања које се одвија на радном месту и у школи, и они су међусобно повезани сарадњом.

Аустријски систем основног, нижег и вишег средњег образовања регулисан је савезним законом о организацији школа (*Schulorganisationsgesetz*), са изузетком пољопривредних и шумарских школа. Средња стручна школа за ученике дуалног образовања (*Berufsschule*) спада у обавезне стручне школе, тако да се обављање делатности и сва питања од значаја за школски део дуалног образовања уређују овим законом. Покрајинска управа и локална заједница имају могућност да посредно утичу на рад школа прилагођавањем наставних планова географским, економским или културним специфичностима заједнице. Овај вид аутономије је ограничен, с обзиром да се наставни планови могу прилагодити само у договору са савезним или покрајинским школским органима.⁴¹¹

Оно што је за нас од посебне важности, а што и овом приликом треба да буде истакнуто, јесте чињеница да приватни сектор финансира практичну наставу, дакле осамдесет процената цене образовања сваког ученика, док, са

⁴⁰⁹ ISCED 3B – представља други степен средњег образовања (које траје од две до четири године), по Међународној стандардној класификацији образовања (International Standard Classification of Education – level 3B).

⁴¹⁰ Милица Томић, *Ibid*, str. 24.

⁴¹¹ *Ibid*, стр. 48.

друге стране, држава финансира само двадесет процената. Ова уска везаност образовања за привреду делимично подсећа на познати Шуваров модел, који је примењиван у СФРЈ, са том разликом што аустријски модел инсистира на оним образовним профилима који омогућују самостално обављање посла, дакле такозвана самостална занимања, у чему стари и традиционални занати свакако имају своје место.⁴¹²

Попис занимања која ће се наћи у процесу дуалног образовања у Аустрији одређује Министарство привреде, а не Министарство просвете. Присуство многих старих и традиционалних заната на овој листи – о чему смо такође раније говорили, показује да на тржишту постоји потребе за обављањем поменутих делатности, иако ова занимања не могу да буду укључена у неки организован облик производње. Дакле, само тржиште указује на потребу за образовањем радника који ће се бавити мануфактурним радом, изван серијске производње на којој почива индустрија.

Одређене елементе оваквог јединства образовања и привреде садржи и немачки дуални систем, који траје нешто краће од аустријског, између три и три и по године. Пракритичан рад и овде се обавља у предузећима, у којима постоји потреба за самосталним радом, изван серијске производње.

Са друге стране, и у Немачкој и у Аустрији, за одређена занимања влада интересовање такозваних неиндустријских привредних грана. Развој туризма предвиђа извесно улагање у оне занате чија примена доприноси бољој туристичкој понуди.

До интересовања за ова занимања најпре је дошло у Немачкој, још шездесетих година прошлог века, када се на тржишту јавила потреба за традиционалним прехранбеним производима, односно алкохолним пићима прављеним на традиционалне начине.

За разлику од средњих стручних школа које, и у Немачкој и у Аустрији, пружају углавном опште теоретско образовање за техничка занимања, са директном проходношћу за запошљавање у серијској производњи, дуално

⁴¹² Видети у: Stipe Šuvar, *Škola i tvornica*, Globus, Zagreb, 1982, str. 167.

образовање претпоставља не само примат практичног рада, него и непосредне зараде, чији степен зависи од године школовања.⁴¹³

Образовни систем у Немачкој се углавном сагледава у привредном контексту па је уобичајено да се и сами ученици, при тражењу ученичког-радног места пре свега окрећу отвореним конкурсима у привредном сектору. Међутим, образовање ученика у дуалном систему није само задатак компанија и привредног тржишта. Државна управа се труди да политичким мерама и програмима за унапређење образовања привуче што више компанија које ће образовати и обучавати ученике, али, исто тако, јавни сектор преузима и конкретне кораке за одржање и унапређење дуалног модела стручног образовања, посебно када се ради о традиционалним занимањима.

Мајсторски испит омогућава особама са стеченим стручним образовањем у дуалном систему да самостално обављају делатност за коју су се определили. Од 2004. године се мајсторски испит састоји из 5 модула. У пракси се спомињу два термина: мајсторски испит (*Meisterprüfung*) и испит за проверу квалификација (*Befähigungsprüfung*). Разлика се односи на правно одређење самосталне делатности о којој се у датом случају ради: код (традиционално виђено) занатских односно мануелно-производних занимања се говори о мајсторском испиту (пекар, столар) док се у сектору услуга (агент осигурања,

⁴¹³ У Немачкој, висина надокнаде за ученике (*Lehrlingsentschädigung*) је регулисана колективним уговорима за појединачне групе занимања и исплаћује се за све време трајања ученичко-радног односа. Овде су наведена два примера, са платом израженом у еврима:

	Димничар (оџачар)	Банкарски службеник
1. година	593	567
2. година	860	823
3. година	1112	1073
4. година	1460	-
Запослени без радног искуства	1000 – 1200	900 - 1100

Извор: Вера Спасојевић, „Продуктивност и дуално образовање за занатска занимања у Немачкој“, Култура полиса, Vol. II, бр 4, Београд 2011. стр. 24-46.

агент некретнина) говори о испиту за проверу квалификација, иако се у овом случају не мора нужно радити о квалификацијама стеченим у дуалном моделу. Оба ова испита омогућују и самостално обављање конкретне делатности.⁴¹⁴

По истеку радног-ученичког односа, послодавац је по закону обавезан да свршеног ученика задржи у радном односу још три месеца, док је код појединих група занимања, на основу колективних уговора, овај рок дужи. Да ли ће свршени ученик заиста ступити у радни однос код послодавца код кога је стекао образовање, зависи пре свега од потреба самог послодавца и не постоји законско право ученика, односно обавеза послодавца, за остваривање ове могућности. Са друге стране, а то је за нас посебно значајно, када је реч о мануелним самосталним занимањима, држава у сарадњи са занатским коморама ствара повљне услове за почетак самосталне занатске делатности. Занатска комора ће помоћи у набавци алата и опремању радионица, док ће државна управа пружити допринос у ослобађању од пореза (Немачка), односно у субвенционирању делатности старих и традиционалних заната, уколико нема заинтересованих инвеститора, који у развоју старих заната виде свој интерес (Аустрија) – о чему ће више речи бити нешто касније.

Овај сасвим летимичан преглед државне регулације занатства (па самим тим и старих и традиционалних заната) треба допунити освртом на друге мере, без којих би дуални систем образовања постао неделатан.

Поставља се наиме питање: како држава, у систему слободног тржишта, може да *нуди* одређене врсте занимања, и за школовање будућих мајстора обезбеди инвеститоре (предузетнике или занатске коморе)?

Немачка и Аустрија спадају у ред оних земаља Европске уније у којима је држава задржала одређени степен регулације, а да то, ипак, није у супротности са основним механизмом слободног тржишта – релацијом понуде и потражње.

Осим економске доктрине Чикашке школе, постоје и оне либералне теорије које истичу важност друштвене стратегије у успостављању такозваног одрживог курса економског развоја. У том смислу се, на пример, као негативна

⁴¹⁴ *Ibid*, стр. 28.

страна регулаторности социјализма узима *социјална парадигма* економског развоја, односно такозвани „друштвени раст који се одвија без обезбеђивања минималне економске ефикасности“.⁴¹⁵ То значи да је вештачки развој привреде, односно увођење привредних делатности, отварање фабрика и запошљавање радника без економске калкулације – како би се задовољили превасходно социјални прохтеви, економски неодрживо. Планска привредна, базирана на политичкој артикулацији социјалних захтева, у том смислу, према поменутој економској доктрини, неминовно води у економски колапс.

Са овим би се несумњиво сложили и припадници Чикашке економске школе. Међутим, теоретичари, којима припада и професор Љубомир Маџар, сматрају да су одређене регулаторне мере свакако неопходне, уколико су оријентири – захтеви тржишта. Те мере, међутим, не треба да воде у планску привреду, него само у артикулацију захтева тржишта, које држава треба да „сервисира“. Свака друга врста регулаторности, према Маџару, неминовно води у радикални регулационизам, који умртвљује тржиште.⁴¹⁶

То значи да је спровођење регулаторних мера економски оправдано, уколико се обавља према парадигми тржишних принципа, односно онога што Маџар назива економском оправданошћу.

Сада се поставља питање да ли то заиста важи када је реч о старим и традиционалним занатима? Може ли се рећи да заиста постоји тржишна потражња за оваквим видовима производње? На ово питање може се одговорити само поступно, а на основу примера на које смо се позвали.

Регулација *неговања* старих и традиционалних заната у Немачкој и Аустрији најпре претпоставља подршку занатских комора, које су активно укључене у школовање и обуку будућих занатлија, али и њихову помоћ приликом запослења, сходно потребама занатских сектора. Са друге стране, министарства задужена за послове привреде, на основу *потражње* на тржишту планирају уписне квоте за одређена занимања у дуалном образовању,

⁴¹⁵ Ljubomir Madžar, *Politički uzroci siromaštva*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000, str. 57.

⁴¹⁶ “U stvari, jedan skup, i u globalnim svetskim razmerama izveden eksperiment *in vivo* pokazao je da država ne može, ne bar na dugi rok i na način koji bi trajno bio održiv, biti uspešan pokretač modernizacije i činilac koji bi ga na društveno ili u bilo kom smislu racionalan način vodio i usmeravao“. *Ibid*, str. 37.

подстичући дефицитарна занатска занимања. А то значи да поменута министарства ситуирају занатску делатност у актуелни, тржишно оријентисани привредни систем.

Привредни потенцијал старих и традиционалних заната, према искуствима каква налазимо у Немачкој и Аустрији, почива, најпре, у вредностима мануелне производње, чији квалитет и разноврсност индустријска серијска производња не може да досегне. Исто тако, стари и традиционални занати, аутентичним техникама, стварају нарочиту врсту производа, чија етнографска вредност често превазилази употребну. И у једном и у другом случају постоји одговарајуће тржиште, које гарантује одрживи развој старих и традиционалних заната.

Стварањем адекватних законских услова за делатности старих и традиционалних заната, држава утиче на решавање проблема незапослености, а притом је ослобођења перманентног улагања у производњу која не доноси профит, што је, према Љубомиру Мацару, особеност социјалистичког начина производње.

Добар пример који поткрепљује могућност поменутог „одрживог развоја“ проналазимо у *Стратегији заштите, очувања и одрживог господарског коришћења културне баштине Републике Хрватске за раздобље 2011-2015.*

У одређењу „културног подузетништва“ јасно је уочљива тржишна оријентација о којој говоримо:

Подузетништво утемељено на културној баштини може се одредити као скупина оних дјелатности чијим производима и услугама комерцијалну вриједност даје креативни рад утемељен на познавању повијести, умјетности и културе. У правилу се финансирају из јавних извора, на тржишту, имају своје специфичне потрошаче, а придоносе стварању симболичких вриједности и неговању идентитета.⁴¹⁷

Ово се превасходно односи на део такозване туристичке понуде. У Стратегији стоји да је тржиште за робе и услуге које се темеље на културној баштини изузетно велико, али мало искоришћено. Интересовање туриста за

⁴¹⁷ *Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korišćenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015, str. 44.*

предмете који су произведени на традиционалан начин не исцрпљује се само у сувенирском карактеру поменутих предмета, него је подстакнуто интересовањем за историјски контекст неке занатске делатности, о којој сведочи управо предмет који је на тржишту.

Тако је ово културно-историјско интересовање овде разумевано као *потражња*, а културна понуда као врста тржишне понуде, при чему се култура такође посматра, у неолибералном духу, као врста *робе*.

Иако се у документу Стратегије тврди како у Републици Хрватској заправо још увек нису адекватно искоришћени потенцијали предузетништва заснованог на културној баштини, у поменутом документу се инсистира управо на одрживости развоја ове области, која треба да опстане без ноторног мешања државе:

Мјере политике за развој предузетништва утемељеног на културној баштини не постоје као суставна цјеловита политика. Особито недостају мјере за одрживо кориштење културне баштине, дакле тако повезане и комплементарне мјере којима би се за културну баштину одиграла заштита уз истодобно потицање њезина господарског коришћења.⁴¹⁸

Овај цитат потврђује да се само целовитим мерама, које обухватају како истраживање тржишта, тако и систем пореских олакшица и осмишљен начин школовања будућих занатлија, може адекватно утицати на развој старих и традиционалних заната. Међутим, комплементарне мере претпостављају такође и својеврсну популаризацију, односно утицај на саму потражњу, указивањем на предности занатске производње.

Популаризација старих и традиционалних заната, према хрватској Стратегији, представља једну од „циљаних мера“, које треба да заборављене облике мануелне производње пласирају на тржиште. Улога популизатора, са друге стране, треба да буде макар иницирана, ако не и спроведена инструментима којима располаже држава.

Држава, исто тако, треба да подстакне пројекте, засноване на SWOT анализама, чији је циљ да осмисле адекватан пласман и одрживост појединих облика занатске производње на слободном тржишту. Улога државе је, према

⁴¹⁸ *Ibid*, str. 45.

томе, подстицајна углавном у нематеријалном смислу. Држава само пружа одговарајући простор, и евентуално даје материјални подстицај путем пореских олакшица, а ова врста регулаторности није битно другачија од подстицања других врста производње, техничких иновација, или фармацеутских производа, чији је циљ – јавно добро.

Једна од мера којима се јавности скреће пажња на квалитете производа старих и традиционалних заната, свакако је посебно означавање и сертификавање ових производа, које мора да прати и медијско покриће, односно кампања о вредности производа насталих применом традиционалних техника, и од традиционалних материјала. А то значи да државним мерама треба обезбедити деловање занатских комора, као субјеката даљег развоја занатске производње:

Кроз своје програме очувања мајсторских умијећа Хрватска обртничка комора придонosi очувању аутентичних знања и традиционалних вјештина што је основа за развој подузетништва утемељеног на културној баштини. Ту је такођер уделовљење посебног знака традицијским умјетничким производима односно услугама, што произвођачима даје низ погодности те потиче очување, његовање и препознатљивост објележја традицијске културе.⁴¹⁹

У краткој SWOT анализи, хрватска Стратегија као главну препреку наводи одсуство међународне сарадње при „конципирању, изради провидби одрживог кориштења културне баштине“. Међународна сарадња отворила би могућност успостављања међународног тржишта старих и традиционалних заната, а исто тако и размену искустава.

Као основну *опасност* поменута Стратегија издваја „неповезаност мјера заштите и очувања културне баштине с мјерама потицања њезина кориштења на начелима одрживости“.⁴²⁰ То значи да мере очувања треба да буду оријентисане тржишним условима, јер то представља једини модел „одржања“ у условима све веће доминације економских начела неолиберализма. Озбиљан научни и стручни приступ, као и правне регуле, осим „лепих жеља“ треба да буду

⁴¹⁹ *Ibid*, str. 46.

⁴²⁰ *Ibid*, str. 48.

утемељене и „принципом реалности“, јер само то гарантује опстанак старих и традиционалних заната у миљеу који креира глобално слободно тржиште.

Спона поменутих мера заштите и очувања и начела одрживости је *менаџмент*, који, између осталог, треба да буде заснован и на одговарајућим маркетиншким техникама. То значи да треба размишљати о посебној врсти културног менаџмента, који би се односио на старе и традиционалне занате као сегменте нематеријалне културе, али о облицима маркетинга, разумеваног у смислу „подстицања потреба“.⁴²¹

Примери Немачке, Аустрије и Хрватске показују да се неговање старих и традиционалних заната на националном нову остварује непосредним деловањем државе, које ипак не ремети успостављене норме слободног тржишта. Стварање погодног амбијента за неговање старих и традиционалних заната претпоставља најпре указивање на значај ових делатности, а то претпоставља како увођење поменутих садржаја у школске програме, тако и маркетиншке акције. Само на овај начин може доћи до интересовања, па тако и потражње на тржишту, а потом и до повољних и подстицајних банкарских кредита и других погодности које ће поспешити ширење ове врсте производње на тржишту роба и услуга.

3.3. Конкретизација начела стратегије у Предлогу Еврпске конвенције о заштити старих и традиционалних заната

Искуства Немачке, Аустрије и Хрватске показују да је у појединим европским земљама јасно уочен значај старих и традиционалних заната, односно да су осмишљене административне мере (или је њихово детаљно осмишљавање и припрема предвиђена у националним стратегијама), које се могу сматрати деловањем у правцу остварења циљева на које указује *Предлог Европске конвенције*.

Искуство земаља на које смо указали показује да стратегија *неговања* старих и традиционалних заната мора да предвиди комплексне мере, које се не исцрпљују у краткорочним облицима помоћи занатлијама. Инсистирање на

⁴²¹ Још је Херберт Маркузе, у својим анализама капиталистичког тржишта, говорио да добар део капиталистичке продукције подразумева такозвано „стварање потреба“, односно специфичну врсту свакодневног живота у којој су одређене потребе незаобилазне. Видети у Herbert Markuze, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.

одрживом развоју, односно опстанку старих и традиционалних заната на слободном тржишту, без субвенција државе која ће у процесу либерализације бити све слабија – показује да су поменуте стратегије засноване на мериторним економским и социолошким проценама и предвиђањима.

Уколико имамо у виду да процес *неговања* старих и традиционалних заната не почиње од нуле, него да је у појединим земљама Европе он већ на делу (а наши примери из претходећег дела рада на то указују), концепција Европске стратегије заштите старих и традиционалних заната треба да пође управо од позитивних ефеката поменutih националних стратегија. У том смислу став 1. члана 9. *Предлога Европске конвенције* могао би да гласи:

Истовремено са Европским инвентаром старих и традиционалних заната или најдаље три месеца по његовом усвајању, Европски комитет ће усвојити Европску стратегију заштите старих и традиционалних заната (у даљем тексту „Европска стратегија“), **која ће усвојити елементе стратегија, мера и акција неговања старих и традиционалних заната из оних европских држава у којима су оне (те стратегије, мере и акције) произвеле мерљиве позитивне резултате, у складу са циљевима Европске конвенције...**(остатак текста у ставу првом члана 9. остаје неизмењен).

Исто тако, став други члана 9. *Предлога Европске конвенције* могао би да гласи:

Полазећи од Европске стратегије, **базиране на циљевима Европске конвенције, у коју су укључени елементи националних стратегија (мера и акција), које су допринеле неговању старих и традиционалних заната,** свака држава потписница ће, у року од шест месеци од усвајања Европске стратегије, сачинити своју националну стратегију... (остатак текста у ставу 2. члана 9. остаје неизмењен).

Ова допуна члана 9. омогућила би и да се у члану 13. *Предлога Европске конвенције* прецизно наведу и конкретније мере и акције, које су, на основу примена појединих националних стратегија, већ произвеле јасне позитивне резултате. У том смислу, списку мера и акција, из става 1. члана 13. могле би да буду додате и четири нове алинеје, које гласе:

- комплексне мере и акције, које, захватајући широку базу друштвене организације, од привреде, преко школства, до маркетинга, омогућују

широку друштвену мобилност у циљу неговања старих и традиционалних заната;

- организацију облика средњошколског образовања, у циљу стицања потребних знања и вештина (односно сертификата) за бављење занимањима из области старих и традиционалних заната;
- осмишљавање одрживости делатности старих и традиционалних заната у условима наглашене либерализације тржишта, и
- мере пропагирања вредности производа старих и традиционалних заната.

Додавање наведених алинеја, већ само по себи, указало би на потребу осмишљавања оних мера и акција које би стратешки биле усмерене на ситуирање старих и традиционалних заната у услове глобалног слободног тржишта, које претпоставља и смањење ингеренција и регулаторних моћи националних држава.

Одредба о одрживости *неговања* старих и традиционалних заната, такође, могла би да буде уграђена и у члан 14. *Предлога Европске конвенције*. У том смислу, став први члана 14. могао би да гласи:

Државе потписнице ће у својим националним буџетима предвидети адекватна средства за остварење својих националних стратегија, и националних годишњих програма **стратегије, водећи рачуна о потреби да одрживост стратегије неговања старих и традиционалних заната буде заснована на стабилним финансијским изворима, који у будућности неће зависити од средстава из националних буџета.**

3.4. Проблем супсумације

У тексту *Предлога Европске конвенције* проблем супсумације, односно подређености *нивоа* националних држава *европском нивоу*, свакако није у првом плану. Овај се проблем, са друге стране, свакако да избећи када је реч о утврђивању стратегија. Видели смо (на основу наших предлога), да, када је реч о стратегијама, однос надређености и подређености може бити избегнут, а исто тако и сам текст *Предлога* већ указује да је основни задатак Европског комитета – координација сарадње држава потписница, сходно циљевима које утврђује Конвенција.

Проблем супсумације утолико искрсава када је реч о финансирању рада самог Европског комитета.

Да би Европски комитет имао колико-толико стабилне изворе финансирања, који би омогућили реално планирање мера и акција, у тексту *Предлога Европске конвенције* уведен је, вероватно, једини могући начин да то буде остварено. Доиста је тешко замислити неки други извор финансирања једног међународног тела другачије него средствима оних држава које су његове чланице.

Већ смо истакли да је одређивање критеријума по којима ће се утврђивати финансијски допринос сваке државе потписнице раду Европског комитета производ процене, која ће бити вршена на седницама, на којима ће одлучивати представници националних комитета. Међутим, сама процедура доношења одлука, оставља могућност да некој од држава потписница буде наметнута финансијска обавеза коју она не може да испуни, што би могло да доведе до тога да иста држава откаже саму Конвенцију.

Уколико имамо у виду да одрживост стратегије неговања старих и традиционалних заната, на националном или европском нивоу подразумева ситуирање у токове глобалног слободног тржишта, и сам рад националних комитета, па и Европског комитета доведен је у питање управо предвиђеном „кризом регулативности“, током даљег процеса десуверенизације националних држава.

Са друге стране, могуће је осмислити и начине *одрживог* финансирања самог Европског комитета. Непосредно финансирање овог тела било би оствариво, на пример, путем сталне изложбене поставке производа старих и традиционалних заната у одабраним објектима Савета Европе, или других европских институција – чиме би се пропагирани стари и традиционални занати националних држава, док би део прихода од евентуалног ширења тржишта, на основу интересовања за изложене предмете, припадао Европском комитету. Исто тако, уместо поклона који садрже предмете настале у серијској производњи, у дипломатску праксу у европским институцијама или националним државама потписницама могли би да буду уведени поклони који садрже производе старих и традиционалних заната.

Ова врста пропагирања занатских производа могла би да буде на тржишном пословању заснован приход средстава за рад Европског комитета. Могуће је, разуме се, осмислити и обухватније мере, као и непосредно финансирање, како Европског тако и националних комитета од стране занатских комора земаља потписница.

Овакав начин финансирања, међутим, отвара питање субјективитета европских регулационих тела.

Европска унија као пројекат, наиме, претпоставља слабљење суверенитета држава чланица, које је засновано на строгим правилима финансијске дисциплине и наметања заједничке валуте. Тако се способност регулације држава чланица доводи у питање на два начина, које прецизно детектује Џозеф Штиглиц. Увођењем евра, наиме, државе чланице лишене су два најзначајнија механизма финансијског прилагођавања - девизног курса и каматне стопе, што значи да су им руке везане и имају маневарски простор само у буџетској политици, а исто је и са Европском централном банком која се бави само инфлацијом.⁴²²

Међутим, истовремено, јачају регулаторна тела саме Уније, иако је њихов задатак, пре свега, да одрже монетарну стабилност и отвореност заједничког европског тржишта, које је наглашено либерализовано у односу на период Европске економске заједнице (ЕЕЗ), када је било под контролом националних држава.⁴²³

Са друге стране, иако је администрација саме Уније формирана са задатком да *регулише дерегулацију*, она у знатно већој мери утиче на заједничко тржиште ЕУ, него што, рецимо администрација САД утиче на америчко тржиште.

Поставља се, самим тим, питање, како одредити положај Европског комитета, који не представља део администрације Уније, него је једно од тела

⁴²² Džozef E. Štiglic, *Evro, kako zajednička valuta ugrožava bezbednost Evrope*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 204. i dalje.

⁴²³ „Европска унија је од самог настанка својих првих Заједница била развијана као пандам организацији тржишта уз јако учешће државе. Пошто је хладни рат представљао перманентну претњу онда су основна начела либералног капитализма била логична алтернатива која је временом показала своје предности. Ипак, либерални капитализам није примењен у апсолутном смислу ни у Европској унији, нити у њеним државама чланицама“ – Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, *Ibid*, стр. 188.

Савета Европе? Одговор на ово питање, које знатно одређује саму супсумацију, то јест надређеност европске регулације националној, претпоставља да се разуме сам положај Савета Европе у контексту процеса европских интеграција.

3.5. *Перагон 2: Савет Европе и европске интеграције*

Конституисање Савета Европе представља значајну етапу у процесу европске интеграције. Овај интегративни процес имао је политички значај, као пандам социјализму на истоку Европе. Савет Европе утемељио је такозване *западноевропске вредности*, које, у суштини, на либералним начелима, пропагирају *индивидуализам*, насупротив социјалистичком *колективизму*.

Оснивању Савета Европе, 5. маја 1949. године у Лондону, претходила су три значајна догађаја претходне, 1948. године. Најпре је, проширивањем уговора из Денкерка (потписаног 4. марта 1947. године), 17. марта 1948. године у Брислу, основана Западна унија. Осим Француске и Уједињеног Краљевства, потписника Уговора из Денкерка, Западној унији приступиле су и земље Бенелукса.⁴²⁴

Западна унија је основана у сврху, пре свега, економске сарадње и развоја заједничког тржишта, премда уговор из Брисла предвиђа и друге врсте узајамне помоћи.

Други значајан догађај је оснивање Европске организације за економску сарадњу (*ОЕЕС*), 16. априла 1948. у Паризу. Ова организација формирана је ради обезбеђивања економског опоравка држава чланица и надзирања средстава помоћи из Маршаловог плана.⁴²⁵

Европски конгрес, одржан у Хагу, од 7. до 11. маја 1948. године, у организацији Међународног координационог комитета покрета за европско

⁴²⁴ Бранко М. Ракић, *За Европу је потребно време, о преурањеном покушају успостављања европске политичке интеграције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2009, стр. 89.

⁴²⁵ Чланице ове организације биле су Аустрија, Белгија, Данска, Француска, Грчка, Ирска, Исланд, Италија, Луксембург, Норвешка, Холандија, Португалија, Уједињено Краљевство, Шведска, Швајцарска и Турска; Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, *Ibid*, стр. 122.

јединство, представља трећи значајан догађај, који је најнепосредније узроковао формирање Савета Европе.

Конгресом је председавао Винстон Черчил, а међу 750 делегата било је угледних личности из света политике и културе, присталица идеје такозваног европског федерализма.

Као што су претходна два догађаја из 1948. посебно значајна за успостављање европског економског јединства, Хашки конгрес је битан догађај у функцији грађења политичког јединства западне Европе. Потребно је било, наиме, успоставити политичке вредности на којима би се могла градити европска федерација. У том смислу, Хашки конгрес је резултирао оснивањем Савета Европе.⁴²⁶

Савет Европе је, у складу са идејама на којима је конституисан, бројним конвенцијама и међународним споразумима, утемељио политички концепт заштите личних права, који треба да гарантује демократски поредак. Европски суд за људска права (*European Court of Human Rights* - ECHR), основан у Риму, 1959. године представља прву у низу институција Савета Европе за заштиту права и слобода гарантованих Европском конвенцијом о људским правима (1950.)

Извесни недостатак у деловању Савета Европе био је изостанак механизма за непосредно спровођење санкција оним државама потписницама које не поштују одредбе Конвенције, или одлуке Европског суда за људска права. Другим речима, политичко јединство, односно *федерализам* Савета Европе је заправо више декларативан, што значи да се ради о механизму који уважава суверенитет држава чланица.

Концепт Европске уније, са друге стране, претпоставља поступну десуверенизацију, која не треба да води простом преузимању ингеренција националних државних апарата од стране европских институција, него сужавање ингеренција држава у области контроле тржишта. Институције

⁴²⁶ Потреба успостављања политичког јединства, које треба да допуни мере у функцији успостављања економске уније, артикулисана је већ непосредно после Бриселског уговора из 1948. О томе види у Бранко М. Ракић, *Ibid*, стр. 94.

Европске уније, према томе, као што смо раније већ констатовали, представљају регулаторе дерегулације.

Међутим, са друге стране, институције Европске уније финасирају се из буџета држава чланица. За разлику од деловања Савета Европе, овде се заиста ради о начелу супсумације, јер је могуће са нивоа Уније спровести непосредне санкције државама чланицама које не испуњавају своје обавезе.

Разлика између Савета Европе (и његових тела) и институција Европске уније, огледа се и у томе што је Унија изграђена на принципима економске ефикасности, са очигледним приматом економије над политиком.⁴²⁷ То значи да се демократија, која је истакнута као једна од темељних вредности Европе (и кључан допринос целокупној светској историји), сужава, односно растеређује оних социјалних значења која изворно садржи овај појам.⁴²⁸

Људска права своде се на економска права, на слободу индивидуалног предузетништва. Са друге стране, демократско одлучивање сужава се на она подучја у којима ставови већине могу бити мериторни, односно за поједине одлуке сматра се квалификованом само одређена мањина стручњака:

Ову промену прати преусмеравање с политизоване политике у већинским изборним представничким телима ка више технократским, научно и стручно заснованим поступцима у невећинским, неизборним телима као што су независне регулаторне агенције и, нарочито на међународном нивоу, трансвладине мреже (...). Политика међународних институција, а нарочито политика Европске уније, показују изражену склоност ка регулаторном принципу“.⁴²⁹

⁴²⁷ Александра Јовановић, *Увод у економску анализу права*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд, 1998. стр. 123.

⁴²⁸ Види у Младен Козомара, *Четири предавања о уму*, Плато, Београд, 2009, стр. 45: „Модерна демократија је део ширег кризног процеса који се не може разумети без узимања у обзир процеса капиталистичке репродукције. У супротном, испразан говор о демократији и даље ће первертирати говор и праксу, и баш зато што је празан, сви се опсесивно везују, што је бесмисленије, то је опсесивније. Такву једну црну рупу данас представља топос демократије. У том гротескном замешатељству лако се превиђа да хегемонија треба да прикрије критичке услове своје могућности. Демократија, наима, може да буде у кризи пре свега зато што она увек јесте криза; она нема основе, ни на чему не почива, она стабилизује кризу тиме што је изазива. Тако схваћена демократија испоставља се као рационални исход слободне игре енергија која даје свима једнаке шансе за доношење одлука које су у јавном интересу. Савремена демократија, напротив, сама собом прикрива везу са класним сукобима. Стога демократија истовремено представља облик универзалне еманципације, али и начин да се та еманципација осујети“.

⁴²⁹ Sandra Laveneks, „Globalizacija i vertikalni izazovi demokratiji“, u *Demokratija u eri globalizacije i medijalizacije*, Albatros plus, Beograd, 2013, str. 136.

У том смислу, и сама институција Савета Европе, која даје примат политичком јединству постаје анахрони пројекат, који ће бити напуштен када функционисање Уније у потпуности буде препуштено регулаторним телима која за стратешке одлуке више неће полагати рачун широкој бази грађана уједињене Европе.

3.6. *Оправданост супсумације*

Упућујући *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* на адресу Савета Европе, аутори поменутог текста свакако су имали у виду да су стари и традиционални занати значајан сегмент европског идентитета. Са друге стране, сам карактер ове конвенције подразумевао је ону врсту „необавезности“, односно принцип слободног прихватања, који важи и за друге конвенције коју је донео Савет Европе.

Када се у члану 14. *Предлога Европске конвенције* предвиђа да *Европски комитет* утврђује критеријуме о финансијском доприносу Европском фонду сваке државе потписнице, то, ако имамо у виду (1) пресудан значај стабилног финансирања међународног тела, и (2) немогућност непосредних казних мера за непридржавање одлука Европског комитета – доводи до закључка да је однос супсумације могућ само уколико се целокупан пројекат ситуира у токове слободног тржишта, односно уколико докаже своју економску оправданост. Самим тим, у неком будућем процесу европских интеграција, европски пројекат неговања старих и традиционалних заната могао би да постане званична политика Уније, која ће бити регулисана на целокупној њеној територији.

У том смислу, финансирање, какво предвиђа члан 14. *Предлога Европске конвенције*, могло би да буде делотворно као *уредба (Regulation)*, која, као инструмент секундарног права Уније, са наднационалним важењем, подразумева обавезност у непосредној примени.⁴³⁰

⁴³⁰ У том смислу, *уредба* о финансирању старих и традиционалних заната спадала би у *спроведбене уредбе*; види у Будимир Кошуткић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција, Ibid*, стр. 256.

Међутим, поставља се питање да ли би таква уредба уопште могла да буде донета, уколико имамо у виду опште нормативне акте о праву конкуренције и слободног кретања капитала. У духу успостављања инструмената слободног тржишта, постојање овакве уредбе могло би да буде разумевано као вид протекционизма, који одређеним привредним делатностима, занатима ситуираним у модел тржишне економије, даје економски неоправдану предност. Међутим, ако имамо у виду да су током историје Уније постојали правни инструменти, чији је задатак био успостављање међународне трговине, односно стварање тржишта за сировине или робу, Еворпски комитет би свакако могао да буде признат као институција Уније, чији је циљ да регулише одређени сегмент тржишта, и да га учини одрживим и либералним, препуштајући његов даљи опстанак слободном односу понуде и потражње. У том смислу, деловање Европског комитета било би орочено, као што је то, уосталом случај и са другим деловима администрације Уније, који треба да буду укинута када буде постигнуто истински слободно тржиште, независно од регулатива националних држава.

Конвенција о заштити старих и традиционалних заната, у контексту деловања органа Европске уније, постала би тако *Уредба о заштити старих и традиционалних заната*, с тим што би у назив било додато неко одређење које указује на тржишну привреду и ситуираност „заштите“, у складу са нормама о слободном протоку капитала, људи, роба и услуга.

Образовање Европског комитета као једне од установа Европске уније, чије деловање претпоставља употребу правних инструмената *уредбе*, у складу је са интенцијом члана 23. *Предлога Европске конвенције*. Субјекат, који одређује које међународне конвенције, мултилатерални или билатерални споразуми доприносе остваривању њених циљева, захтева јасан правни субјективитет, који би био остварен уколико би Конвенција постала инструмент Европске уније, као *уредба*.

Уколико имамо у виду да су аутори *Предлога конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, настојали да успостављањем Европског комитета заправо допринесу очувању, односно *неговању* старих и традиционалних заната

у својој националној држави (која није чланица Европске уније), јасно је да је адресант могао да буде само Савет Европе, коме је Србија приступила 3. априла 2003. године. Овакво адресирање, као што смо већ констатовали, са друге стране, било је оправдано потребом да очување (*неговање*) старих и традиционалних заната буде признато као *европска културна вредност*.

Већ смо истакли да, према нашем мишљењу, Савет Европе и његова тела представљају извесну политичку припрему за успостављање Европске уније, као наднационалног правног субјекта. У том смислу, ове вредности ће морати да прерасту у *уредбе* или барем *директиве*, као инструменте секундарног права Европске уније.⁴³¹

Овај *прелазак*, који изгледа као неминован, уколико се настави процес европске интеграције иако у последње време изнова постаје сасвим неизвестан, садржи међутим једну иманентну противречност, на коју ваља указати, као на још један проблем за међународну имплементацију неговања старих и традиционалних заната.

Уколико стари и традиционални занати буду ситуирани у токове слободног протока капитала, роба, услуга и радне снаге, то ће подразумевати примену врховних начела Уније о уређењу унутрашњег тржишта. У том смислу, неће моћи да важе никакви национални механизми ограничења промета робе, засновани на царинским прописима земаља чланица, али ни инсистирање националних држава на аутохтоности заната који представљају њену традицију. Да би ово било јасније, послужићемо се једним примером:

Пре неколико деценија, једна швајцарска компанија откупила је права за производњу сира, који се у селу Велики Извор (у околини Зајечара) производи на традиционалан начин. Реч је о овчијем сиру, који је, у правом смислу те речи, представљао производ посебног занатског умећа. Тај се сир и данас продаје у Европи, као швајцарски сир, који у декларацији наводи порекло технике израде, село Велики Извор у Србији. Међутим, овај сир се у Швајцарској више не

⁴³¹ Два су главна извора права Европске уније: *примарно право* и *секундарно право*. Примарно право је успостављено уговорима, којима се утврђује правни оквир Европске уније. Секундарно право се састоји од правних инструмената који се темеље на тим уговорима, као што су: уредбе, директиве, одлуке и споразуми. Уз то, постоје и општа начела права ЕУ, судска пракса која је заснована на одлукама Суда Европске уније, као и међународно право.

производи на традиционалан начин, већ утолико што се не користи млеко са аутентичне локације, и, у функцији производње веће количине производа, пренебрегавају неки елементи националне технике његовог прављења.

Другим речима, у ситуацији слободног тржишта, могуће је да се роба производи изван примарног географског порекла, и да буду модификовани или битно измењени традиционални начини њене производње. Овде ништа не помаже могућност „заштите културних тековина“, која је предвиђена у правним регулама Уније,⁴³² јер свака национална држава има право да према властитим правилима сертификује старе и традиционалне занате, дакле чак и у случају да су они „увезени“ у новије време, односно да уопште нису ни стари ни традиционални у области у којој се сада примењују, и да захваљујући томе оствари доминацију на тржишту, потискујући аутентичне предмете, из стварне земље порекла.

Овакву потешкоћу може да отклони само надређено регулаторно тело, односно управо Европски комитет, који би доношћењем *уредби* био надређен националним комитетима.

Исто тако, смањење ингеренција националних држава, које ће довести до слабљења ингеренција самих националних комитета, оправдава супсумацију, то јест надређеност европских органа, чија регулаторност претпоставља деловање као органа Уније.

Другим речима, *неговање* старих и традиционалних заната мора најпре постати *европска вредност*, како би била оформљена европска институција, која би имала правну снагу и финансијску потпору у функцији остварења циљева о којима говори *Предлог Европске конвенције*.

4. Синоптичко обједињење садржаја

Пре него што у закључку сумирамо резултате овог истраживања, и покажемо у ком се смислу могу сматрати доказаним наше полазне хипотезе, на

⁴³² Будимир Кошуткић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, *Ibid*, стр. 198.

крају овог обимног поглавља треба направити својеврсно сажимање његовог садржаја, који је на моменте морао да буде допуњен одређеним дигресијама.

Базирајући се на пионирском покушају професора и студената Правног факултета у Београду, да у правној регулативи артикулишу потребу за очувањем старих и традиционалних заната као европске вредности (на међународном нивоу), у овом поглављу смо показали:

1) Да *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* представља за сада незамењиву основу за обликовање европске регулативе, и конципирање стратегија, мера и акција у циљу *неговања* поменутих заната;

2) Да *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* треба да буде делимично дорађен, како у погледу форме (прецизирање одређених појмова и одредби, у складу са ширим, интердисциплинарним приступом), тако и када је реч о решавању одрђених антиномија, које намећу међународни односи;

3) Да на националном нивоу неговање старих и традиционалних заната захтева координирану друштвену акцију, која подразумева не само осмишљавање подстицајних мера од стране државе, него и ситуирање области занатства у школски систем (*дуално образовање*), и привредни систем националних држава – чиме ће бити обезбедјена одрживост *неговања* старих и традиционалних заната (на тржишним принципима), независно од регулаторних диспозиција државе;

4) Да позитивна искуства националних држава могу да буду употребљена ради стварања европске стратегије неговања старих и традиционалних заната;

5) Да регулациони механизми неговања старих и традиционалних заната на европском нивоу могу да буду у складу са интенцијом европских интеграција, која даје примат економији над политиком (примат економских вредности над културним вредностима);

6) Да, утолико, неговање старих и традиционалних заната може да буде ситуирано у токове тржишног капитализма, регулаторним механизмима Европске уније, и

7) Да неговање старих и традиционалних заната најпре треба да постане *европска вредност* (као конвенција), да би могла да буде део *европског права* (као уредба).

Констатација из седме тезе на извештан начин упућује на комплементарност европског неговања старих и традиционалних заната и процеса европске интеграције. Међутим, ако имамо у виду проблеме у самом процесу европске интеграције, чији је највидљивији показатељ иступање Уједињеног Краљевства (које је било један од иницијатора целокупног процеса, односно, за време Винстона Черчила, заговорник федералистичког уређења европске заједнице, то јест стварања Сједињених Европских Држава) – и само *уређење* области старих и традиционалних заната, разумљиво, постаје крајње неизвесно.⁴³³

Одговарајући на ову дилему, овде морамо да изнесемо уверење да је процес европске интеграције несумњиво не само неминован, него и незаобилазан, свеједно да ли ће он бити реализован у контексту актуелног процеса учвршћивања Европске уније.

У том смислу, уколико неговање старих и традиционалних заната буде прихваћено као европска вредност, и ако националне државе, у овој фази делимичне десуверенизације прихвате модел какав нуди *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, та вредност ће не само зауставити урушавање занатства, него ће свакако пронаћи пут до оних институционалних оквира који ће осигурати инструменте њене непосредне примене, и одрживост мера неговања старих и традиционалних заната.

⁴³³ Tanja Mišćević, „Sedam decenija ideje EU – kako dalje ili kako nazad?“, u *Budućnost EU i Zapadni Balkan*, Fondacija Fridrih Ebert i Evropski pokret u Srbiji – Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016, str. 9-12.

ЗАКЉУЧАК

I

Рад који закључујемо овим поглављем имао је интердисциплинарни карактер. Такав приступ наметала је сама тема, будући да стари и традиционални занати до сада углавном нису били фокусирани као искључиви предмет истраживања.

Међународноправна заштита (*неговање*) старих и традиционалних заната претпоставља да саме занатске делатности буду посматране као део нематеријалне културне баштине, односно да се декларативно убрајање заната у нематеријалну културну баштину хеуристички развије.

Из тог разлога, у овом раду најпре смо настојали да укажемо на значења појмова *културе* и *нематеријалне културе*, а затим да занате ситуирамо у одређени епохални и историјски склоп. Наша експликација је показала да занати представљају облик друштвене организације који надилази миље позног феудализма у коме се занати рађају, често рационализујући облике народне радиности (ради задовољавања потреба становништва које живи на селу). Са друге стране, саме занатлије, које живе у градовима, подижу на виши ниво начин живота у градовима, стварајући *потребе*, односно *потражњу*, која ће захтевати осмишљавање нових облика занатске производње. Ова спирала, у којој све већи број становника у градовима потребује све више заната који те потребе треба да задовоље (јер је градско становништво посвећено својим занимањима), припрема ону врсту поделе рада која ће бити практикована у првим буржоаским друштвима.

Оцртавајући историјски контекст појаве старих и традиционалних заната, надаље, одредили смо занатске делатности као *протоиндустријску производњу*, која ће бити од одсудне важности приликом конституисања националних држава, односно стварања првих националних тржишта.

После уводног дела, који смо овде укратко представили, указали смо на уверење да је појава старих и традиционалних заната европски догађај, односно

да у другим деловима света није дошло до рационализације народне радиности у иманентној еманципацији од структура феудалног друштва.

Из тог разлога посебно смо указали на европске конвенције о заштити културе и заштити нематеријалне културе, којој стари занати по свом пореклу и структури припадају (као облици *националне* културе), као и на законодавства земаља Европске уније (укључујући и Уједињено Краљевство), у погледу регулације положаја старих и традиционалних заната.

Наше упоредно истраживање показало је да законодавства земаља Европске уније на веома различите начине регулишу област старих и традиционалних заната, од посебних механизма заштите (Уједињено Краљевство, Намачка, Аустрија), до посматрања заната, како традиционалних тако и модерних, искључиво као врсте привредне делатности, све до проналажења начина њиховог одрживог развоја, као старих заната (Хрватска, Италија). А овакав резултат показује да у земљама Европске уније није свуда јасно дефинисан сам појам старих и традиционалних заната, што резултира не само неувиђањем њиховог значаја, него и одсуством размишљања о начинима одрживог развоја ових делатности (Пољска и Румунија).

После екскурса о правној нормативи о старим и традиционалним занатима у Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевини Југославији и социјалистичкој Југославији, у коме је показано да је занатство у нашој правној традицији увек било посебно вредновано, и указивања на дерегулационе процесе у транзиционој Србији (што доводи до занемаривања подручја старих и традиционалних заната) – наше истраживање се, на темељу *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду из 2006. године, упутило ка непосредном суочавању са хипотезама, представљеним у уводу овог рада.

Основни проблем који се испоставља при сваком покушају сагледавања међународноправне или националне регулативе о старим традиционалним занатима може се артикулисати као питање: *да ли је могуће успоставити правни систем заштите старих и традиционалних заната у ситуацији када националне државе одустају од многих облика регулације, препуштајући*

подручје привреде (а то значи и одрживог развоја занатске делатности) либерално структурираном тржишту?

Одговор на ово питање, који је хипотетички заснован на почетку нашег рада, подразумевао је анализу која је осим инструмената правне науке морала да консултује и области социологије и економије.

II

У другом делу *Закључка*, конклузије до којих смо дошли сажећемо у тезе, образлажући притом њихов однос са хипотезама, које стоје у основи истраживања.

1. Основна хипотеза нашег истраживања је да се конвенција о заштити (неговању) старих и традиционалних заната, базирана на тексту *Предлога Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната* (коју су сачинили студенти и професори Правног факултета Универзитета у Београду), или неком другом документу који пледира за исте циљеве – може уклопити у контекст европских и других међународних уговора о култури и културном наслеђу.

У првом реду, оваква конвенција слаже се са *Конвенцијом о очувању нематеријалног културног наслеђа* (Париз, 2003. године), која предвиђа обезбеђивање „употребљивости“ овог наслеђа, а то значи његово ситуирање у економске, друштвене и културне токове савременог света.

Са друге стране, Конвенција о заштити (неговању) старих и традиционалних заната претпоставља унеколико другачије разумавање заната у односу на дефиницију *нематеријалног културног наслеђа* коју пружа поменути документ. Наиме, у члану 2. Конвенције из Париза, стоји да „*нематеријално културно наслеђе* - означава праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани – које заједнице, групе и, у појединим случајевима, појединци, препознају као део свог културног наслеђа“.

„Препознавање“, од стране заједница, група и појединаца тако представља основни критеријум за идентификовање нематеријалног културног

наслеђа. На тај начин се релативизује историјски контекст и епохална конструкција неке културне творевине, односно друштвена условљеност облика нематеријалног културног наслеђа. А управо поменути контекст битно одређује смисао старих и традиционалних заната, односно епохални склоп одређује њихову вредност, указујући на структуру мануфактурне производње и механицистичког разумевања света.⁴³⁴

У том смислу, на трагу јасне друштвено-историјске артикулације је дефиниција културног наслеђа из члана 2. став 1. тачка а. *Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* (Фаро, 2005.), према којој је културно наслеђе „скуп ресурса наслеђених из прошлости“. Стари и традиционални занати припадају, у том смислу, овим „непрекидно еволуирајућим вредностима“, као значајан ресурс из прошлости, односно из одређене друштвено-историјске епохе.

Такође, а то смо посебно истакли у другом, поглављу овог рада, стари и традиционални занати припадају европском културном наслеђу, и у том смислу, иако национално особени, они су истовремено „заједничко наслеђе Европе“, како то дефинише члан 3. *Оквирне конвенције*.⁴³⁵

У аксиолошком смислу, стварање правне основе за осмишљавање и спровођење стратегија, мера и акција, у циљу неговања старих и традиционалних заната, у складу је са интенцијом Конвенције из Фара о „очувању културног наслеђа и његове одрживе намене за људски развој“, како то стоји у тачки g. члана 1. поменутог документа.

⁴³⁴ У том смислу, дефиниција „нематеријалног културног наслеђа“, из члана 2. Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, истрајава при неолибералној „дисперзији смисла“, која пренебрегава историјске условљености, истицањем индивидуалних права. Уколико је, наиме, групно или колективно осећање припадности кључно у одређивању нематеријалне културне баштине, онда је потпуно неважно о каквој се културној пракси ради, јер се групе или индивидуе могу сматрати припадницима неке историјски непознате културе. На пример, *растаманизам*, који има свој друштвено-историјски смисао само у Етиопији, постао је *културни идентитет* и за људе који готово ништа не знају о „етиопској верзији хришћанства“, него су усвојили или измислили културне основе, које сада могу да прогласе за своју нематеријалну културну баштину.

⁴³⁵ Треба истаћи да у тексту *Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво*, културни идентитет није разумеван само као ствар слободног избора, него је одређен историјском структуром у којој се јавља. Види у Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2015, стр. 235.

Такође, истицање да се ради о културном наслеђу Европе, које потенцира да је култура производ одређених друштвено-историјских контекста; тачке *a.* и *b.* члана 1. *Оквирне конвенције*, у складу су са одређењем старих и традиционалних заната као протоиндустријске производње, до које долази у процесу стварања националних држава у Европи – што предложено Европску конвенцију о заштити (неговању) старих и традиционалних заната чини неопходном допуном *Оквирне конвенције*, за одређени облик нематеријалне културе, коју чине стари и традиционални занати.

Такође, у претходном поглављу, истакли смо да је прави адресат за усвајање предложене Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната управо Савет Европе, будући да је ово тело од свога конституисања имало задатак да правно артикулише основне европске вредности. Ма колико та артикулација носила печат политике која је градила другачији систем вредности у односу на онај који је изградио социјализам у Источној Европи, вредности које долазе до изражаја у конвенцијама Савета Европе представљају правну легализацију теоретских ставова и етичких принципа, које су утемељене у филозофији и друштвеној теорији Европе.⁴³⁶

Другим речима, заштита (неговање) старих и традиционалних заната морала је да најпре буде препозната као европска вредност, да би област занатства постала предмет политичког деловања. Баш из тог разлога, од посебне је важности да поменута конвенција буде ваљано експлицирана, а у њој антиципирани могући облици политичке артикулације, нарочито у контексту процеса европске интеграције.⁴³⁷

Према томе, Конвенција о заштити старих и традиционалних заната имала би двојак значај: а) њоме би се подцртало да су занати културно наслеђе Европе, и да је њихова заштита (неговање) иманентна културна вредност; б) истовремено, Конвенција би представљала основу за ситуирање старих и традиционалних заната у контекст савременог начина производње и размене добара – гарантујући тако одрживост занатске производње, независно од будућег карактера националних држава.

⁴³⁶ Михаило Ђурић, *Порекло и будућност Европе*, Плато, Београд, 2007, стр. 44.

⁴³⁷ Будимир Кошуткић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција*, *Ibid.*, стр. 203.

Разумевање културе као европске вредности не исцрпљује се у глобализацијској „дисперзији смисла“ – односно свођењу културе на индивидуални, па утолико и друштвено необавезујући начин рецепције света. У том смислу, десуверенизација, као процес превладавања пре свега тржишне затворености националних држава претпоставља међународну институционалну регулацију.

У овом раду констатовали смо да спровођење стратегија, мера и акција *неговања* старих и традиционалних заната, управо у функцији обезбеђивања одрживости занатске производње, не може бити оставарено без непосредне улоге националних држава. Међутим, како су државе у контексту савремених глобалистичких промена, то јест измењеног начина капиталистичке производње у односу на време „државног капитализма“, у мањој или већој мери принуђене да одустану од регулације, нарочито у областима привредних активности, показује се да је неопходна и међународна подршка *неговању* старих и традиционалних заната.

У том смислу, као и у другим случајевима у којима су европске вредности непосредно укључене у стварање правних институција Европске уније, и стари и традиционални занати, као културна вредност, такође треба да буду институционализовани, односно гарантовани инструментима секундарног права Уније.

Другим речима, *неговање* старих и традиционалних заната, као европске вредности, претпоставља европски институционални контекст, који у овом тренутку представља Европска унија. Само под окриљем Уније *вредности* могу постати *уредбе*, а стратегије, мере и акције, ма колико оне морале да буду специфичне у свакој држави чланици, облик обавезујућих нормативних инструмената.⁴³⁸

Ова констатација усваја оне теоретске увиде који показују да осим поступног смањења ингеренција националних држава (до кога може доћи само

⁴³⁸ То значи да дерегулацију националних држава, у овом смислу, компензује регулација на међународном плану; о томе види у Бојан Јовановић, *Европска унија и будућност националне државе*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2015.

са наднационалног нивоа), и међународно право доживљава трансформацију, постајући *транснационално* или *супранационално* право.

За разлику од тешкоћа које су пратиле међународно право, које није имало директне механизме санкција, транснационално право може најдиректније утицати на различите области друштвено-политичке праксе у националним државама. То не подразумева само могућност војне интервенције – иако је трансформација међународног права започела управо у подручју војне хијерархије⁴³⁹ – него и облике монетарне, па чак и тржишне контроле (што показује да се идеја слободног тржишта и даље заснива на регулационим механизмима).⁴⁴⁰

За разлику од међународног права, које подразумева *сагласност* земаља које прихватају његове регуле на основу међународних уговора, супранационално право подразумева да се, по укључивању држава у неки трансдржавни савез, све одлуке донете на нивоу савеза заправо аутоматски односе и на државе чланице, што је у случају Европске уније већ било присутно у Европској заједници за угаљ и челик.⁴⁴¹

Неговање старих и традиционалних заната, према томе, може бити ситуирано у токове савременог капитализма само на нивоу Европске уније, која, за разлику од других транснационалних и супранационалних организација, старе и традиционалне занате сматра иманентном вредношћу, са једне, односно обликом производње и промета (оплодње) капитала, са друге стране.

На овом месту се укрштају два плана, односно два система вредности, што је било видљиво у бројним претходним деловима рада.

⁴³⁹ Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 126.

⁴⁴⁰ У том смислу, овде се на изванредан начин ради о остварењу онога што је предвиђао још Жан Боден у XVI веку, тврдећи да „космополитско право захтева подређивање регионалних, националних и локалних суверенитета правном оквиру који је од њих свеобухватнији“.

⁴⁴¹ „Заједница успоставља нови правни поредак међународног права, у чију корист су државе чланице ограничиле, иако у ограниченом обиму, своја суверена права, чији су субјекти не само државе чланице, већ и њихови грађани. Независно од законодавства држава чланица, право Заједнице намеће појединцима не само обавезе, већ је замишљено да преноси на њих и права која постају део њиховог правног наслеђа. Ова права настају не само када су изричито гарантована Уговором о оснивању, већ и на основу обавеза које уговор намеће на јасно одређен начин, како појединцима тако и државама чланицама и институцијама Заједнице“ (Б. Јовановић, *Ibid.*, стр. 42).

Стари и традиционални занати превасходно су вредности у смислу облика културе протоиндустријског друштва, која је резултирала одређеним разумевањем света и у складу са тим – начинима продукције добара. Потреба да стари и традиционални занати буду стављени у контекст савремене индустријске производње, осим што треба да осигура одрживост прве поменуте вредности (*неговања* старих и традиционалних заната), истовремено представља и нову, иманентну вредност, одређену аксиологијом савременог капитализма.

Европска унија, према томе, обезбеђујући *неговање* старих и традиционалних занатам, осим потребе за *очувањем* културних вредности протоиндустријског друштва, такође настоји да задовољи одређене савремене *потребе*: од очувања делатности које не могу бити регулисане серијском производњом (рецимо тапетарски или опекарски послови), па све до оних мануелних делатности које обогаћују туристичку понуду (*занатска* народна радиност, уметнички занати).

Инсистирање на овој потоњој вредности омогућује поштовање примарне, то јест економска ситуираност старих и традиционалних заната је, у пуном смислу речи, гарант њихове одрживости као културне вредности.

Другим речима, као што *конвенција*, која установљује вредности, претходи *уредби*, која вредности преводи у норму, тако и могућност тржишног пласмана обезбеђује *поштовање* вредности.

И једно и друго подразумева међународну организацију која може да примени супранационално право, а то је, када је реч о старим и традиционалним занатима који представљају део европске културне баштине, једино Европска унија.

Према томе, Конвенција о заштити старих и традиционалних заната може се уклопити у контекст европских и међународних уговора о култури и културном наслеђу, али исто тако утемељити као вредност, која није противречна систему вредности либералног капитализма.

2. Једна од помоћних хипотеза нашег истраживања је да очување културног наслеђа, са друге стране односа према аксиологији либералног капитализма, може представљати основу за грађење националног културног

идентитета, односно један паралелан систем вредности, који ће опстајати упоредо са вредностима глобалног капитализма.

Ова се теза, на први поглед, чини противречном ономе што смо напред навели – потреби да се стари и традиционални занати ситуирају у токове планетарног промета капитала (људи, роба и услуга). Међутим, ова противречност је само привидна.

Одрживи развој, или боље рећи – одрживо *неговање* старих и традиционалних заната увек претпоставља однос према занатима који су оформљени на националним нивоима. Централизовано супранационално тело, према томе, представља управо регулациони систем који ће старе и традиционалне занате националних држава „укључити“ у систем капиталистичке производње – *у одсуству регулационих механизма самих националних држава.*

То не значи да ће подстицајне мере, а нарочито видови пореске политике, промене школског система (тако да он убудуће нуди и оспособљавање за делатности старих и традиционалних заната), и маркетиншке акције бити осмишљавање или спровођење са супранационалног новог. У ствари, само је регулациони механизам овде на нивоу уредби Европске уније. Непосредне стратегије, мере и акције, у складу са поменутом уредбом, претпостављају деловање на нивоу националних држава. Ствар је у томе, да националне државе, у процесу дерегулације, више не доносе одлуке које би могле да утичу на тржиште Уније, на основу искључивих *националних интереса.* Спровођење одлука, са супранационалног новог, међутим, претпоставља управо деловање националних правних институција. Речју, националне државе треба да буду извршиоци уредби које доносе централни органи Уније.⁴⁴²

Према томе, супранационално право овде треба да делује у интересу самих националних држава, будући да је очување (*неговање*) старих и традиционалних заната заправо облик очувања националне културе и

⁴⁴² Актуелно право Европске уније познаје различите облике уредби, како према начину њиховог доношења (редовни или посебни легислативни поступак), тако и када је реч о адресатима, односно о томе да ли се уредба односи само на државе чланице Уније, или је обавезујућа и за индивидуална лица. Међутим, у сваком случају, поступање по уредбама је ствар националних правних институција у све три гране власти; Будимир Кошутић, Бранко Ракић, Бојан Милисављевић, *Увод у право европских интеграција, Ibid*, стр. 256-257.

националног идентитета. Ситуирањем у токове капитала, стари и традиционални занати, према томе, *остају* и као националне културне вредности. Овај механизам предвиђа и, у овом раду већ цитирани, став 1. члана 151. Уговора о оснивању Европске заједнице, према коме „Заједница доприноси развоју култура држава чланица...“

Очување националних културних баштина, према томе, иако битно одређено „одрживошћу“, то јест укљученошћу у либерално тржиште, ипак подразумева облик очувања националног идентитета, који је, са друге стране, битно угрожен самим процесом глобализације. У томе се Европа показује особеном, у односу на друге светске регије.

Већ смо више пута истакли да су стари и традиционални занати, настали у протоиндустријско доба, својеврсна особеност Европе. Наступање капиталистичких односа у Азији подразумевало је превасходно спољашњи утицај, пре свега путем колонизације, или преузимања модела капиталистичке продукције. Зато се у Азији може говорити о постојању облика народне радиности, али нипошто о *стандардизовању* ове радиности, односно њеној рационализацији у *занатску производњу*. На другој страни, у Америци, облици протоиндустријске проооводње нису били аутентични, односно „национално занатство“ овде дели судбину кризе аутентичног националног идентитета, какав имају европске државе. Калвинистички приступ раду, који у Европи није био доминантан ни у време највећег утицаја протестантизма, у Америци је оформио специфичан национални идентитет, који је однос према традицији свео на „поштовање“ културних разноликости, које остају у подручју индивидуалног.

Филозофија права у Европи, са друге стране, стварање заједнице држава посматрала је као *савез* националних држава, које су, за разлику од САД, биле базиране не само на другачијим облицима протоиндустријског развоја, него и на истицању националних културних специфичности, што је оставило трага и на оснивачке уговоре Европске уније.

Специфичност Европе, када је реч о процесу глобализације, огледа се у томе што националне државе у Европи имају дугу традицију грађења националних идентитета, и изграђенију општу политичку културу, која и даље

претпоставља идеје хуманизма. Баш из тог разлога поједине глобалистичке стратегије и мере у Европи, на сложенији и тежи начин потискују регуле државног капитализма, него што је случај у другим деловима света. У том смислу може се рећи да у Европи можемо да пратимо однос два супротстављена принципа. На једној страни је настојање да се Европска унија, као супранационална правна творевина, подреди интересима транснационалног капитала, а на другој – још увек снажне облике хуманистичког отпора глобализацији.

Сучељавање ова два принципа видљиво је и када се ради о односу према старим и традиционалним занатима. Ови занати су, превасходно, *европска вредност*, као нематеријална културна баштина. Конвенције о култури, које је донео Савет Европе, у том контексту имају аксиолошки смисао.

На другој страни, идеја Европске уније, имала је од почетака и сасвим одређене политичке и економске интересе. На политичком плану, заједница европских држава представљала је својеврсни војно-политички савез, супротстављен социјалистичком блоку држава на истоку Европе. На економском плану, идеја формирања заједнице европских држава од почетка је подразумевала ширење тржишта и укрупњавање капитала, што је водило наднационалним облицима промета капитала, роба и услуга.

У оснивачким документима Европске уније видљива су оба принципа, мада је у погледу карактера самих правних аката видљив другачији карактер. Заштита културног наслеђа углавном не подразумева стриктне обавезе држава чланица, на начин на који је уређено подручје економије.⁴⁴³ Не само да не постоје *уредбе* које посебно регулишу подручје културе и културне баштине у оквирима Уније, него културне агенде имају за циљ успостављање образаца неолибералне културе – то јест апологије самог неолибералног дискурса путем културне индустрије.⁴⁴⁴

⁴⁴³Kosta Josfidis i Alpar Lošonc, „Економске димензије трансформације културе: од *културне политичке економије*“ до неолитералног разумевања културе“, у *Глобализација и култура*, Институт друштвених наука (Сентар за економска истраживања), Београд, 2015, стр. 117-125.

⁴⁴⁴ Тако нова европска културна агенда претпоставља „коришћење потенцијала културе и културне разноликости за изградњу социјалне кохезије и благостања, кроз подстицање учешћа у култури, мобилности уметника и заштити наслеђа“, Република Србија, Министарство културе и информисања, <http://www.kultura.gov.rs/lat/aktuelnosti/nova-evropska-agenda-za-kulturu>, приступљено 30. 03. 2019.

То што се у подручју старих и традиционалних заната сучељавају ова два принципа, не значи да ови различити циљеви, економске ефикасноси и неговања културне традиције, не могу да буду комплементарни. Проналажење начина *одрживог неговања* старих и традиционалних заната у том смислу представља могућност да се на супранационално-правном подручју обезбеди један од хуманистичких циљева.

Управо из овог разлога, као што смо истакли коментаришући претходну хипотезу овог истраживања, треба указивати на економске аспекте неговања старих и традиционалних заната – од допуне привредним активностима предузећа и компанија, па до грађења туристичких потенцијала, у којем су и сада већ ситуиране многе делатности које припадају подручју старих и традиционалних заната.

На изложен начин, стари и традиционални занати биће упућени на *неговање* аутентичног начина производње, јер само на тај начин се може задовољити *потражња* за аутентичним облицима протоиндустријске производње, а може се претпоставити да ће повећање њиховог антикварног карактера, протоком времена, додатно оснажити потребу да се не одступи од аутентичних начина производње у занатским делатностима.

Разуме се, када се на овакав начин формулише стратегија очувања (*неговања*) старих и традиционалних заната, мора се поставити питање *субјекта* описаних промена. Које тело или интересна групација треба да задовољавање примарног циља – неговања старих и традиционалних заната, учини *тржишно* интересантним, и економски прихватљивим?

У овом раду посебну пажњу поклонили смо пројекту професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду, односно њиховом *Предлогу Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*. Но, какав *интерес* изражава овај пројекат, и који социјални субјективитет пребива у његовом корену?

Поменути пројекат је, према нашем мишљењу, интелектуална артикулација потребе да се у процесу глобализације, када су већ угрожене многе традиционалне вредности, ипак очува национални културни идентитет, који стари и традиционални занати репрезентују.

3. Једна од хипотеза нашег истраживања била је да се међународна конвенција о заштити старих и традиционалних заната, баш као и други међународни уговори и конвенције који регулишу подручје културе и културних вредности, могу довести у склад са вредносним системом либералног капитализма.

Потврђивање поменуте хипотезе у овом раду претпоставља: (1) доказивање да су међународне конвенције и уговори о култури ускладиви са принципима либералног капитализма (и процесом глобализације која представља њену етапу) и (2) доказивање да би међународна конвенција о заштити (неговању) старих и традиционалних заната била у складу са поменутим међународним документима који регулишу подручје културе и културних вредности.

У првом поглављу рада показали смо да је култура на другачији начин вреднована у либералном капитализму, него што је то био случај током концепта „државе благостања“, односно регулаторног капитализма. Истицање културе као темељне друштвене вредности приметно је и данас у оним европским земљама које имају дугу традицију бриге државе за развој културе (рецимо – Француска).

Инсистирањем на дерегулацији са једне, и тржишној аксиологији, која треба да одреди вредност сваког производа и делатности, либерални капитализам (неолиберализам), на изврстан начин иницира одустајање од поменутих подстицајних мера које су у време виталности пројекта „државе благостања“ примењивале многе (не само европске, и не само капиталистичке) државе.

Да ли то значи да се конвенције и уговори о култури и очувању културне баштине тешко могу довести у везу са актуелним ликом капитализма?

Преамбула *Оквирне конвенције Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво* (Фаро, 2005), показује како је могуће ситуирати конвенцију о култури и културном наслеђу у доктрину либералног капитализма.

У другом поглављу рада посебно смо скренули пажњу на став 4. Преамбуле Конвенције из Фара, у коме се наглашава „вредност и потенцијал културног наслеђа, промишљено употребљеног као ресурс одрживог развоја...“

Промисљена употреба културног развоја претпоставља да се продукти културе, као и саме културне делатности, налазе у *слободном промету*. Другим речима, култура такође подразумева сопствено тржиште, то јест свака културна делатност има своју публику.⁴⁴⁵ Глобализација тржишта, у том смислу, проширује и културну понуду, а информативне технологије обогаћују доступност разним облицима културне делатности, које ће негде у свету пронаћи своје конзументе.

Подстицајне мере, које смо већ поменули, ослобађање од пореза производа културних делатности, или пореске олакшице за оне привредне субјекте који улажу у културу, свакако да нису у духу фридмановског либерализма, али културна продукција у светским размерама, све се више ослања на средства из приватних фондова, чиме се целокупна културна индустрија битно комерцијализује.

Увођење појмова попут „ресурса одрживог развоја“ у једну конвенцију о вредности културног наслеђа, свакако да „стару“ хуманистичку аксиологију подвргава извесном превредновању, при чему се културне вредности разумеју и тумаче као тржишне вредности. У том смислу, у употреби су термини „културна понуда“, или „дефицит културне производње“. Такође, савремена тенденција да *музеји изађу на улице*, и представе музејску грађу изван музејског простора, симболички упућује на ово „излажење на тржиште“ и узимање активног учешћа у *културној понуди*.

Из тог се разлога у конвенција из Фара, у члану десетом (став први, тачка а.) посебно наглашава да треба „користити привредни потенцијал културног наслеђа“, што значи да је *културна понуда* део привредне понуде.

Не треба, разуме се, губити из вида да је културна понуда примарно одређена оквиром националних држава. Са друге стране, ова култура постаје *интернационална*, када је укључена у међународну понуду. Самим тим, и

⁴⁴⁵ Да је и у време државног капитализма култура подразумевала одређене тржишне вредности, показују бројни примери. Рецимо, филозоф и књижевник, Жан Пол Сартр, који се целога живота издржавао од свога књижевног рада и јавних наступа, путовао је широм света и коментарисао услове живота, особито у социјалистичким земљама, а за узврат би му књиге биле превођене и објављиване на језике држава у којима је боравио. Такође, Сартр је наплаћивао сусрете и разговоре, који су са њим водили бројни интелектуални и други знатижељници; види у Симон де Бовар, *Церемонија испраштања*, Просвета, Београд, 1998, стр. 142. и даље.

облици националне културе, који у другим деловима света стичу своје конзументе, самим тим више нису одређени националним оквирима, а културни ствараоци све су више ослоњени на изворе који увелико превазилазе хоризонт националних држава.

Специфичност старих и традиционалних заната, као и других облика традиционалне националне културе, је у томе што њихова појава, а самим тим избор сировина за рад, као и начини мануфактурне производње – претпостављају одређену друштвено-историјску ситуацију. Пласман на тржиште производа или делатности које припадају подручју старих и традиционалних заната у том смислу подразумева утврђене технике и сировине – баш као што је пласман вина из Провансе одређен његовим географским пореклом.

Дакле, вредности културног наслеђа се не могу узимати као хипостазиране и једном за свагда установљене, већ оне подлежу „непрекидном еволуирању“, како то стоји у члану 2. став 1. тачка а. Конвенције из Фара. Културна вредност, у овом еволуирању вредности, постаје тржишна вредност. У том смислу, култура, нематеријална култура, нематеријално културно наслеђе, па у том контексту и стари и традиционални занати, могу се ситуирати у вредносном систему либералног капитализма, који сам представља универзални културни оквир.

Идеја мултикултурализма је, самим тим, друго име за овај универзални вредносни оквир, који свеколику културу ставља у однос понуде и потражње.

Из овог тржишног односа морају бити искључене само оне традиције које се ни на који начин не могу стопити са тржишном понудом – као што је радикални исламизам. Европско порекло старих и традиционалних заната, са друге стране, у потпуности се може ситуирати у тржишну концепцију савремене капиталистичке „производње живота“.

4. Видели смо, дакле (1), да се једна конвенција која би регулисала заштиту (неговање) старих и традиционалних заната може уклопити у контекст европских и међународних уговора о култури и културном наслеђу. Показали смо, исто тако (2), да грађење националног културног идентитета није нужно у супротности са самим императивом дерегулације и децентрализације

тржишта. Такође (3), показали смо да се заштита (неговање) културног наслеђа ипак може ускладити са вредносним принципа либералног капитализма (односно неолиберализма), упркос томе што то захтева, како доношење адекватних регулаторних мера, тако и улагање значајних средстава, изван подручја најуже схваћеног јавног интереса.

Остаје, према томе, да у закључку, на основу изнетих резултата истраживања, утврдимо да ли *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, коју су сачинили професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду може постати основни документ за регулисање ове области у Европској унији.

У раду смо истакли да су творци *Предлога Европске конвенције* свакако изабрали доброг адресата, Савет Европе; да би стари и традиционални занати уопште постали део регулаторних одредби права Европске уније, потребно је најпре да заштита, односно *неговање* старих и традиционалних заната постане – *европска вредност*. Као и када је реч о другим областима, установљене европске вредности, у процесу изградње Уније, добијају непосредно правно-регулаторно уобличење, путем *уредби*, које захтевају непосредну примену у државама чланицама Уније.

Усвајање текста Конвенције, у прописаној процедури пред Саветом Европе, подразумева да *вредности* на које конвенција указује буду прихваћене од стране земаља чланица Савета. И ту, према нашем мишљењу, почива основна опасност. Могуће је, наиме, да потреба за заштитом (*неговањем*) старих и традиционалних заната не буде препозната као *европска вредност*, тим пре што у постојећем тексту *Предлога Европске конвенције* нема детаљне елаборације *вредности* заштите старих и традиционалних заната.

Према томе, правно интониран текст *Предлога Европске конвенције* треба допунити једном интердисциплинарном студијом, у којој би биле истакнуте вредности неговања старих и традиционалних заната. Таква студија би, између осталог, морала да укаже како на историјски контекст настанка, тако и на суштину, али и могућност одрживог развоја старих и традиционалних заната.

Осим тога, студија би могла да садржи и SWOT анализу целокупног пројекта.⁴⁴⁶ Овај пратећи документ, који би могао да буде резултат међународне сарадње правника, етнолога, историчара и антрополога, актуализовао би саму тему заштите (неговања) старих и традиционалних заната, па би правни документ, то јест сам *Предлог Европске конвенције*, свакако био адекватније примљен.

У преамбули *Предлога европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, у ставу трећем, стоји позивање на Европску културну конвенцију, „а посебно на њене чланове 1. и 5.“. Међутим када је реч о *неговању* старих и традиционалних заната, *Предлог Европске конвенције* не предвиђа само да *национални комитети* и *Европски комитет* предузму мере за развој заједничке културне баштине Европе, нити само обавезу предузимања потребних мере за очување културних вредности које се налазе у државама чланицама, а који су, према члану 5. Европске културне конвенције „интегрални део заједничке културне баштине Европе“. *Предлог Европске конвенције* иде даље од тога, јер већ у члану 3. ставу 3. алинеји 4. предвиђа „проширење круга лица која се баве професионално или амтерски“ старим и традиционалним занатима.

Из тог разлога, *Предлог Европске конвенције* у ствари иницира другачији приступ културном наслеђу, које не треба да буде *конзервирано*, него у свом аутентичном облику, путем саме занатске делатности, ситуирано у актуелне привредно-економске токове – излазећи тако из подручја етнографске реконструкције.

Прилог о значају неговања старих и традиционалних заната, из тог разлога, треба да буде допуњен и предложеном SWOT анализом, односно елаборацијом о економској одрживости укључивања старих и традиционалних заната у миље либералног капитализма (неолиберализма), о чему смо говорили у претходној тези овог закључка.

⁴⁴⁶ Појам *SWOT анализа* је акроним енглеских речи које у преводу означавају – снаге, слабости, прилике и претње (*Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*). Изворно, *SWOT анализа* је метода у стратешком менаџменту, коју је иницирао професор Алберт Хамфри са Станфорд Универзитета. Међутим, ова метода се користи и у другим областима, изван менаџмента, приликом процењивања успешности неког пројекта; видети у Бошко Војновић, *Пословни менаџмент*, ВИС, Београд, 2017, стр 267.

Са друге стране, текст *Предлога Европске конвенције*, како смо то показали у другом делу VI поглавља, треба прецизирати, управо на основу једне интердисциплинарне студије, коју треба доставити као прилог, уз основни, правни текст.

У том смислу, потврђена је и наша помоћна хипотеза да *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, професора и студената Правног факултета Универзитета у Београду, уз поменуте измене и допуне, може да представља полазну основу за успостављање *вредносног* критеријума о потреби заштите (неговања) старих и традиционалних заната, односно да и без већих интервенција, тако дорађени текст Предлога може постати и *уредба*, са обавезујућим дејством, у Европској унији (чиме би постала и обавезујућа парадигма за све европске земље које желе да се прикључе Европској унији).

III

1. Успех целокупног пројекта међународноправне заштите старих и традиционалних заната, односно претварање вредносних ставова у правну регулативу, како смо то већ истакли у овом раду, подразумева супранационалну организацију, која може да обезбеди непосредну примену поменутих регула. Будући да су стари и традиционални занати еминентно европска ствар – што смо такође на више места истакли – природно је да та супранационална организација буде управо Европска унија.

Самим тим, у овом раду смо *неговање* старих и традиционалних заната довели у везу са успехом пројекта Европске уније, што подразумева како њено проширење, тако и одржање у актуелним географским и нормативним оквирима. Међутим, после Брежита, и вишестуко изражене скепсе о проширивању Уније, ни у једном ни у другом смислу не постоје никакве гаранције, или барем сигурна предвиђања.

Овај политички контекст, међутим, на теоретском плану и сходно интенцијама овог рада није у првом плану. Кључно је да заштита старих и традиционалних заната, односно њихово неговање – које подразумева не само

правни оквир, него и на њему засноване стратегије, мере и акције, може бити остварива само у оквирима Европске уније, путем *уредби* које ће државе чланице морати да поштују.

Без овакве правне подршке, процеси дерегулације и десеверенизације националних држава практично ће онемогућити да на националном нивоу буде установљена одржива стратегија заштите и неговања старих и традиционалних заната.

Већ смо истакли да у многим земљама Европе изостаје прецизна правна регулатива, односно да је подручје старих и традиционалних заната потиснуто, или већина ових заната замире, уколико већ нису и потпуно нестали.

Одсуство прецизног законског оквира, који би представљао темељ за заштиту и неговање старих и традиционалних заната, видљиво је и у Србији. Из тог разлога, упркос томе што је у појединим срединама очуван интерес младих људи за учење заната и бављење занатством, перспектива развоја ових делатности не пружа разлоге за оптимизам.

У склопу истраживања за овај рад, током боравка на терену, била сам у прилици да упознам човека који се бави традиционалним грнчарским занатом. У радионици је често мајсторов унук, живо заинтересован да упозна тајне заната свога деде. Његови родитељи су, према речима самога мајстора, дословно побегли у градску средину (у сусрет савременим пословима), не желећи да живот проводе у мукотрпном раду, са неизвесном зарадом. Али, љубав према занату, која подразумева и спремност за одрицање, унука је чврсто везала за мајсторство свога деде, а то је прави и последњи тренутак да се сачувају занати као нематеријалне вредности.

Ова прича показује не само да је занатска делатност један од начина да се савлада и даље висока стопа незапослености у нашој земљи. Прича, такође, указује на потребу да се подручје занатства подржи, конкретним мерама, како бављење занатима не би било толико мукотрпно, да унапред обесхрабри оне који би могли да наставе бављење старим и традиционалним занатима, као породичним послом.

2. Већ смо истакли да дерегулација, коју намеће либерална концепција капитализма, не оставља националним државама много простора за непосредно

деловање. У том смислу, ни доношење закона о занатима можда не би произвело жељене последице, уколико не би постојала средства, а нарочито пројекат одрживог развоја занатске производње.

За разлику од националних држава, Европска унија, као наднационални субјективитет, заснован превасходно на начелима либералне економије (слободан проток капитала, људи, роба и услуга) – има могућност непосредног деловања у циљу укључивања заната у токове савремене капиталистичке продукције, о чему смо говорили у претходном делу Закључка.

Уредбе, којима би био регулисан статус старих и традиционалних заната, у том смислу, представљале би извор комунитарног права, односно супсумирање националног права под право Уније, које подразумева прихватање тог „надређеног права“ у свакој држави чланици.⁴⁴⁷

Комнунитарно право не може да се ослони на непосредне елементе присиле, као што је то случај са националним државама, које имају „монопол на употребу силе“ на одређеној националној територији. Међутим, секундарно право Европске уније, донето на основу међународних уговора, ипак има могућност да обезбеди поштовање правних регула, које су већински прихваћене у институцијама демократског одлучивања Уније.

Примат комунитарног права, према томе, обезбеђује његово поштовање на територији свих држава чланица Уније, не допуштајући могућност примене легислативних мера, којима би националне државе могле да суспендују поступање према поменутој правој регулативи Европске уније.⁴⁴⁸

Тако би се и на плану права Европске уније, у ствари, стари и традиционални занати ситуирали у комунитарном правном поретку, који, као што смо већ приметили, представља артикулацију економских принципа на којима је заснована Европска унија.

3. На основу претходних закључака, на крају, може се поставити питање: *Шта има стварни приоритет – економска логика, на основу које стари и традиционални занати бивају стављени у функцију савремене капиталистичке*

⁴⁴⁷ Из тог разлога су међународни оснивачки уговори заправо *примарни извор* права Европске уније.

⁴⁴⁸ Radovan D. Vukadinović, *Osnovni pojmovi o institucijama i pravnom poretku u Evropskoj uniji*, str. 38.

производње, или правна регулатива, која поменути функционалност организује оруђем права?

На први поглед чини се да је економска исплативост, према стриктним захтевима савременог либералног капитализма, несумњиво примарна, и да право представља тек пуку артикулацију економских интереса.

Када је реч о старим и традиционалним занатима, овај примат економије унеколико је релативизован, јер се стари и традиционални занати првенствено, као што смо истакли, морају прихватити као иманентне *европске вредности*.

Прихватање заната као *вредности* подразумева непосредно правно уобличење. А тек када занати буду прихваћени као иманентна *европска вредност*, могуће је приступити њиховом укључивању у економски контекст Европске уније и међународног тржишта.

Већ у првом делу овог рада истакли смо да *вредности* одређују *потребе*. Другим речима, артикулација европских вредности указује на дубоку укореењеност и поштовање према одређеним делатностима, на чему се потом може градити и принцип непосредног тржишног уобличавања поменуте потребе. Баш из тог разлога, неопходно је у Савету Евопе, *Предлогом Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, али и другим, пратећим садржајима (студијама и популарном пропедеутиком), указати и потврдити њихову дубоку европску укореењеност.

У том смислу, као што видимо, право има примат, а поменута Конвенција, као пионирски покушај, представља иницијум за овај значајан корак.

IV

За посебан део закључка оставили смо два запажања, која у овом раду нису хеуристички развијена.

Као прво, истраживање историје Европе, а посебно односа према културној баштини на Старом континету, указало нам је да сама концепција уједењене Европе претпоставља два вредносна система.

Најпре, ту је вредносни систем базиран на еманципаторском карактеру европске филозофије, још од њених античких почетака. Све велике мобилишуће идеје, које су битно утицале на токове светске историје, зачете су управо у Европи – од идеја-крилатица Француске буржоаске револуције - *liberté, égalité, fraternité*, па до истраживања дијаболничких последица саме идеје слободе, и њеног надређивања *једнакости*.⁴⁴⁹

На европском тлу, такође, зачете су еманципаторске идеје категоричког императива, и на моралној аутономији засноване идеје правног поретка, који својом универзалношћу треба да обезбеди *вечни мир*.

Са друге стране, тај еманципаторски потенцијал, парадоксално, постао је талац својих производа. Савремени капитализам, иако производ идеје *слободе*, сведен је на слободу предузетништва, док су идеје братства и једнакости подређене овој економској сврсисходности.

И један и други вредносни систем, како онај еманципаторски, тако и овај други, антиеманципаторски (који је заправо омогућен оним првим), присутни су и у пројекту стварања европских правних институција. Тако се суређемо са законима који на изванредан начин анулирају еманципаторски карактер европског права, али и са оном правном регулативом која се заснива на еминентно европском садржају.

То сучељавање види се и када је реч о старим и традиционалним занатима. На нивоу националних држава, чије су ингеренције знатно сужене, стари и традиционални занати посматрају се као пуки реликт прошлости, који ремети „стихију савремености“, тај неповратни замах светског капитализма. Европске институције, а пре свега Савет Европе, међутим, претпостављају извесну аксиолошку аутономију. У конвенцијама Савета Европе, па и пресудама Међународног суда правде, ми и даље можемо да препознамо онај Европски дух, на коме почива планетарна еманципација људства.

Друго запажање у вези је са појмом културног идентитета. Разумеван, превасходно, као израз самоодређења, који подразумева стално суочавање са оним спољашњим и неидентичним, појам културног идентитета, онако како је

⁴⁴⁹ Види у Младен Козомара, *Четири предавња о уму*, стр. 108.

заснован у тероји европских мислилаца, образовао је један динамичан појам, који је онемогућавао да се нека култура фиксно одреди, *спољашњим* свођењем на строго омеђене „особености“. На тај начин, култура је практично раскореењена, лишена историјског контекста, извучена из својих епохалних предуслова.

У том је смислу у савременом свету на делу општи напад на културни идентитет. То се, уосталом, може запазити на више нивоа, од Франсис Стонор Саундерс, која у савременим културним уопштавањима и „секуларизацији“ види активност Централне Обавештајне Агенције (CIA)⁴⁵⁰, па до Ноама Чомског, који подсећа на фиксирање идеолошких значења, којима се практично негира сам појам културног идентитета као непрестаног самоизграђивања неког субјекта културе.⁴⁵¹

Тако је општа планетарна култура споља одређена, а културни идентитет нација (или народа) напросто сврстан у тај јединствени културни опсег, у коме су ти културни идентитети, као готови елементи, постали делови фиксиране слике планетарне културе.

Појам старих и традиционалних заната при оваквом уопштавању губи знатан део свога садржаја. Занати су тако сведени на одређене технике, које у сфери савремене технологије постају анахроне и неисплативе.

Одупирање оваквом свођењу појма културног идентитета на невиталне форме, представља, у том смислу, облик отпора, који треба да очува управо европске традиционалне вредности, које су у процесу сучељавања и преиспитивања довеле до оних еманципаторских идеја, које европску цивилизацију чине универзалном.

V

На претходним страницама, прилазећи теми истраживања наглашено итердисциплинарно, показали смо да је проблем правног ситуирања заштите

⁴⁵⁰ Франсис Стонор Саундерс, *Хладни рат у култури, ЦИА у свету уметности и књижевности*, Досије студио, Београд, 2013, стр.283.

⁴⁵¹ Ноам Чомски, *Нужне илузије*, контрола ума у демократским друштвима, Светови, Нови Сад, 2000, стр. 264 и даље.

старих и традиционалних заната решив само у подручју међународног права, односно права Европске уније.

Наше истраживање је поступно доказало:

1. Да су стари и традиционални занати, као протоиндустријска производња, епохално одређени, као наговештај великог друштвеног преокрета, односно капиталистичког начина продукције;
2. Да у планетарним процесима *глобализације капитала*, односно успостављања либералног тржишта, заштита старих и традиционалних заната углавном више не може да буде брига националних државних администрација – које су увелико *десуверенизоване*, када је реч о регулацији привреде или трговине;
3. Да су стари и традиционални занати у многим земљама Европе, а нарочито у оним државама које су биле подвргнуте убрзаној транзицији, односно преласку из социјалистичког модела друштвеног уређења у капиталистички – не само потпуно занемарени, него да поједини занати неповратно одумиру;
4. Да многе европске земље немају никакву правну регулативу, која би допринела заштити и неговању старих и традиционалних заната;
5. Да је успостављање међународноправне заштите старих и традиционалних заната, у ствари, једини начин да се са супранационалног нивоа постигне одређени вид *регулације* ове области, и истовремено омогући одрживи развој занатства;
6. Да је примарна институција, која треба да успостави *вредносни систем*, којим се захтева заштита и неговање старих и традиционалних заната, управо Савет Европе – као институција у којој се правно артикулишу европске културе и хуманистичке вредности;
7. Да се заштита старих и традиционалних заната може *уредити* само у контексту Европске уније као супранационалне организације – која ће установљене вредности Савета Европе (*конвенције*), уделовити у *уредбе*;

8. Да је *Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната*, који су 2006. године сачинили професори и студенти Правног факултета Универзитета у Београду, уз одређене измене и допуне на које смо у овом раду указали, добра основа за почетак процеса установљење старих и традиционалних заната као европске вредности, чијој заштити утолико треба приступити.

На изложени начин испуњен је *научни циљ* истраживања, односно пружена је *дескрипција* актуелног стања, када је реч о националној и међународноправној регулативи о заштити старих и традиционалних заната као нематеријалне културне баштине, а потом приступљено *објашњењу*, које је указало на каузалне односе, који резултирају постојећим стањем; на крају је пружена *прогноза*, заснована на претходним облицима научног истраживања.

Ово истраживање треба, међутим, да испуни и свој *друштвени значај*. Уколико буде верификовано као оригиналан научни рад, оно треба да, уз одређене измене, постане основа за упознавање далеко ширег публикума, него што је научни, о значају заштите и неговања старих и традиционалних заната. У ствари, једино на тај начин, ово истраживање може да допринесе постављеном примарном *друштвеном циљу*, а то је успостављање одрживих механизма за заштиту и неговање старих и традиционалних заната.

ЛИТЕРАТУРА

Научне монографије, студије и чланци

- Алексић, Весна, „Улога и значај страног капитала у индустријализацији предратне Србије“, *Деиндустријализација Србије*, Београд, 2014.
- Anne, Philips, "Multikulturalizam bez kulture", Tvrđa, Rijeka 2009.
- Appadurai, Arjun, „Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy“, str. 296, u: Mike Featherstone (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage, 1990.
- Arent, Hana, „Predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji“, *Moderno čitanje Kanta*, priredili Slobodan Divjak i Ivan Milenković, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 123-145.
- Аријес, Филип; Диби, Жорж (приређивачи), *Историја приватног живота*, Клио, Београд, 2004.
- Anderson, P, *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London, 1974.
- Андрић, Милан, „Основи шеријатског права“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 3/2002, стр. 90.
- Antoniћ, S, *Loša beskonačnost, prilog sociologiji srpskog društva*, Dosije studio/Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- Асемоглу, Д; Робинсон, Ц, *Зашто народи пропадају*, СЛЮ, Београд, 2014.
- Аврамовић, Сима, „Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?“, у *Српски грађански законик – 170 година*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
- Вајес, Креšимир, *Proizvodnja između radinosti i racionalizacije*, Demetra, Zagreb, 2013.

- Барт, Ролан, *Књижевност, митологија, семиологија*, Нолит, Београд, 1979.
- Баста, Данило, *Вечни мир и царство слободе*, Плато, Београд, 2001.
- Баста, Данило, „Херменеутика и право, разматрања о правној херменеутици и херменеутичкој јуриспруденцији“, Гледишта 3-4/1990, стр. 88-101.
- Beghot, Walter, *Physics and Politics*, London, 1887.
- Бенедикт, Рут, *Обрасци културе*, Просвета, Београд, 1976.
- Bacon, Francis, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Bendix, Regina, “Heritage Between Economy and Politics. An Assesment from the Perspective of Cultural Anthroplology”. U/In *Intangible Heritage*. Laurajane Smith and Natsuko Akagawa, eds. Routledge, London, New York, 2009, pp 253-269.
- Bernstajn, Bazil, *Jezik i društvene klase*, BIGZ, Beograd, 1979.
- Berufsausbildungsgesetz (1969). Gesamte Rechtsvorschrift für Berufsausbildungsgesetz. Retrieved August 25, 2014 from the World Wide Web <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen & Gesetzesnummer=10006276> (pristup: 12.02. 2019).
- Beti, Emilio, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.
- Bićanić, Rudolf, *Nastajanje kapitalizma: odlomci iz ekonomske literature*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
- Bliem, Wolfgang; Petanovitsch, Alexander; Schmid, Kurt, *Success factors for the Dual VET System*, Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft, Wien, 2015.
- Blackstone, William, *Commentaries on the Laws of England (Book the First)*, Clarendon Press, reprint, Oxford, 2001.

- Bloch, March, *Feudalno društvo*, Naprijed, Zagreb, 1958.
- Berger, H. – Kellner, P, *Sociologija u novom ključu*, Gradina, Niš, 1991.
- Blommaert, Sylke; Raemdonck van, Katja, *Atlas, integratie en inburgering*, Antwerpen, 2012.
- Božović, R, *Dominacija i otpor*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Božović, R, *Leksikon kulturologije*, Agencija „Matić“, Beograd, 2006.
- Божић, Јадранка, „Језичке позајмљенице у социоллингвистичком кључу“, *Култура и језик*, Крагујевац, 2007, 48-72.
- Божиловић, Н, „Традиција и модернизација (Европске перспективе културе на Балкану“, *Социологија*, Vol 3 LI (2010) 113 / 125.
- Божовић, Ивана; Завишић, Александар, *Основно о Европској унији*, Београд, 2002.
- Breidmbach, Joana; Zukrigl, Ina, „The Dinamics of Cultural Globalization: The mytjos of cultural Globalization“, 1998, www.inst.at/studies/collab (pristup: 12. 01. 2019.).
- Бугарски, Ранко, *Језик и култура*, Београд, 2005.
- Бугарски, Ранко, „Стране речи данас: појам, употреба, ставови“, *О лексичким позајмљеницама*, Београд, 1996.
- *Бугарска, држава растућих пословних могућности*, Хрватска господарска комора, Загреб, 2015.
- Brandt, Miroslav, *Srendjevekovno doba povijesnog razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1995.
- Братић, Добрила, *Глуво доба ноћи*, Плато, Београд, 1993.
- Brown, W, "Neoliberalism and the End of Liberal Democracy", in *Endgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005, str. 37–59.

- Browne, Michael, *Physics for Engineering and Science*, Schaum's Outlines, London, 2013.
- Brunner, Karl, „The Limits of Economic Policy“, u Svetozar Pejović, *Economic Analysis of Institutions and Systems*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1995.
- Carlyle, Thomas, „The Signs of Times“, *Edinburgh Review* (pristup: 11.02. 2017.).
- Casirer, Ernst, *Ogled o čovjeku*, Naprijed, Zagreb, 1978.
- Crystal, David, *English as a global language*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Crystal, David, „The Past, Present and Future of World English“, *Globalisation and the Future of German*, ed. Andreas Gardt and Bernd Hüppauf, Mouton de Gruyete Berlin, 2004, pp 27–46.
- Цвијановић, Драго (и сарадници), *Значај пољопривреде и здравог туризма*, Врњачка Бања, 2016, стр. 181.
- Свјетићанин, Невен, „Konstituisanje savremene postideološke politike - Bizmark, Čerčil, De Gol“, u *Filozofija i društvo*, Beograd, 1/2010.
- Чајкановић, Веселин, *Мит и религија у Срба*, II, СКЗ, Београд, 1978.
- *Чешка – профил емитивног тржишта*, ХТЗ, Загреб, 2015.
- Čolić, Snežana, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, 2013.
- Čolović, I, *Divlja književnost*, Nolit, Beograd, 1984.
- Čulinović, Fedo, *Jugoslavija između dva svetska rata*, Matica hrvatska i Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1961.
- Даглас, Мери, *Природни симболи*, Светови-Октоих, Нови Сад-Подгорица, 1994.

- Despotović, Lj, *Srpska politička moderna: Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Stylos, Beograd, 2008.
- Defterdarević, Mirjana Nadaždin, „Individualna i kolektivna ljudska prava – kontroverze jedne podjele“, *Zbornik radova*, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 2011, str. 48–59.
- Die Lehre: Duale Berufsausbildung in Österreich. Wien: Bundesministerium für Wirtschaft, Familie und Jugend, Wien, 2012.
- *Die Novelle zur Handwerksordnung vom 1. 1. 2004*, s 5.
- Diltaј, Vilhelm, *Zasnivanje duhovnih nauka*, Prosveta, Beograd, 1980.
- Divković, Mirko, *Latinsko hrvatski rječnik*, reprint izdanje, Zagreb, 1900 - reprint 1990.
- Диркем, Емил, *Елементарни облици религиозног живота*, Просвета, Београд, 1982.
- Dornmayr, H. & Nowak, S, *Lehrlingsausbildung im Überblick 2013: Strukturdaten, Trends und Perspektiven*, Institut für Bildungsforschung der Wirtschaft, Wien, 2013, str. 67.
- Дошен, Коста, *Основна логика*, Београд, 2013.
- Duka, Vladimir, *Uticaј engleskog jezika kao lingua franca na nastavu jezika u srednjim školama u Srbiji*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd, 2015.
- Đerić, G, „Evropsko-prosvetiteljski i nacional-romantičarski izvori kulturnog pamćenja: refleksije u savremenim društvenim raspravama“. *Filozofija i društvo*, br. 2 (30), Beograd, 2006.
- Ђорђевић, Б, „Нематеријално културно наслеђе – анализа појмовног оквира на примеру традиционалне керамичке производње“, *Музеолошке свеске* 15, Народни музеј у Београду, Београд, 2012.
- Ђурица, Никола, *Карактеристике развоја Бугарске као туристичке дестинације*, Магистарски рад, Универзитет Сингидунум, Београд, 2014.

- Ђорђевић, Б, „Нематеријално културно наслеђе – анализа појмовног оквира на примеру традиционалне керамичке производње, *Музеолошке свеске* 15, Народни музеј у Београду, Београд, 2012.
- Ђурђић, Радомир, *Спорт и национална држава у доба глобализације и транзиције – политиколошко социолошки приступ*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2018.
- Ђурић, Михаило, *Мит, наука, идеологија*, БИГЗ, Београд, 1989.
- Ђурић, Михаило, „Европа и европски дух“, у *Искусство разлике*, Терсит-БИГЗ, Београд, 1994.
- Ђурић, Михаило, „Идеја природног права код грчких софиста“, *Изабрана дела 1*, Службени лист СФРЈ, Терсит, Београд, 1996.
- Ђурић, Михаило, *Порекло и будућност Европе*, Плато, Београд, 2007.
- Ђурђевић, Vladimir, „Могућност аутономије у савременом свету“, у *Hereticus*, Vol. XV 72017/, No. 3-4, str. 97-116.
- Елијад, Мирча, *Окултизам, магија и помодне културе*, GZH, Zagreb, 1983.
- Феанк, Манфред, *Conditio Moderna*, Светови, Нови Сад, 1995.
- Филиповић, Мухарем, „Етнолошке белешке из источне Херцеговине“, у *Различита етнолошка грађа*, САНУ, Београд, 1967.
- Фо, Džen; Мајšel, Leri, „Неједнакост и глобална економија“, у Vil Haston i Entoni Gidens (priređivači), *Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd 2003.
- Форд, Френклин Л, *Европа у доба револуције, 1780-1830*, Клио, Београд, 2005.
- Фотић, Александар (prireђивач), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Слио, Београд, 2012.
- Fridman, Milton, *Kapitalizam i sloboda*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Фуко, Мишел, *Треба бранити друштво*, Svetovi, Novi Sad, 1998.

- Fukujama, Frensis, *Sudar kultura. Poverenje, društvene vrline i stvaranje prosperiteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Gadamer, Hans Georg, *Istina metoda*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1978.
- Garwood, Christopher; Gardani, G; Peris, E, *Aspects of Britain and the USA*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Gehlen, Arnold, *Čovjek*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- Gelner, E, *Nacije i nacionalizam*, Matica Srpska, Novi Sad, 1997.
- George, Susan, „A Short Hissdtory od neoliberalism“, 1999, www.zmag.org (pristup: 12. 01. 2019.).
- ***Gesetz zur Ordnung des Handwerks (Handwerksordnung)*, 2017**, <https://www.vh-buchshop.de/gesetz-zur-ordnung-des-handwerks-handwerksordnung-2.html>, приступ 2. 11. 2018.
- Gidens, E, *Odbegli svet*. Stubovi kulture, Beograd, 2005.
- Golubović, Zagorka, *Izazovi demokratije u savremenom svetu*. Centar za kulturu, Požarevac, 2003.
- Грин, Цудит, *Мишљење и језик*, Полит, Београд, 1978.
- Golubović, Z, “Tranzicija u Srbiji posle 2000. godine, Lavirinti tranzicije”, u Zoran Stoilković (urednik), *Lavirinti tranzicije*, Fridrich Evert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Beograd, 2012.
- Golubović, Z, „Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije“, *Sociološki pregled*, vol XXXVIII (2004), no 1- 2, Beograd, 2004, str. 5 – 21.
- Graf, Lucas, *The Hybridization of Vocational Training and Higher Education in Austria, Germany, and Switzerland*, Budrich UniPress Ltd. Opladen, Berlin & Toronto, 2013.
- Грозданић, Радмила и сарадници, *Савремено занатство у Србији, прилог правном уређењу*, Унија послодаваца Србије, Београд, 2006.

- Gruber, Elke, "Berufsbildung in Österreich – Einblicke in einen bedeutenden Bildungssektor", Fritz Verzetnitsch/Peter Schlögl/Alexander Prischl/Regine Wieser (Hg.): *Jugendliche zwischen Karriere und Misere. Die Lehrausbildung in Österreich, Innovation und Herausforderung*. ÖGB-Verlag. Wien, 2004.
- Guglielmo, Christopher Gardani, Edda Peris, *Aspects of Britain and the USA*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Habermas, Jürgen, *Teorija i praksa, socijalnofilozofoske studije*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Habermas, J, *Communication and the Evolution of Society*, Heinemann, London, 1979.
- Habermas, J, *Teorija i praksa, socijalnofilozofoske studije*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Хајдегер, Мартин, „Пут ка језику“, *Мишљење и певање*, Нолит, Београд, 1982.
- Hajek, Fridrih fon, *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1972.
- Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1999.
- Harod, Tanya, *The Crafts in Britain in the Twentieth Century*, Yale University Press, 1999.
- Harvi, Dejvid, *Kratka istorija neoliberalizma*. Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012.
- Hasanović, Aziz, *Poslovna etika u islamu*, Skripta studenta Filozofskog fakulteta Družbe Isusove, Zagreb, 2009.
- Hegel, G.W.F. *Pravni i politički spisi*, Nolit, Beograd, 1981.
- Hegel, G.W.F. *Filozofija istorije*, Федон, Београд, 2006.
- Hearnshaw, F. J. C. *The Social & Political Ideas of Some Great Thinkers of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Dawson of Pall Mall, London, 1967.
- Heidegger, Martin, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.

- Хелд, Дејвид, *Демократија и глобални поредак*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Herder, J.G. *Ideen Zur Philosophie Der Geschichte Der Menschheit*, Vol. 1.
- Hesiod, *Postanak bogova*, Izdavačko preduzeće “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1967.
- Hinsli Heri Frensis, *Suverenost*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- Хикс, Сајмон, *Политички систем Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Hobs, Tomas, *Levijatan*, NZMH, Zagreb, 1997.
- Hobsbaum, E, *Izmišljanje tradicije, XX vek*, Beograd, 2011.
- Hobsbaum, E, *Nacije i nacionalizam od 1780; program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.
- Hooghe, Lisbeth; Marks, Gary, „A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus“, *British Journal of Political Science* 2009/ 39, pp 1-33.
- Хомер, *Илијада*, Матица српска, Београд, 1977.
- Јањић, Драган, *Коментар закона о приватним предузетницима са примерима из управне и судске праксе & The Law on Private Entrepreneurs*, ДТА Trade, Београд, 1997.
- Јањић, Драган, *Водич кроз привредне регистре*, Службени гласник, Београд 2006.
- Јањић, Драган, *Предузетник и администрација*, ДТА Trade, Београд, 2003.
- Јањић, Драган, „Измена закона као могућа антикорупцијска методологија у поступку оснивања радњи приватних предузетника, у Б. Пауновић и Н.Новковић (уредници): *Зборник радова међународног стручног скупа – Актуелна питања транзиције*: Врник: Пољопривредни факултет у

Новом Саду, Економски факултет у Београду, Београд-Нови Сад, 2004, стр. 125-130.

- Josfidis, Kosta, Lošonc, Alpar, „Ekonomske dimenzije transformacije kulture: od *kulturne političke ekonomije*“ do neoliberalnog razumevanja kulture“, u *Globalizacija i kultura*, Institut društvenih nauka (Centar za ekonomska istraživanja), Beograd, 2015.
- Јевтић, Мирољуб, „Хришћански ционизам као чинилац политике САД“, Међународни проблеми, Vol. 65, бр. 4, 2013, стр. 642-478, Београд, 2013.
- Јовановић, Александра, *Увод у економску анализу права*, Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду, Београд, 1998.
- Јовановић, Бојан, *Европска унија и будућност националне државе*, докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2015.
- Јовановић, S, *Kulturni obrazac*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
- Јовановић, М. Н, „Глобализација и европске вредности“, у *Глобализација*, Београдска отворена школа, Београд, 2007: <http://www.bos.org.yu>, датум приступа 12. 02. 2018.
- Kalik, Mario, „Čovek i društvo u tehnokratskoj misli“, https://www.researchgate.net/publication/329655431_Mario_Kalik_Covek_i_drustvo_u_tehnokratskoj_misli_Pravo_drustvo_III_2_2012, pristupljeno: 29.03.2019.
- Кангрга, Јован; Ристић, Светомир, *Енциклопедијски немачко-српски речник*, Београд, 2004.
- Кант, Имануел, *Вечни мир*, Гутембергова галаксија, Ваљевска гимназија, Београд-Ваљево, 1955.
- Кант, И, *Критика чистог ума*, БИГЗ, Београд, 1976.
- Kant, Imanuel, „Šta znači orijentisati se u mišljenju“, *Arche*, 1/2004.
- Кант, Имануел, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци-Нови Сад, 1993.

- Kaschuba, W, „Volk und Nation: Ethnozentrismus Geschichte und Gegenwart" A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus- Nationalitäten- Supranationalität*, Stuttgart, 1995.
- Kaningam, Frenk, *Teorije demokratije*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2003.
- Karčić, Fikret, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Centar za napredne studije, Zenica, 2011.
- Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje I*, Kultura, Beograd, 1960.
- Касирер, Ернст, *Филозофија симболичких облика - Језик, Дневник/Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1985.*
- Kay, Phillip James, *The Moral and Physical Condition of the Working-Class Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, James Ridgway, London, 1832.
- Kenedi, Pol, *Uspón i pad velikih sila*, CID, Podgorica, 2003.
- Kiš, Janoš, *Neutralnost države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1996.
- Klajn, Naomi, *Doktrina šoka – uspon kapitalizma katastrofe*, VBZ, Zagreb, 2008.
- Kloskowska, Antonina, *Sociologija kulture*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- Kožev, Aleksandar, *Fenomenologija prava*, Nolit, Beograd, 1984.
- Коковић, Драган, *Пукотине културе*, Просвета, Београд, 1997.
- Kolka, A, *Strani jezik i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Кораћ, Вељко, *Марксово схватање човека, историје и друштва*, БИГЗ, Београд, 1982.

- Kordić Mainz, Snježana, „Ideologija nacionalnih identiteta i nacionalne kulture“, u Dejan Ajdačin i Persida Lazarević (urednici), *U čast Pjera Jakobsena*, Beograd, 2010.
- Коштутић, Будимир/ Ракић, Бранко/ Милисављевић, Бојан, *Увод у право европских интеграција*, Павни факултет Универзитета у Београду, Досије студио, Београд, 2015.
- Козомара, Младен, *О мери*, у Срђан Николић и Владимир Ђурђевић (уредници), *Политика и техника, Зборник радова са других Филозофских сусрета*, Плато, Београд, 1989.
- Крећа, Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
- Kymlicka, Will, *Multikulturalno грађанство: Liberalna теорија мањинских права*, Školska knjiga, Zagreb 2006.
- Kutber, Robert, „Uloga vlade u globalnoj ekonomiji“, u *Na ivici, živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 2003.
- Laveneks, Sandra, „Globalizacija i vertikalni izazovi demokratiji“, u *Demokratija u eri globalizacije i medijalizacije*, Albatros plus, Beograd, 2013.
- Lehrplan der Hauptschule. (2000). Retrieved July 20, 2014 from the World Wide Web <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20000676> (pristup: 12.02. 2019).
- Лопандић, Душко (пр), *Оснивачки уговори Европске уније*, Канцеларија за придруживање Србије и Црне Горе ЕУ, Европски покрет у Србији и Министарство за економске везе са иностранством Републике Србије, Београд, 2003.
- Lunaček, Valdemar, *Povijest ekonomskih doktrina*, Dom i svijet, zagreb, 1998.
- Marx, Karl, „Економско-филозофски рукописи из 1844. године“, Marx/Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976.
- Marks, Karl, „Prilog kritici Hegelove filozofije prava“, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976.

- Маркузе, Херберт, „Репресивна толеранција“, у *О толеранцији* (приредио Игор Приморац), „Вук Караџић“, Београд 1987.
- Malešević, K, „Kuda dalje: Srbija između evropeizacije i retradicionalizacije“, *Danas*, 13-14. jul, Beograd, 2006.
- Madžar, Ljubomir, *Politički uzroci siromaštva*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000.
- Медар, Сузана, „Опсег логике у тумачењу права“, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 66, Vol. LII/2014, str. 238-257.
- Miller, David, “How Neoliberalism Got Where It Is: Elite Planning, Corporate Lobbying and the Release of the Free Marke”, in: Birch, Kean and Mykhnenko, Vlad (ed.). *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* (23–41), Zed Books, London and New York, 2010.
- Mišćević, Tanja, Sedam decenija ideje EU – kako dalje ili kako nazad?“, u *Budućnost EU i Zapadni Balkan*, Fondacija Fridrih Ebert i Evropski pokret u Srbiji – Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2016.
- Naumović, S, „Upotreba tradicije“, u: *Kulture u tranziciji* (Ed. Prošić-Dvornić, M.). PlatΩ, Beograd, 1994.
- Неђелкова, Евгенија Такова (и сарадници), *Стари занати, етнографија, народна архитектура, ткање, грнчарство, израда шупељке*, Природњачко друштво „Натура Балканика“, Димитровград, Република Србија – Фондација „Др Стамен Григоров“, Трн, Република Бугарска, Димитровград - Трн, 2010.
- Николић, Т; Кувекаловић Р; Комар, Ж. „Основна законска решења у култури – Немачка, Србија, Литванија и Грчка“, Универзитет уметности у Београду, ФДУ, Београд, 2007.
- Nortrop, F.C.S, *Logika prirodnih i društvenih nauka*, Obod, Cetinje, 1968. *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj, 1852.-2002*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2002.
- Österreich Wirtschaftskammer, *Ausbildungsmappe für Lehrbetriebe*, WKO, Wien, 2013.

- Пауновић, Благоје, *Предузетништво и управљање малим предузећем*, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, Београд, 2012.
- Рауновић, Милан/ Krivokapić, Boris/ Krstić, Ivana, *Међународна људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Dosije studio, Београд 2015.
- Пауновић, Милан; Церић, Славољуб, *Европски суд за људска права – основна начела и ток поступка*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2008.
- Payer, M, „Sprache als Ausdruck von ethnischer und nationaler Identität“, (<http://www.payer.de/kommkulturen/kult3u.rh0t3m #I 3>), приступ, 12. 10. 2018.
- Ређулић, Мирован, *Globalizacija – dva lika sveta, Gutembergova galaksija*, Београд, 2002.
- Перазић, Гавро, *Међународно ратно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1986.
- Pelikan, Jaroslav, *Ћија је Библија? Историја Писма кроз векове*, Kalenić, Kragujevac, 2013.
- Петров, Владан, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010.
- Petrović, Gajo, *Logika*, Školska kniga, Zagreb, 1981.
- Pentland, Charles, , *International Theory and European Integration*, The Free Press, A Division of Macmillan Publishing CO, Inc, New York, 1973.
- Петровић, Сретен, *Српска митологија*, Народна књига–Алфа–Невен, Београд, 2004.
- Popović, Danica, „Privredna aktivnost i makroekonomska politika u tranziciji“, u *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Београд, 2005.
- Posner, A. R, *Faliure of Capitalism*, Harvard, 2009.

- Pražić, Aleksandar, *Um i sloboda*, Mladost, Beograd.
- Прешић, Славиша, *Елементи математичке логике*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1975.
- *Projekt „Očuvanje tradicijskih i umjetničkih obrta“*, Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 20. travnja 2012.
- Ракић, Бранко, *За Европу је потребно време: о преурађеном покушају успостављања европске политичке интеграције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2009.
- Rizvić, Mushin, *Pojavni okviri i unutrašnje osobenosti alhamijado litarature*, Zbornik radova posvećenih Salki Nazečiću, Sarajevo, 1972.
- Rougemont, Denis de, *Mythos zur Wirklichkeit*, Prestel, München, 1962.
- Said, E, *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd, 2002.
- Said, E, *Orjentalizam, XX vek*, Beograd, 2000.
- Сапир, Едвард, *Огледи из културне антропологије*, Просвета, Београд, 1984.
- Саундерс, Франсис Стоноу, *Хладни рат у култури, ЦИА у свету уметности и књижевности*, Досије студио, Београд, 2013.
- Senet, Ričard, *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd, 2007.
- Sevalije, Žan, , *Istorija utopije*, Clio, Beograd, 2012.
- *Seznam dejavnosti in umetnostna obrt*, Ljubljana, 2017.
- Симеуновић, Сенка, „Утицај енглеског језика на српски, са нагласком на пословном регистру“, *Школа бизниса*, Нови Сад, 2014.
- Sklair, Leslie, *Globalization Capitalism and its Alternatives*, Oxford Univeristy Press, Oxford, 2002.
- Славковић, Вукашин, „Законско уређење проституције“, Правни записи, год. VI, бр. 2, Правни факултет Универзитета Унион, Београд, 2015.

- *Словачка Република, ваш пословни партнер*, Београд, 2013/2014.
- Смит, Адам, *Богатство народа 2*, Култура, Загреб, 1952.
- Станковић, Владета, *Право привредног система*, Досије, Београд, 1999.
- *Starting a craft business – step by step*, London, 2013.
- Stiglic, Jozeph, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Algoritam, Zagreb, 2004.
- Štiglic. Džozef, *Евро, како заједничка валута угрожава безбедност Европе*, Академска knjiga, Novi Sad, 2016.
- Šušvar, Stipe, *Škola i tvornica*, Globus, Zagreb, 1982.
- Стоименовић, Александар, *Архитектура националних павиљона Србије и Југославије на међународним изложбама 1900-1941. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017.
- Spolsky, Bernard, „Towards a Theory of Language Policy“, *Working Papers in Educational Linguistics* 22/1: 1-14, 2007 volume 22, number 1.
- Строс, Клод-Леви, *Дивља мисао*, Полит, Београд, 1978.
- Sorman, G, *Velika tranzicija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, Novi Sad, 1997.
- Stojanović, B, *Tranzicija u Srbiji, privredno lutanje*, Institut za evropske studije, Beograd, 2005.
- Skouteri-Didaskalou, E, „Tradicija 'tradicije' od svakodnevnog do naučnog diskursa: rasprava o savremenoj grčkoj ideologiji u procesu razvoja“, u: *Kulture u tranziciji* (Ed. Prošić-Dvornić, M.), PlatΩ, Beograd, 1994.
- Subotić, Milan, „Imaju li nacije pupak – Gelner i Smit o nastanku nacija“, *Filozofija i društvo XXV*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2012, str. 177-211.
- Szücs, J, *Nation und Geschichte*, Köln/Wien, 1981.

- Šestan, Ivan, „Tradicijски занати – о проблемима етнoлoшког дефинирања јасног појма“, Етнoлoшка истраживања, Етнoграфски музеј Загреб, Загреб, 2006.
- Такова, Евгенија Неђалкова и др, *Стари занати*, Природњачко друштво „Натура Балкана“, Димитровград, Република Србија, Димитровград – Трн, 2010.
- Tejlor, Čarls, *Doba sekularizacije*, Beograd, Službeni glasnik, 2011.
- Tijes, Ana-Mari, „Kulturna proizvodnja evropskih nacija“, u *Identiteti (I), pojedinac, grupa, društvo*, prir. Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, Клио, Beograd, 2009.
- Тошовић, Бошко, *Функционални стилови*, Београдска књига, Београд, 2002.
- Томић, Милица, *Стање и перспективе дуалног стручног образовања у Аустрији*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2017.
- Томић, Милица; Спасојевић. Вера; Хабиб, Емина, „Дуални модел средњег стручног образовања: пример Аустрије“, у *Настава и васпитање*, vol LXIV 1.2015, стр. 131- 144.
- Требјешанин, Жарко, *Представе о детету у српској култури*, Учитељски факултет, Београд, 2009, стр. 212, доступно на <http://www.scribd.com/doc/86641357/> приступљено 17. 01. 2019.
- Тројановић, Сима, *Главни српски жртвени обичаји*, Просвета, Београд, 1983.
- Tylor, E. B. (1881) *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization*. New York: D. Appleton & Co.
- Тулман, Стивен, *Људски разум*, Јасен, Никшић, 2002.
- Walerstein, I., *Geopolitic and Geoculture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Ворф, Бенџамин Ли, *Језик, мисао, стварност*, БИГЗ, Београд, 1979.

- Vukadinović, Radovan, *Osnovni pojmovi o institucijama i pravnom poretku Evropske Unije*, Komisija Savezne vlade za harmonizaciju pravnog sistema SRJ sa regulativom Evropske Unije i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1998.
- Vuletić, V. *Globalizacija*, Kolio, Beograd, 2006.
- Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
- Wiener, Martin J. *Men of Blood. Violence, Manliness and Criminal Justice in Victorian England*, The Cambridge University Press, Cambridge, 2004
- Will, Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Visković, Nikola, „Tumačenje u pravu“, *Pravni život* 7-8/88, str. 990-1116.
- Visković, Nikola, *Jezik prava*, ITRO „Naprijed“, Zagreb, 1989.
- Volcker, Paul, *The Making of a Financial Legend*, Wiley, New Jersey, 2004.
- Vranješ, Nevena; Vlaški, Bijan, *Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog carstva*“, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Zenica - Sarajevo, 2011.
- Vratuša, Vera, *Tranzicija – odakle i kuda?* Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu – Čigoja štampa, Beograd, 2012.
- *Vodič za poslovanje u obrtu*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2015.
- Вукадиновић, Гордана, *Теорија државе и права II*, Фигра публикација, Нови Сад, 2007.
- Вукчевић, Драгољуб, *Носиоци личног рада у социјалистичком самоуправном систему*, Просвета, Београд, 2003.

- Вуковић – Таласан, Данијела, *Политика мултикултурализма у доба глобализације*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2013.
- Захаријевић, Адријана, *Освајање права гласа у Енглеској: постајање грађанином у систему приватног и јавног*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2013.
- Зонтаг, Сузан, *Болест као метафора*, Рад, Београд, 1983.
- Zoric, A, *Nationsbildung als „kulturelle Lüge“*, Naval, München, 2005.
- Živaničević-Popović, *Integrativna zaštita baštine sa metodologijom preventivne konzervacije*, Centralni institut za konzervaciju, Beograd, 2012.
- Жуњић, Слободан, *Филозофија и модерност*, Плато, Београд, 2009, стр. 68.

Документи

Универзални оквир

- Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (Париз, 1972.), *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 56/74*.
- Конвенција о заштити и промовисању разноликости културних израза (Париз, 2005.), *Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 42/2009*.
- Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 7/1971*.
- Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, бр. 7/1971*.
- UNESCO, *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa*, Pariz, 17. oktobra 2003, MISC/2003/CLT/CH/14 и *Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 1/2010*.

- Универзална декларација о људским правима, *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/1971 и *Службени лист СРЈ, Међународни уговори*, бр. 2/2001.

Европски оквир

- *Erfolgsfaktoren der dualen Ausbildung, Transfermöglichkeiten*, Wien, 2014.
- Европска конвенција о људским правима (Рим 1950.), *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003 и 5/2005.
- *European Private Equity Activity*, Ivest Europa, Brisel, 2016.
- Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (Валета, 1992.), *Службени гласник РС - Међународни уговори*, бр. 42/2009.
- Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (са протоколима), *Службени лист СЦГ - Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005, и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010.
- Европска културна конвенција (Париз 1954.), *Службени лист СФРЈ*, бр. 4-31/1987, од 15.05. 1987.
- *Gesetz zur Ordnung des Handwerks* <https://www.gesetze-im-internet.de/hwo/BJNR014110953.html>, (приступ, 11.11. 2018.).
- Конвенција о заштити европског архитектонског наслеђа (Гранада, 1985.), *Службени лист СФРЈ – Међународни говори*, бр. 4/91.
- *Legge 8 agosto 1985*, https://www.cliclavoro.gov.it/Normative/Legge_8_agosto_1985-n.443.pdf, (приступ: 21.11. 2018.).
- *La Costituzione della Repubblica Italian*, <http://formazionecivica.lepida.it/costituzione/c20.pdf>, приступ: 7.11. 2018.

- Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005.), *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр.1/2010.
- Предлог Европске конвенције о заштити старих и традиционалних заната, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2006.
- Правилник о традицијским, односно уметничким обртима, *Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske, Narodne novine RH*, br. 112/2007.
- Статут Савета Европе, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 2/2003.
- Стратегија заштите, очувања и одржања господарског коришћења културне баштине Републике Хрватске за раздобље од 2011-2015, *Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb*, 2011.
- Уговор о Европској унији (пречишћен текст), *Службени лист ЕЗ*, бр. Ц 325, од 24. 12. 2002.
- Закон о обрту, *Narodne novine RH*, br. 143/2013.

Национални прописи

- Правилник о одређивању послова који се сматрају старим и уметничким занатима, односно пословима домаће радиности, начину сертификаковања истих и вођењу посебне евиденције издатих сертификата, *Службени гласник РС*, бр. 56/2012.
- Уредба о еснафима, 1847, репринт, *Привредни преглед*, Београд, 2002.
- Уредба о занатским радњама и занатским предузећима, у *Занати и удружени рад* (приредио М. Цветковић), Калекон, Београд, 1998.
- Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, *Народна скупштина Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд 1953.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Народна скупштина СФРЈ, Београд, 1963.*
- Уставни амандмани XX до XLII (1971), *Службени лист СФРЈ, бр. 29/1971, амандман XXIV.*
- Закон о култури, *Службени гласник РС, бр. 72/2009, 13/2016 и 30/2016 – исправка.*
- Закон о културним добрима, *Службени гласник РС, бр. 71/1994, 52/2011 и 99/2011 – др. закон.*
- Закон о поступку регистрације у Агенцији за привредне регистре, *Службени гласник РС, бр. 99/2011, 83/2014, и 31/2019.*
- Закон о привредним друштвима, *Службени гласник РС, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон, 5/2011, 44/2018, 95/2018 и 91/2019.*
- Закон о предузећима, *Службени лист СРЈ, бр. 29/1996, 33/1996, 29/1998, 9/2001 и 36/2002.*
- Закон о приватним предузетницима, *Службени гласник СРС, бр. 54/1989, 9/1990 и Службени гласник РС, бр. 46/1991, 53/1995 и 35/2002.*
- Закон о изменама и допунама Закона о министарствима, *Службени гласник РС, бр. 87/1992.*
- Стратегија за подршку развоја малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за период од 2015. до 2020. године, *Службени гласник РС, бр. 35/2015.*

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ива Д. Голијан, рођена је 22. априла 1990. године у Београду, где и данас живи и ствара. Удата је и мајка два детета.

Основну школу „*Мирослав Антић*“ у Београду, завршила је 2005. године, као носилац дипломе „*Вук Караџић*“, са просечном оценом: 5,00.

Године 2009. завршила је *XIII београдску гимназију*, на природно-математичком смеру, и у истом периоду била ангажована у Научно-истраживачкој станици „Петница“ у Ваљеву, на Одсеку за молекуларну биомедицину и хуману биохемију.

Основне академске студије, на Правном факултету Универзитета у Београду, уписала је 2009. године, и са просечном оценом: 8,00 исте завршила након 3 године и 8 месеци (19. јун 2013.г.).

Мастер академске студије (Јавноправни модул-Уставноправни подмодул), уписала је 2013. године и исте студије завршила у року (25.септембар 2014.г.), са просечном оценом: 10,00, са темом: „*Жалба као управно и уставно средство у заштити права предузетника*“.

Докторске академске студије, на Правном факултету Универзитета у Београду, уписала је школске 2014/2015. године на Кривично-правном смеру, а школске 2015/2016. године је променила смер, преласком на *Међународноправну ужу научну област*. Положила је испит из предмета Методи научноистраживачког рада и вештине и одбранила Семинарски рад, под називом: „*Корупција у спорту*“.

Након положеног усменог дела докторског испита (први и други докторски испит са просечном оценом 8,00), успешно је одбранила Пројекат докторске дисертације под називом: „*Међународноправна заштита старих и традиционалних заната као нематеријалне културне баштине Европе*“, пред Комисијом у саставу: проф. др Бранко Ракић (ментор), проф. др Бојан Милисављевић и доц. др Маја Лукић Радовић, и одбранила семинарски рад под називом: „*Европски Београд и избегличка криза*“.

Од 2013. године, непрекидно до сада, ради у *Агенцији за привредне регистре* – као стручни сарадник у *Регистру привредних субјеката АПП-а*. У истом периоду (28. августа 2014. године) положила је стручни испит за приправнике.

Учесник је више додатних обука: поред Основне музичке школе „Ватрослав Лисински“ – *Одсек за клавир*, у Београду, од 2005.до 2009. године била је ангажована у Научно истраживачкој станици „Петница“ у Ваљеву, на

научно-истраживачком и образовном програму који подразумева четири семинара годишње са предавачима-професорима познатих домаћих и светских факултета, а након тога је у Министарству финансија и привреде обавила двомесечну стручну праксу на управно-правним пословима у Сектору за управне и надзорне послове у области привредних регистара; учесник је и више интензивних курсева шпанског језика у „*Estudio Sempere*“ у Мадриду, и енглеског језика у *Limassolu*, као и у Школи страних језика „*Advantage*“, и друго.

Течно говори и пише *енглески језик*, а познаје и *шпански, италијански и руски језик*, у мери потребној за употребу стручне литературе.

Аутор је више радова, од којих издвајамо оригинални научни рад под насловом: „*Ethical and Legal Aspects of the Right to Die with Dignity*“, у часопису *Филозофија и друштво*, Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, број 3/2020, стр. 420-439.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Ива Д. Голијан**

Број индекса: **ДС 2014-24**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом :

„Међународноправна заштита старих и традиционалних заната као нематеријалне културне баштине Европе“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 01.10.2020.године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Ива Д. Голијан**

Број индекса: **ДС 2014-24**

Студијски програм: **Међународноправна ужа научна област**

Наслов рада: **„Међународноправна заштита старих и традиционалних
заната као нематеријалне културне баштине Европе“**

Ментор: **др Бранко Ракић, редовни професор**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду 01.10.2020. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Међународноправна заштита старих и традиционалних заната као нематеријалне културне баштине Европе“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- (3). Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 01.10.2020.године

1. **Ауторство.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

(3). **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.